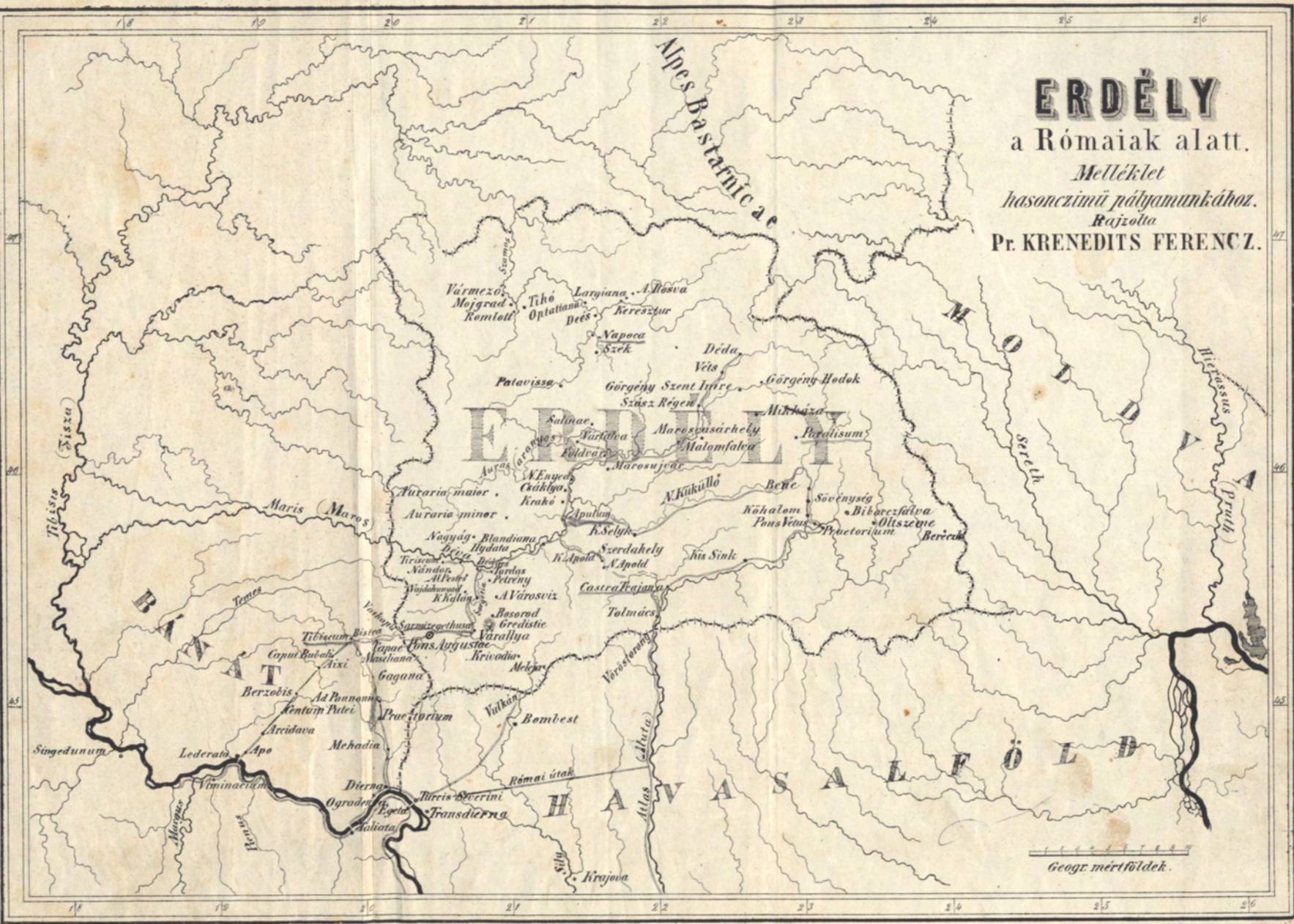
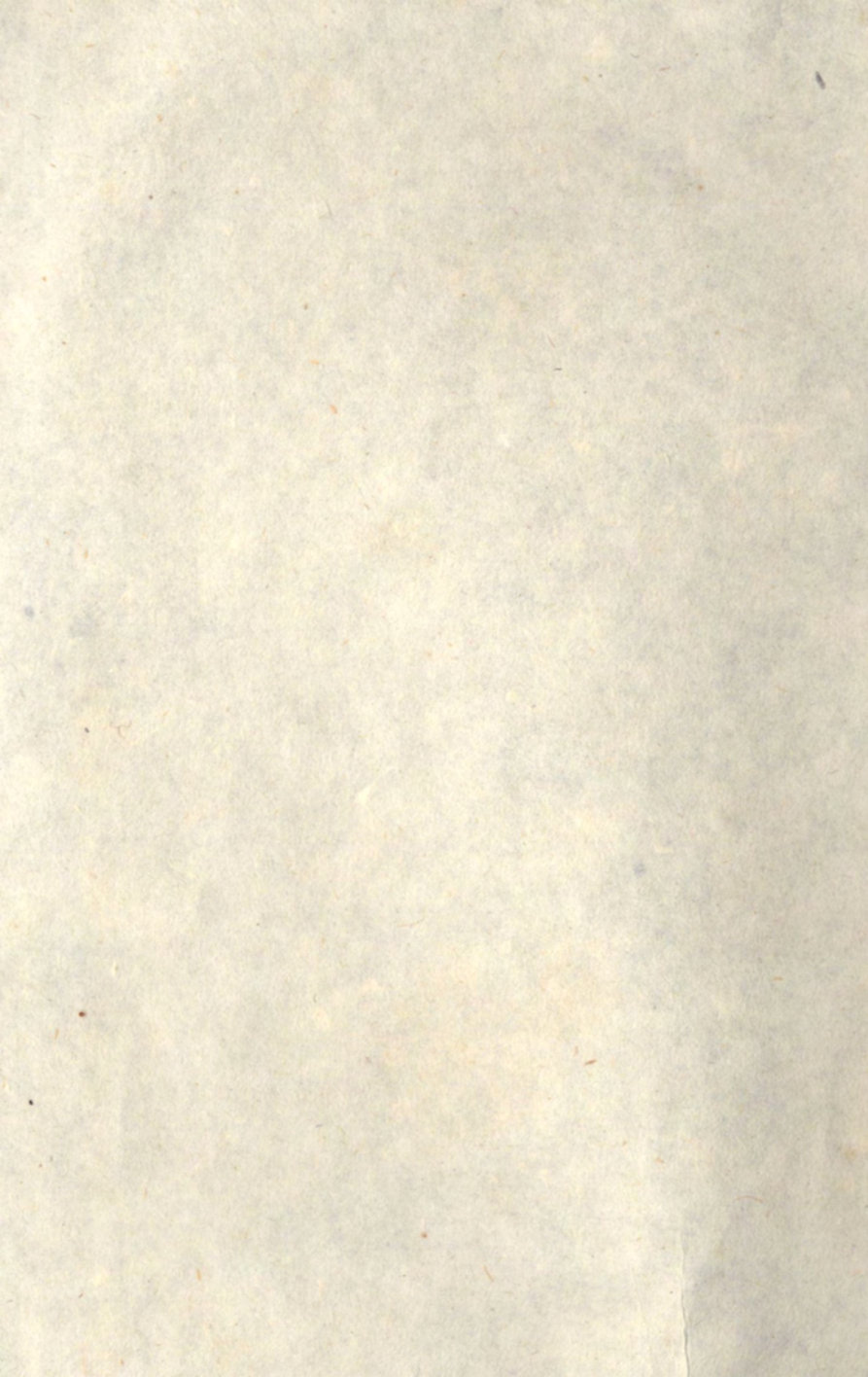

ERDÉLY

a Rómaiak alatt.

Melléklet
hasonczimü pályamunkához.
 Rajzolta
Pr. KRENEDITS FERENCZ.

X/478 *III. 123.* *E. 57.*

ERDÉLY

A RÓMIAK ALATT.

KÚTFŐK NYOMÁN

IRTA *József Vass*

VASS JÓZSEF,

KEGYES SZERZETBELI ÁLDOP, GYMNASIUMI TANÁR, S A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA LEVELEZŐ TAGJA.

J. J. J.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet által

a HAYNALD-díjjal jutalmazott pályamunka.

CSIKSZEREDAI R. K. GIMNÁZIUM
tanári könyvtára

KOLOZSVÁRTT, 1863.

csoport

szám

STEIN JÁNOS ERDÉLYI MUZEUM EGYLETI KÖNYVTÁRSZÁM

BIZOMÁNYA.

Felfogat a nagy századok érzéke
Mindent.

BERZSENYI.

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

TARTALOM. csoport szám

Előszó Lap. V.

Első Rész.

Róma fegyvertényei Erdély területén.

I. FEJEZET.

Körültekintés.

- 1. §. A római birodalom terjedelme a császárság korában, s hagyományos kormánypolitikája 1.
- 2. §. A római világbirodalom szervezett fegyverereje 7.

II. FEJEZET.

Erdély a római hódítás előtt.

- 3. §. Erdély régi képe 16.
- 4. §. Erdély viszontagságai Trajánig 22.

III. FEJEZET.

Erdély Traján korában.

- 5. §. Traján jelleme s kormányelve 29.
- 6. §. Traján berendezett hadserege 33.
- 7. §. Traján erdélyi első hadjárata 36.
- 8. §. Traján erdélyi második hadjárata 47.
- 9. §. Erdély meghódolása s következményei 59.

IV. FEJEZET.

Erdély viszontagságai Trajától Aureliánig.

- 10. §. Erdély Hadrián és az Antoninok alatt 63.
- 11. §. Erdély a katonai korlátlan uralom korában 69.
- 12. §. A római uralom bukása Erdélyben 80.

Második Rész.

Erdély bel-élete a rómaiak alatt.

V. FEJEZET.

Erdély római szervezete.

13. §.	Gyarmatosítás	89.
14. §.	Római gyarmatok Erdélyben	95.
15. §.	Római telepítvények nyomai Erdély területén	101.
16. §.	Római útvonalok Erdélyben	104.
17. §.	Erdély polgári közigazgatásának közegei a római uralom korában	110.

VI. FEJEZET.

Római helyőrség Erdélyben.

18. §.	Római erődök maradványai Erdély földjén	114.
19. §.	Római haderők Erdélyben	121.
20. §.	Erdély római helyőrségének tisztjei	126.

VII. FEJEZET.

Cultus-ügy.

21. §.	Róma istenei Erdélyben	129.
22. §.	A római papság Erdélyben	132.

VIII. FEJEZET.

A római népszorgalom Erdélyben.

23. §.	Földészet. Kézművek. Ipar. Kereskedés a rómaiak alatt Erdélyben	134.
24. §.	Az erdélyi bányáipar általában a rómaiak alatt	139.
25. §.	A rómaiak sóaknái Erdélyben	143.
26. §.	Római érczbányák Erdélyben	145.
27. §.	Pénzverde Erdélyben a rómaiak alatt	147.
28. §.	Római bányagazgatók Erdélyben	150.
29. §.	Római érmek lelhelyei Erdélyben	151.
30. §.	Erdélyi kőbányák nyomai a rómaiak korából	153.
31. §.	Fürdők. Gyógyvizek. Vizvezetékek Erdélyben a rómaiak alatt	154.

IX. FEJEZET.

A római polgárisodás ügye Erdélyben.

32. §.	A rómaiak műveltségi állapota Erdélyben	156.
33. §.	Római műemlékek Erdélyben	160.
34. §.	Általános áttekintés	164.

ELŐSZÓ.

Többen többfélekép adták Erdély egyetemes történelmének alaprajzát. Előttünk annak következő öt korszaka tűnik fel: I. A dák-római korszak (101—274 Kr. u.). II. A hún-magyar korszak (376—469 és 888—1002. Kr. u.). III. Erdély a vajdák alatt (1002—1538. Kr. u.). IV. Erdély saját nemzeti fejedelmei alatt (1538—1699.). V. Erdély mint nagy-fejedelemség (1699—1848.). A góthok és várkúnok (avarok) közbeeső időszakainak eseménykörét (274—376 és 469—888. Kr. u.) „Népvándorlás“ rovat alatt, külön toldalékban lehetne világos rövidséggel tárgyalni, mint olyant, mi Erdélynek lényeges alakulására s közéletének fejlesztésére elhatározó befolyást nem gyakorolt.

Erdély ezen történelmi korszakainak áttekintéséből, kiderül, hogy a pályakérdés, melynek fejtegetésével jelen munkánk foglalkodik, tövön ragadja meg az Erdélyi Muz.-Egylet nagy tenni-valóit. A kérdés századokon keresztül több oldalról, nagyobb-kisebb szerencsével tárgyalatott a nélkül, hogy a dák-római korszak történelmét birnök teljes egészletében. Tömérdek anyagot halmoztak fel ugyan e célra századok buvárszellemei; egyes kísérletek sem hiányzanak a fontos tárgy körül: de az egyöntetű egésznek tudományos megalkotása korunknak lón fentartva.

Erdély azon egyik ünnepezt vezérszelleme, kinek hazafias áldozatából az Erdélyi Muzeum-Egylet pálya kérdéssé

tette a bérczes hon római korszakának tovább nem halasztható rajzolatát, kettős célt ohajt elérni: szilárd alapját vetni meg Erdély történelmének, s ez által egyszersmind kitölteni azon feltűnő hézagokat, melyek örökbecsű világtörténelmi munkákban is mutatkoznak. Ha a könyvtárak e nemű díszeit átforgatjuk, legott meggyőződünk, mily csekély — hogy ne mondjuk selejtes — mindaz, mit a dák-római korszakról nyujtanak. Nem volna fáradságos dolog ezt tényekkel is bebizonyítani, ha tartanunk nem kellene, hogy munkánk előcsarnoka ezzel túllépi határait.

A pályakérdés szellemét e kettős célban felismervén, oda hatott törekvésünk, hogy munkánk a történelmi hűség mellett,— miért ünnepélyesen felelősséget vállalunk,— távol egy rögtönzött értekezés jellegétől, rendszeresen bevégzett egészset alkosson. Ezt anynyival biztosabb sikerrel eszközözhettük, minthogy a pályakérdés nem tegnap kezdett tanulmányaink kedvencz tárgya, melynek kezelését igen könnyítették kedvező viszonyok közt szerzett s épen a kitűzött tárgyra irányuló helyrajzi ismereteink is.

Ezek után közelebb tartunk a dolog lényegéhez.

A pályakérdés tüzetes tárgyát Erdély őstörténelmének dák-római korszaka képezi, mely száz hetvenhárom évet foglal magában (101—274 Kr. u.), Traján erdélyi első hadjáratától Aurelián császár uralkodásáig, vagyis a római uralom erdélyi alakulásától annak teljes feloszlásáig. — Tárgyalásunk folyamán minő vezérelvet követtünk, annak kifejtése itt van legilletékesb helyén.

A történetírásnak, miként az egyetemes vagy nemzeti jelleggel bir, lényeges feladata, az egész emberiségnek, vagy csak egyes nép s nemzetnek szellemi s polgári életét összes fejleményeiben úgy, miként az tettei s alkotásaiban nyilatkozik, hű rajzolatban felmutatni. Kiindulási pontúl annak a történelemben első fellépése szolgál. Ezt követi a nemzetisedés és honfoglalás rajza; ez után közélete folytonos nyilatkozatainak egész sorozata.

Ezen alapelvre viszonyítva történelmi elbeszélésünket, Erdély képét a kitűzött időszakon keresztül úgy rajzoljuk, hogy azon benső viszonymál fogva, melyben ez idétt Róma világhatalmához állott, előlegesen lényeges vázlatát adjuk a római világbirodalom nagyságának s fegyvererején alapult kormánypolitikájának. Ezzel szoros kapcsolatban leplezzük Erdély régi képét; előtérbe állítjuk azon ősnépfajokat, köztük éles vonásokkal jellemezve a dákokat, kik a hajdani Daciát, s mely már akkor súlypontjául szolgált, Erdélyt lakták. Csak ezek után festjük a római befolyást, alap-oka s végcéljával, mely Erdély meghódításában határozódik. Már most Erdély, mint római provincia, köti le figyelmünket. Minő viszontagságos életen küzdötte át magát a súlyos rabigába kényszerített hon, míg a római uralom bukásával más életszakasza kezdődött, mindennek történehi elbeszélése fejezi be rajzolatunk alapvonásait, melyeknek összege munkánk első részét alkotja.

De napjainkban nem az többé a történelem áthághatlan határa, hogy száraz-röviden elbeszélje, az ellenség miként jött, dúlt, győzött, igazott, gyilkolt, zsarolt. Ezt bőszült népcsordák tették a sötét századokban; honnét az ó kor krónikásai rendszeren e gyászképek körül forognak évjegyzeteikkel. Ma a történelem kérlelhetlen szigorral vonja feleletre a diadalmi hőst: mi gyümölcse győzelmének? az emberiség közügye vagy népüdv nyert-e fegyverereje által? nem szenvedett-e a jog? nem semmisült-e meg az egyéni s közszabadság? szépült-e a meghódított föld, s áldás forrásává vált-e a vérözön? ipar, szorgalom, közvagyonosodás, ismeretek, tudomány, művészet új emeltyüket nyertek-e a diadalíveken? szelidült-e a kedély, gyarapodott-e az erkölcsi-ség, terjedt-e Isten földi országa, s közeledett-e a hódított birtok végső rendeltetése felé, hogy legyen megelégedett nemzet boldog hazája? Ha mindezekre híven meg nem felel a történelem, úgy a mesés Sibylla-könyvek sorsát megérdemlette.

Ezen vezéreszmékre szegezve figyelmünket, munkánk második részében elvezetjük t. olvasóink előtt a kitűzött korszak azon alkotásait, melyekben a meghódított népet magába olvasztó római erőnek erdélyi életműködése nyilatkozott. — Befejezésül szilárd alapra fektetett bírálati áttekintését adjuk a tárgyalt időszak történelmi szövedékének, mi a történettudomány szellemét alkotja. Munkánk ezen kettős — tudniillik értesítő s oktató — oldalánál fogva azon egészszé frigyesül, mely Cicero nyelvén „nuncia vetustatis, magistra vitae“ (a mult idők értesítője, életoktató), kifejezésekben bírja leghívebb érteményét.

Az egésznek jelen észteni elrendezése mellett gondunk tetemes részét az őskori tárgyhoz szolgáló történelmi adatok megválasztása s czélarányos feldolgozása vette igénybe. Minő tapintattal jártunk el a történetíró ezen fontos feladatában, arról kell itt t. olvasóinkat felvilágosítanunk.

A történelmi elbeszélés, hogy a való hű kifejezése lehessen, legbiztosabb alapját az úgy nevezett kútfőkben találja fel. Ezek alatt értjük kitünőleg az egykorú történelmi műemlékeket, minők: a szobrok, feliratok, építmények, érmek stb. melyek a rajzolt kor szereplőitől bírják lételőket, s így néma bár, de leghitelesb tanúi azon kor eseményeinek; továbbá az írott közleményeket, melyek annál becsesebbek, minél nagyobb hitelűek s egykorúak vagy igen közel esnek a koreseményekhez, melyeket följegyezve őriznek.

Erdély, daczára azon vandalis musnak, mely több mint másfél évezreden át pusztította e hon földjén a római alkotás emlékeit, gazdag hagyományait bírja a letűnt érdekes korszaknak. Egy egész irodalom keletkezett e becses öröklyék kiderítése körül ¹⁾. A hozzánk közel eső négy

¹⁾ Dr. J. F. Neigebaur, Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Kronstadt, 1851. 8-o. 301—310. II.

század folytán sok oly felfödözések tétettek, melyeknek nyomain fontos kérdéseket lehet ma tisztába hozni. Meszse elvezetne célunktól mindazon mély búvárlatok részlelése, melyeknek gondos tanulmányozása eredményezte a jelen munkát. Ha a t. olvasó végig haladt tárgyalásunk folyamán, felfoghatja, minő mérvben ismerjük a tért, melyen a pályakérdés mozog, mily feszült figyelemmel törekedtünk a critica sűrű szövetén áteresztett, tehát teljeshitelű, történelmi adatokat tárgyunkhoz felhasználni.

Sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy a történelmi korrajzunkra vonatkozó egykorú írott szerkesztmények legbecsesebb részét is megemésztették a viszontagságos idők. Jelen munkánk sarkpontját Traján erdélyi kettős hadjárata s annak eredménye, Erdély meghódítása, képezi. És épen az ide szolgáló adatok hiányzanak. Traján hagyott ugyan maga után fegyvertényeiről szóló emlékiratokat; feljegyezte, a nagy C. Jul. Caesar commentárainak modorában, kora hatásosabb mozzanatait, az erdélyi hadjáratok, harcok s vívmányokat: azonban, az erdélyi első hadjárat könyveinek egyikéből fenmaradt egyetlen kis töredéken kívül¹⁾, fájdalom, a többi végkép elveszett. A végenyészet sorsára jutottak Criton (Croton) Geticái is, melyeket Suidas dicsérettel említ. Minthogy ő Traján bizodalmas embere volt, s kocsizás közben többször lehetett látni oldala mellett; róla hihetőleg sok érdekes feljegyzést adott át az utókornak. Alexandriai Appianus, Traján és Hadrián császárok kortársa, római történelmének is elveszett azon

¹⁾ Priscianus nyelvtanárnak egy idézetében (libr. VI. „Trajanus in primo Dacicorum“) ex Trajani Commentar. de bell. Dac. libr. I. ez áll: „inde Bersobim, deinde Aixi processimus“. A Pentinger-féle tábori földabroszon (erről bővebben alább) mindkét hely azon hadi-útvonalon esik, mely az Al-Dunától éjszakknak tartott, csakhogy *Bersovia* és *Ahihis* szóidomokká alakulva olvashatók ugyanott, *Viminacium* és *Tibiscum* közt.

része, melyben (a XXIII-d. könyvb.) a római-dák háborukat tárgyalja¹⁾. Ammianus Marcellinus, ki a IV-d. század vége felé élt, s Tacitus történetkönyveit Nerva császártól Valens haláláig (96—378 Kr. u.) folytatta, kétségkívül Appianust használta²⁾; hanem Ammianus Marcellinus munkájának is épen ezen első része pusztult el. Hasonlólag az Ael. Lampridiusnál (in vita Alexandr. Sever.) névszerént említett Marius Maximus, Fabius Marcellinus, Aurelius Verus, Statius Valens s még több egykorúnak Traján nagyhorderejű dák hódítására vonatkozó jegyzetei, csekély töredékek kivételével, mind elvesztek. Az pedig, hogy Tacitus, a fölülmulhatlan történetíró, Traján korának eseményeit összeállította volna, miként némelyek a páratlan történésznek saját szavaiból³⁾ kierőszakolni akarják, nem egyéb balmagyarázatnál. Tervében lehetett ugyan, hogy, mint végső művét, Traján kormányidejét rajzolja, folytatásául történetkönyveinek; de e szándékát nem teljesíthette. Végre Caninius költő, ifjabb

¹⁾ Phot. Bibl. „Ὁ δὲ ἐφεξῆς (ὁ λόγος κγ') Δακικὴ (ἰστορία).“ Zonar. Annal. libr. XI, 21. ed. Bonn. p. II. 508. „(Τραϊανὸς) ἐστράτευσε μὲν τοὶ ἐπὶ Δάκας ἢ Δάκους κατὰ Ἴωνας, ὡς ὁ Ἀππιανὸς ἐν τῷ εἰκοστῷ τρίτῳ λόγῳ τῆς Ρωμαϊκῆς ἰστορίας ὡς.“ (Ez pedig rendre dák (történet). — (Traján) valóban háborút viselt a dákok ellen az iónok szerént, a mint Appianus római történelmének huszonharmadik könyvében mondja). Appianus is irt „τὰ Δακικά, ὡς Τραϊανὸς ἐλαμπρόνιστο“ (daciai tetteket, melyekkel Traján ékeskedék). Edit. Schweighäuser. Tom. III, 896.

²⁾ Ammianus Marcellin. libr. XXV. 8. „Trajanus et Severus — cum exercitibus paene deleti sunt (in Asia), ut in eorum actibus has quoque digessimus partes.“

³⁾ „Quod si vita suppeditet, principatum D. Nervae et imperium Trajani, uberiorem securioremque materiem, senectuti seposui: rara temporum felicitate, ubi sentire, quae velis, et quae sentias, dicere licet“. Tacit. Hist. I, 1.

Plinius barátja, hogy Traján erdélyi hadjáratait alapúl vevő hőskölteményét, miként tervezte volt, meg is valósította-e, több mint kétséges¹⁾; illetén költői műnek legalább sehol semmi nyoma, töredéke, vagy említése.

Igy tehát az első rangú, egyszersmind legfontosabb írott közlemények, mint eredeti források, melyek a pályakérdés alapos megoldására a sikert kétségkívül biztosítanák, végkép megsemmisültek: de azért nem esünk kétségbe a diadal iránt; mert a tárgyalt őskorból reánk maradt becses műemlékek tekintélyes osztályain kívül, számosak még s legnagyobb részt megnyugtató hitelességűek is, a feltett kérdést tárgyaló római történelmi másodrangú kútfők. Igaz ugyan, hogy leginkább csak az uralkodó személyisége vagy annak közvetlen környezete, a világváros ügyei, a provinciákban pedig csak azon mozzanatok körül forognak, mik a trónöröklés vagy bitorlásra, vagy a barbárok betöréseire vonatkoznak, s így Erdélyre (Dacia) vonatkozó adataik is szerfölött gyérek, s műszöveggé alakításuk kiterjedt bűvárkodást, egyszersmind szigorú kritikai egybevetést igényel. De méltányosan nem is kívánhatunk többet annál, a mit nyújtanak. Anynyi népnek egy uralom alatti egyesítése megfosztá mindegyiket önállóságával együtt hatáskörétől. Ők folyvást csak mint részei a nagy egésznek jönnek tekintetbe, s a központi hatalomban vannak személyesítve. Azonban a történelem, illetén állásfokán is, tanulságossá válhatik, ha hű képét adja a nép életének vagy halálszendérének, mindkettő alapokaival együtt.

Tárgyunkra szolgáló illetén másodrangú kútfők a császárság korából ezek:

¹⁾ Plinius, epist. VIII. 4. írja Caniniusnak: „Optime facis, quod bellum Dacicum scribere paras. — Dices immissa terris flumina, novos pontes fluminibus injectos, insessa castris montium abrupta, pulsum regia, pulsum etiam vita regem nihil desperantem. Super haec actos bis triumphos; quorum alter ex invicta gente primus, alter novissimus fuit“.

a) *Itinerarium Antonini Augusti* (Caracallae). Parthey és Pinder kiad. Berlin. 1848.

b) *Notitia dignitatum utriusque imperii*. (Graevii thesaurus. Tom. VII.)

c) Claudius Ptolemaeus, földiró a II-d. század körül és Strabo.

d) A Peutinger-féle tábori fölabrosz¹⁾.

e) Suetonius Tranquillus, az első tizenkét császárról nyújt életrajzokat, melyek műbecscsel bíró érdekes tudósítások.

f) Florus, hihetőleg Traján idejéből.

g) Az ifjabb Plinius Panegyricusa és levelei, melyek virágnyelven festik Róma legjobb fejedelmét s legszebb korszakát.

h) Dio Cassius Coccejanus, római senator és consularis, Nicaeából († 229). Traján óta nem telt el egy század, mikor irt: mirenézve jól értesülhetett a dunai tartományokról, anynyival is inkább, minthogy egy ideig Felső-Pannonia helytartója volt. A római történelmet, Aeneastól koráig, nyolczvan könyvbe foglalta. Különösen harmincz könyvben van adva, alaposan és szépen, a császárság története. Az első harmincz könyv elveszett; néhány csonka; s a húsz utolsóból Xiphilinusnak (1050 körül Kr. u.) száraz kivonata forog közkezeken.

i) A görög Herodianus (238 körül Kr. u.); szerkesztménye Marcus Aurelius császár halálától az ifjabb (III.)

¹⁾ Ezen nevezetes, Celtes Konrádtól felfödözött, s későbbi birtokosáról, Peutinger Konrádról, elnevezett földkép, jelenleg a bécsi cs. könyvtár sajátja. Eredetije a IV-d. századból (Septimius Severus korából) való. Sajátlag *itinerarium*, Európán s Ázsián át, a Hercules-oszloptól az indiai oceánig. Kezünknel annak budai kiadása volt, és Erdélyre vonatkozó azon részlete, melyet t. Aekner adott ki az „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde.“ I. Bd. III-d. füzetében. Hermannstadt. 1845. 8r.

Gordianusig (180—244. Kr. u.) terjed, s a jó történetírók sorát bezárja. Ezek után következnek

j) az úgy nevezett *Scriptores Historiae Augustae minores*, a IV-d. század elején: *Aelius Spartianus*, *Trebellius Pollio*, *Flavius Vopiscus*, *Aelius Lampridius* és *Julius Capitolinus*, kik a császárok életét, Hadriántól *Carinusig* (117—284 Kr. u.), kivonatban (epitome), az események tapintatos megválasztása nélkül, azonban — mint látszik — részrehajlatlanul, s az időszakhoz képest elég jó nyelven adják. Egyébaránt ezen időszak történelmi szerkesztményeiben van a legtöbb hézag, s okozzák, hogy *Sext. Rufus*, *Eutropius* és *Aurelius Victor* „*Breviaria Historiae Romanae*“ nevezet alatt ismert műveihez kell itt-ott folyamodnunk.

Az eddig mondottakból t. olvasóink mind munkánk rendszerével, mind az általunk használt történelmi kútfőkkel kellőkép megismerkedhettek. Most tehát kitüzött tárgyunk rajzolásához foghatnánk, ha festményünknek egyik igen fontos oldalát szó nélkül hagyhatnók.

Bármennyire törekedtünk ugyanis a pályakérdés határain belül, a történelmi elem körében, tartani elbeszélésünket; mindazonáltal az őskori tárgy természete és helyzeténél fogva tisztán a kérdés alapeszméje — Erdély római képe — körött nem maradhattunk. A műalkotás kerekedsége tekintetéből körvonaloznunk kellett az egykori Daciát egész terjedelmében, kijelölni a dák-római első érintkezési pontokat, valamint azon alapot, melyet Róma a szabadságért élő-haló dákok irányában elfoglalt. Mindezek pedig Erdély határain s római korszakán túlesnek. Le kellett tehát vezetnünk t. olvasóinkat az Al-Duna mellékére, mely nevezetes események színhelye volt már Traján előtt, s ennek Erdély irányában épen ezen részokról tett kettős föllépésekor. Ebben leli megfejtését mind az, miért oly szembetűnők történelmi festményünkön a földrajzi, különben vele benső rokonságban levő vonások; mind pedig az, miért

nélkülözhetlenül szükséges általában a hajdani Daciának, különösen pedig a római provinciává alakított Erdélynek munkánkhoz mellékelt szabatos földképe. Ugyanis, a tudományosan művelt osztály igényeinek kielégítése mellett, fő gondunk a képzettség magasabb fokára még nem emelkedett fiatal nemzedék volt, melynek a haza történelmi multját alaposan ismernie elútasíthatlan kötelessége. Neki okvetlenül kalauzra van szüksége. Egy ily kalauz szerepét kívánja betölteni az ide csatolt földabrosz. A mű irálynnyelve is azért tartotta magát az elbeszélő modor világos és könnyen érthető medrében.

Még egy eljárásunkat nem hagyhatjuk indokolás nélkül. Hogy a műszöveg szabad folyását mi se akadályozza, szándékosan tartózkodtunk egyes állításainkat átmásolt római feliratok közlésével háborgatni, elegendőnek tartván a netalán kétkedőket azoknak illető lelhelyeikre útalni. Igaz, hogy így munkánk egy részét feladta terjedelmének; de tömörttség, folyékonyosság s műbecsben mit sem vesztett, egyöntetűségben pedig épen nyert; különben sem volt célunk elhatározó okok nélkül rakásra szaporítani az ívek számát, miután ezek úgyis a kívánt tízes számot megközelítik. — Az így szervezett egészset egy teljes T á r g y m u t a t ó zárja be, melynek célja a t. olvasó emlékezetén segítve, azt az illető szövegrészhez kalauzolni.

Az eddig vázolt komoly előkészület után önbizalommal lépünk a nemes pályatérre, melyen győzni dicsőség, elbukni nem szégyen. Et voluisse sat est.

ELSŐ RÉSZ.

RÓMA FEGYVERTÉNYEI ERDÉLY TERÜLETÉN.

I. FEJEZET.

K ö r ü l t e k i n t é s .

1. §. *A római birodalom terjedelme a császárság korában, s hagyományos kormánypolitikája.*

I. Már a keresztyén időszámítás előtt élt az Al-duna mellékein egy nép, a nyers kor szelleménél fogva harcziasságában szilaj és zordon erkölcsű, de bátor és szabadságszerető; némi részben a földmivelés, a tartomány természeti mivoltánál fogva pedig inkább baromtenyésztés és pásztorélet, de legfőképp mégis viharos harezi kalandok és zsákmányolás voltak rendes életfoglalkodásai. Ez a római történelemben ez idétt szereplő dá k nép. A Macedonia és Thraciában mindinkább előhaladó római terjeszkedésnek hatalmas gátot vetett. Ezt kellett tehát Róma világhatalmának vagy végkép megtörni és szolgáljáromba kényszeríteni, vagy legalább Scythia kietlen pusztáira szorítva, a római állampolitika magas céljára nézve ártalmatlanná tenni. Róma az első terv kivételére határozta el magát. Daciának bukni, s az egészséges, életerős népfajnak súlyos rabigába kellett görnyednie. Mielőtt azonban ennek tüzetes elbeszélésébe bocsátkoznánk, előlegesen vessünk egy pillantást Róma akkori nagysága s fegyvererején alapúlt kormánypolitikájára, hogy így a két fél közt később beállott küzdelmek rajza annál nagyobb világosságban tűnhessék fel előttünk.

Hogy a római birodalom nagyságának kellő fogalmával birhassunk, tudnunk kell, hogy mindazon tartományok, országok s birodalmak öszvesége, melyek az Antoninus-sánc s Dacia legéjszakibb határaitól az Atlas-hegyig, s a ténitő rákjegyéig, mintegy háromszáz földirati mérföld szélességben; s az atlanti oceántól az Eufratesig több mint hatszáz mérföld hosszaságban terjednek, tárgyalt időszakunkban a római világbirodalmat alkották, legszebb részét a mérsékelt földövek az éjszaki szélessége huszonnégyszáz s ötvenhatodik foka alatt, melynek termékeny s jól művelt térnagysága megközelítette a háromezer kétszáz négyszögű mérföldet ¹⁾.

II. A keresztyén időszámlálás második századába esik Erdélynek a római birodalomba olvadása, mely akkor a föld legszebb tartományait s legpolgárisultabb részét egyesítette magában. Az ősi dicsőség s fegyelmezett harcziasság örködött a világbirodalom sorsa felett. A közös törvények és szokások gyöngéd de sikeres befolyása lassankint a tartományokat összeforrasztotta. Békeszerető lakosaik felhasználták, de vissza is éltek a gazdagság s fényezés előnyeivel. A szabad alkotmány külszine kellő tiszteletben tartatott s tekintélylyel birt, ámbár a fenségi hatalmat a római senatus gyakorolta, a césároknak csak a végrehajtó jog maradván. Több, mint nyolczvan évi időszak alatt (90—180. Kr. u.) a közigazgatás élén egy erényes és nagy tehetségű Traján, Hadrián és a két Antoninus állott. A rómaiak legnevezetesebb hódításai a republica korszakában történtek. A césárok legnagyobb részt beelégedtek azon birtokhatárok megőrzésével, melyeket a senatus politikája, a consulok élénk versenye, s a nép harcziasság buzdalma kijelelt. A hét első század szakadatlan folyama az egymást-érő diadaloknak. Azonban Augustusnak lön fentartva, hogy az egész földkerekség leigázásának nagyszerű tervével felhagyjon, s a

¹⁾ Templeman, Survey of the Globe.— V. ö. Joh. Sporschil, Gibbon's Geschichte des Verfalles und Unterganges des römischen Weltreiches Zweite Ausgabe. Leipzig. 1843. 22. h.

nyilvános tanácsgyűlésbe a mérséklet szellemét vezesse be. Különben is békehajlama, valamint a helyzet ismereténél fogva könnyen átláthatta, hogy Róma jelen nagyságának kitűnő fokán, a változó fegyverszerencsétől sokkal kevesebbet remélhet mint félhet, főleg minthogy a távolabb eső hadfolytatás minden nap terhesbbé, kimenetele kétesbbé s eredménye bizonytalanabbá s kevésbbé válhatik jótékonyvá. E nézeteknek súlyt kölcsönzött Augustus tapasztalata, ki bensőleg meg volt győződve, hogy erélyes politikája ildomának könnyen sikerül a legirtózatosb barbároktól is Róma biztonsága s méltóságára nézve mindent kieszközölni. A helyett tehát, hogy magát a parthusok nyilainak kitenné, becsületos ajánlat mellett kieszközlé a Crassus csatavesztése következtében elfoglalt hadijeleket s foglyoknak kiszolgáltatását ¹⁾.

Kormányának első szakaszában hadvezérei által kísérletet tön Aethiopia és Boldog-Arabia leigázására. A ténnyen túl több száz mérföldnyire haladtak délnek; azonban a forró égélj visszariasztá a merészkedőket, míg a fegyvertelen benszülötteket megtaltalmazta ²⁾. Európa éjszaki tartományai alig érdemlék meg a hódítás költségeit s fáradalmaikat. Germania mocsáros erdeit a barbárok elég ügyes népe lakta, mely a szabadság nélküli létet megveté s habár első támadáskor a római hatalom nyomásának engedni látszott is, mindazonáltal a kétségbeesés küzdelmével sikerült neki csakhamar függetlenségét visszanyerni, s Augustust a szerencse változékonyságára figyelmeztetni ³⁾. Halála után végrendelete a senatusban felolvastatott. Nagybecsű végakaratként lelkére köti abban utódjának, hogy a birodalmat túl ne

¹⁾ Dio Cassius, LIV. 736. l. (Reimar commentáraival).

²⁾ Strabo, XVI, 780. l. — Plin. maior, Hist. Natur. Libr. VI, cap. 32—35. — Dio Cassius, LIII. 723. l. és LIV. 734. l. ezen hadjárat igen érdekes részleteit adják.

³⁾ Varus és három legiójának felkonczoltatásáról olv. Tacit. Annal. Libr. I. Sueton. in August. cap. 23. Vell. Patere. Libr. II. cap. 17. Jellemétől nem várt levertséggel vette e megrendítő hírt.

terjeszsze azon határokon, melyeket maga a természet, mint védműveket, látszott neki kijelölni: nyugaton az atlanti oceánt, éjszakon a Rajnát és Dúnát, keleten az Eufratest, délen pedig Arabia s Afrika sivatagjait ¹⁾.

Szerencsére a világ békében élt, s a böles Augustus által ajánlott mérsékleti rendszer, közvetlen utódai fondorlatainak daczára, elfogadtatott. A gyönyörökbe merült, vagy a zsarnokság üzésével elfoglalt első császárok csak gyéren mutatkoztak a hadseregnél s a provinciákban. A diadalokat sem voltak hajlandók, melyeket pulyaságuk megvetett, utódaik vitézsége által bitoroltatni. Az alattvaló harczi dicsősége gögös kisebbitése lett volna a felségi előjognak; s azért minden római hadvezér a gondjaira bizott határok megvédésére szoritkozott, a nélkül hogy hódításokra csak gondolni is merészelt volna, melyek neki nem kevésbbé szolgálndottak ártalmára, mint a meghódított vad népeknek ²⁾.

Az egyetlen járulék, melylyel a római birodalom a keresztyén időszámlálás első századának folytán gyarapodott, Britannia volt. Ezen egyetlen esetben látszának Cæsar és Augustus utódai amazt inkább, mint ezt utánozni. A közelség Gallia partjaihoz csalogatta fegyvereiket. A gyöngyhalászatról szállingó némi kellemes, habár bizonytalan, hír izgatta kedélyeiket ³⁾.

Különben is Britanniának, mint egy elzárt szigetvilágnak, megismertetése nem tekintethetett hódításként s az általános

¹⁾ Tacit. Annal. Libr. II. Dio Cassius, LVI. 833. l.

²⁾ Germanicus, Suetonius Paulinus és Agricola győzelmeik közepett feltartóztattak s visszahivattak. Corbulo megöletett. (Tacit. Hist. Libr. II. cap. 76.) Hadi érdem, a szó legszorosb érteményében, volt a Tacitus által oly szépen kifejezett *imperatoria virtus*.

³⁾ Cæsar maga is rejtegei e nemtelen indokot; de Suetonius cap. 47. említi. Egyébaránt a britt gyöngyök az ő setét, sárga fekete színök miatt csekély értékűek voltak. Tacitus helyesen jegyzi meg (Agric. cap. 12.): „Ego facilius crediderim, naturam margaritis deesse, quam nobis avaritiam.“ (Én előbb hinném, hogy a gyöngyökben hiányzik a természeti jóság, mint bennünk a nyervágy.)

rendszer szárazföldi szabályainak megsértéseként. Közel negyven évi háboru után, melyeket a legléghább cæsar kezdett, legkiesapongóbb folytatott, s leggyávább bevégzett¹⁾, a sziget legnagyobb részt alá veté magát a római járomnak. A külön britt törzsekben megvolt a vitézség hadiszerencse, s a szabadságszeretet egyesítő szellem nélkül. Böszült vadsággal ragadtak fegyvert, s vagy lerakták azt, vagy egymás ellen fordították eszeveszett változékonysággal; s míg egyesek elszántan harcoltak, egészben leigáztattak. Sem Caractacus állhatatossága, sem Boadicea kétségbeesése, sem a druidák vakbuzgalma nem háríthatá el hazájokról a szolgaságot, sem útjukban fel nem tartóztathatá a győzelmes hadvezéreket, kik a római dicsőséget megóvták, mialatt a legpulyább s elvetemültebb uralkodók a trónt meggyalázták. Azon időben, midőn a félelemtől győtt Domitián palotájába zárkozott, legiói, az ő lelkes hadvezérök, Agricola, alatt, megtörték a caledoniaiak öszves seregét Grampius hegység alatt, s hajóhada egy ismeretlen és veszélyes kísérletet merészelve, a római fegyverek dicsőségét a szigeten körülhordozta. Már Britannia meghódítása befejezettnek tekintett; már Agricola Irland könnyű meghódításával, mire — véleménye szerint — egy legiót s kevés segélyhadat elégségesnek tartott, győzedelmét állandósítani készült. Ezen nyugati sziget igen szép birtokká válhatott s a britannusok kevesebb ellenszegüléssel hordozhatták volna lánczaikat, ha a szabadságvesztés érzete kihalt volna kebleikből.

De Agricola nagy érdemei azt eszközlék, hogy nem sokára Britannia helytartóságától elmozdított, mialtal ezen eszélyes és nagymérvű hódítási terv örökre megghiúsult. Távozása előtt a böles hadvezérnek annyi gondja volt a biztosság- mint a birtoklásra. Észlelé ő, hogy a sziget Skóciától tengerszorosak által két egyenlőtlen részre osztatik. Ezen keskeny közön negyven mérföldnyire keresztben hadi örcsapat-vonalt állított fel, mely Antoninus Pius alatt (138—161. Kr. u.) egy kőtalapra rakott sánczczal erősített meg. Antoninus ezen sáncza, nem

¹⁾ Claudius, Nero és Domitián.

meszsze a mai Edinbug és Glasgow városoktól, képezte a római birtok határát. A benszülött caledoniaiak, a sziget éjszaki legvégső csücsán megtartották ősi vad függetlenségüket, mit szegénységüknek nem kevésbé köszönhetnek, mint vitézségüknek. Beütéseik többször megtoroltattak, de honuk le nem igaztatott. A föld legszebb s gazdagabb égájának urai megvetéssel fordultak el ezen zordon s téli viharoknak kitett bércektől, ködborította tengerektől, melyekben meztelen vadnépek üldözték az erdő vadait ¹⁾.

Ez volt a római határok állapotja, s ily nézetek vezérlék a császári politikát Augustus halála óta Traján trónra-lépteig. Ezen jámbor s tevékeny fejedelemben egyesült a közvitéz képzettsége a hadvezér magas szellemével ²⁾. A békerendszert elődei megszegték. Erdély meghódításának eszméje ugyanis nem Domitián vagy Traján korában keletkezett. A világbirodalom nyugalmanak biztosítása az Al-Dunánál, kelté föl e gondolatot már akkor, midőn a római polgárok — miként Horatius említi, — kíváncsian s nem minden aggály nélkül szokták tőle kérdezni: mi újságot tudsz a dákokról? ³⁾. Már Augustus tervezte Dacia meghódítását. Hadműködési tervének alapeszméje volt, azt nyugatról támadni meg. Innét, a hadsereg könnyebb ellátása tekintetéből is *Segesta* ⁴⁾ lön hadműködési alapul kiszemelve. E hagyományos terv szerint indult meg később Traján is nyugatról Decebál Daciájának, hadvezéri kitünő előrelátással a Dunának vetvén meg magát, hogy tábora életerétől, az élelmi s hadszer-tártól, el ne vágassék; mi bizonyára meg-

¹⁾ Appian. Prooem. 5. Edit. Schweighäuser.

²⁾ Plin. Panegyric. mely tényeken látszik alapulni.

³⁾ „ Ex quo Mæcenas me cœpit habere suorum

In numero.

Quicumque obuius est, me consulit

Numquid de *Dacis* audisti? Horat. Satirar.

Libr. II. Satir. VI. vers. 41, 42, 51, 53.

⁴⁾ A Száva és Kulpa (*Colapis*) folyók egyesülésénél, körülbelül hol ma *Sziszek* fekszik.

történik, ha hosszabb had-úton Havas-alföldnek s a verestoronyi szorosnak intézi az első mozdulatot. Ezen mind Róma történetében, mind Erdély ősmultjában oly nevezetes időszaknak részletes rajzát adni, jelen munkánknak jutott feladatúl. Egy új tartomány meghódítása s a közbirodalomba olvasztása szolgálván történelmi tárgyalásunknak alapúl, eleve a birodalmi hagyományos politikának súlyt kölcsönözö *hadügy* azon állapotjával kell megismerkednünk, melyben az a tárgyalt császári korszakban létezett.

2. §. A római világbirodalom szervezett fegyverereje.

1. A köztársaság derült időszakában a fegyverviselés azon osztályoknak volt előjoga, melyeknek kiváló érdekekben állott a hazát szeretni, védeni a tulajdont s egyes részét módosítani azon törvényeknek, melyeknek egyszersmind szentül fentartására polgári kötelem- s érdeköknél fogva útalva valának. De a mely viszonyban a közszabadság a hódítások közepett csökkent, a hadügy is lassanként műfogások jellegét ölté magára s rideg kézimesterséggé aljasult ¹⁾.

A mi a legiókat illeti, azon időre, midőn a legtávolabb eső provinciákból történt az ujonczozás, úgy tekintettek, mint ha római polgárokból állanának. E kiténtetés általában a hadász képessége s jutalma gyanánt tartatott; egyébaránt fő tekintet volt a kor, erő s természet lényeges sajátosságaira ²⁾. Minden ujonczozásnál nagyobb tekintet volt az éjszaki mint a déli tartományok embereire. A fegyverképesek inkább a mezei mint a városi népből szemeltettek, s igen helyesen; mert a ková-

¹⁾ A hadászok legszegényebb osztályának ez időtt négyszáz pengő forinttal kellett birnia (Dionys. Halicarnass. IV. 17.); nagy öszveg oly időben, midőn a pénz oly ritka volt, hogy egy lat ezüst hatvan érczfonttal ért fel. A nép, melyet a régi alkotmány kizárt, Marius által kivétel nélkül fölvetetett. — Sallust. de bello Jugurth. cap. 91.

²⁾ Cæsar Alauda legióját gallusok- s idegenekből alakítá. Ez azonban csak a polgárháború féktelen időszakában történt. A győzelem után nekik római polgárjogot adott.

csok, ácsok, vadászok stb. testgyakorló foglalkodásaik nagyobb erőt s elszántságot fakasztanak, mint azon magányba vonult mesterségek, melyek a fényűzésnek szolgálnak ¹⁾. A római császárok hadcsapatait még azután is, midőn a birtok szeréni beosztás megszüntetett, rendszeren kitünő születésű s jól nevelt tiszték vezényelték. A közhadászok pedig, hasonlólag az újabb Europa bérenczeihez, az emberi társaságnak rendszeren legalacsonyabb s így gyakran legkicsapongóbb rétegéből vétettek.

2. A saját érdek mély érzetében gyökeredző s a régiektől hazafiságnak nevezett közerény a szabad kormányzat megvédése s díszletében nyilatkozott, melynek kiki részese volt. Ezen érzület, mely a köztársaság legióit majdnem legyőzhetlenekké tette, a zsarnokok bérenczei előtt ismeretlen volt. E hiányt más élesztő szerekekkel kellett pótolni, s ezek a *katonai becsület* és *esküszentség* valának. A pór vagy kézmíves azon varázseszmétől volt áthatva, hogy ő az érdemteljes fegyverszolgalatra, melytől saját rangja s hírneve függ, küldetve van, s hogy ámbár a szerencse gyakran kijátszsa a vitézséget, mégis saját viselete a csapat, legió vagy az egész hadsereg, melynek becsületétől át van hatva, dicsőséget vagy gyalázatot hozhat. A hadiszolgalatba történt első belépéskor minden kigondolható ünnepélyességek közt esküt kellett tennie. Esküdött, hogy zászlóját soha el nem hagyja; hogy akaratját a hadvezér parancsainak alárendeli, s hogy életét a császár és hon biztonságaért feláldozza ²⁾. A római csapatok ragaszkodása saját zászlóikhoz, a becsület és vallás kettős befolyásának volt eredménye. Az aranyas, mely a legió homlokzatán ragyogott, melyet a veszély pillanatában elhagyni épen oly gyávaságnak mint istentelenségnek tartatott ³⁾. Ezen élesztő okokat, melyeknek hatása a képzelemre kimaradhatlan, még holmi anyagi remé-

¹⁾ Vegetius, de re militar. Libr. I. cap. 2—7.

²⁾ A szolgálati s császár iránti hűségessük a csapatoknál évenként januárban ujítottatott meg.

³⁾ Innét Tacitusnál a római sasak „*bellorum dii*“ nevezettel fordulnak elé.

nyek által is szitották. Kiszabott zsold, alkalomszerű ajándékok, kintüntetések ¹⁾ s bizonyos szolgálati évök után járó határozott jutalom enyhíté a hadiélet sanyarait ²⁾; ehhez képest be volt vágva az út a gyávaság és engedetlenségnek, mit szigorú büntetés sújtott. A centuriók fenyíthettek, a halálbüntetést pedig a hadvezérek gyakorolták, s egyik lényeges fegyszabály volt a római hadseregnél, hogy a jó katonának inkább kell félnie saját tisztjétől, mint az ellenségtől. Ezen mesterfogások által a császári csapatok vitézsége azon fejlettségi fokra jutott, melyet a barbárok vad szenvedélyeinek elérni lehetetlen volt.

3. A rómaiak azonban a vitézség elégtelenségéről, ha csak ügyesség nem járul hozzá, annyira meg voltak győződve, hogy a hadsereg (*exercitus*) elnevezést nyelvökben a gyakorlattól (*exerceo, exercito*) eredeztették ³⁾. Fegyelmök legnyomósabb tárgyát a hadi gyakorlatok képezték. Az újonczok s fiatal katonák naponként reggel és estve gyakoroltattak; sőt még a hadastyánok sem voltak kivéve a naponkint ismételt egyszeri gyakorlattól. A tábor téli szállásán nagy sátorokat készítettek, hogy a netalán beálló kellemetlen idő hasznos foglalkodásaiban ne akadályozza; s különösen ügyeltek arra, hogy ily hadgyakorlatokon kétszer oly nehéz fegyverek használtassanak, mint különben a rendes csatákban szoktak. Nem czélja e munka jelen szakának a római hadgyakorlatokat a legkisebb részletekig rajzolni; csak azt jegyezzük meg, hogy mindazt magokban foglalták, mi a testet edzette, a tagokat ügyesítette s idomos mozdulatokat fejtett ki. A hadfiak az utazás, szaladás, úszás, szökés és teherhordozásban, a védő s támadó fegyvernemek kezelésében, valamint a távol s közel-vívásban, a legváltozatos

¹⁾ Mennyire volt a bajnokerény kintüntetve a főhatalom által, megható példáját láthatjuk M. Licinius Mucianusban. — Neigebauer i. m. 76: 3; 158: 249.

²⁾ A húsz évig szolgált hadastyán jutalma volt három ezer denár, vagyis mintegy ezer pengő forint. A testőrségé kétanynyi.

³⁾ „Exercitus ab exercitando.“ Varro de ling. latina. Libr. IV.

hadi mozdulatok végrehajtásában, sőt fuvolyahangok mellett még hadi táncban is szorgalmasan gyakoroltattak. Az volt az ügyes hadvezérnek, sőt magoknak a császároknak is mesterfogásuk, hogy jelenlétök által ezen hadgyakorlatokat éleszsék; így olvassuk, hogy mind Traján, mind Hadrián többször személyesen vívtak a gyakorlatlan közvitézekkel, s nem egyszer tették erejük s ügyességüket próbára. E két fejedelem kormányidején a harcztan (Tactica), mint tudomány, sikerrel üzetett; s míg a birodalomban életerő buzgott, az ő harcztani útasításaik a római fegyelem legtökélyesb mintájaként tiszteltettek. Általában Róma nem tűrte, hogy a hadfiak renyhe semmit-nemtevésben elpuhuljanak. Békeidején hasznos közmunkákra, egyebeken kívül főleg országútak készítésére alkalmaztattak.

4. Harezzivataros kilencz század folytán sok változás és javítás történt a római hadügyben. A legiók a pun háboruk idején lényegesen különböztek azoktól, melyek Cæsart diadalokra segítették, vagy Hadrián és az Antoninok alatt az egyeduralmat (monarchia) védelmezték. Egy legiónak szervezete a császári korszakban, néhány szóval körvonalozható. A nehéz fegyverzetű gyalogság, mely annak fő erejét alkotta, tíz cohorsra, vagyis ötvenöt századra oszlott, a neki megfelelő tribunusok- és centuriókkal. Az első cohors, mely a fenyegető veszély felfogására és a sas védletére szoritkozott, ezer százötven vitéz és kipróbált hűségű fegyveresből állott. A többi cohorsok egyenként ötszáz ötvenötből, s így egy legio gyalogságának erőszsvege hatezer száz emberre rugott.

5. Mindnyájuknak egyenlő és szolgálatukhoz helyesen alkalmazott fegyverzetök volt: nyílt sisak, magas ormóval; mellvért, páncél s a bal karon nagy paizs, mely hosszúdad s domború volt, egy láb hosszú, harmadfél széles, könnyű, lágy fából készült, bőrrel bevonva s erős érzlemezzel borítva. Egy könnyebb lándsán kívül, még a rettenetes vet-kelevészt (pilum) hordozta a legióbeli katona, melynek hossza hat láb volt s tizennyolcz hüvelyknyi hosszú háromszögű aczélhegybe végződött. E fegyvernem messze alatta áll a jelenkor tüzfegyverze-

tének; mert tiz—tizenkét lépésnyi térben egyszeri hajtás által tett csak szolgálatot: mindazonáltal, ha izmos és biztos kéz vetette el, sem a lovasság el nem foglalhatta, sem pajzs vagy páncél súlya erejének ellen nem állhatott. Miután a római hadász a vetkelevéset ellenére zuditotta, kardot rántva tömeges rohamra sietett. E fegyvernem hasonlított a rövid, edzett s két-élű spanyol fegyverhez, mely egyaránt alkalmas volt a vágás és szúrásra, s ez utóbbi módon használtatott rendszeren, mert így veszélyes sebet ejthetett az ellenfélen ¹⁾. A legio rendszeren nyolcz ember szakaszokban állítottatott fel, s a tagok valamint szakaszok közti hézag három lábnyi volt. A hadsereg ezen nyílt csatarendet megszokta tartani a terjedtebb homlokzatnál s gyors támadásnál is, valamint el volt készülve minden mozdulat végrehajtására, mire a körülmény vagy hadvezér belátása útalt. A hadász fűrgén mozoghatott, s elegendő tér volt hagyva, melyen a kimerültek helyébe új segédesapatok jutottak.

6. A lovasság, mely nélkül a legio ereje nem volt volna teljes, tiz századra (schwadrone) osztatott. Az első, mely az első cohorshoz csatlakozott, száz harminczkét emberből állott; a többi kilencz pedig századonként csak hatvanhatból. Ezek öszvesen, mai nevezettel hétszáz huszonhat legényből álló ezredet alkottak, s a legióval öszszeköttetésben állottak, de alkalmilag a csatavonalon különválva is működhetek, vagy egy részét képezték a csatarend szárnyainak. A császárok lovassága nem állott többé, miként hajdan, a köztársaság időszakában, Róma és Italia válogatott nemes ifjaiból, kik lovas hadiszolgálatot tettek, hogy majd a consulok és senatorok mellett hivalt nyerhessenek, s erre polgárfeleik szavazatát hős tettek által kiérdemeljék. De a mint az erkölcsök s kormányforma változtak, a lovagrend tagjai is inkább foglalkodtak az igazságügy s közjövödelmek kezelésével; vagy, ha épen hadiszolgálatba léptek, legott a lovasság egy szakaszának vagy a gyalogság egy

¹⁾ A legiók fegyverzetére vonatkozólag olv. Just. Lipsisius, de militia romana. Libr. III. cap. 2—7.

cohorsának vezényletével bizattak meg. — Traján és Hadrián azon tartományokból s alattvalóik azon osztályából alakították a lovasságot, honnét a legiók sorait ujonczozták. — A lovakra nézve előny volt a spanyol vagy cappadociai fajta. — A római lovasok felszerelése elütött Kelet nehéz lovasainak szervezetétől. Az ő czélszerűbb védszereik voltak a sisak, hoszszúdad pajzs, könnyű csizmák és páncél. Egy könnyűszerű vetkelevész és hosszú kard képezte támadó fegyverzetét. A lándsa és vasbuzogány használatát, úgy látszik, a barbároktól sajátították el.

7. A római birodalom biztonsága s becsülete különösen a legiókra bízott. De Róma politikája más czélszerű hadi-fogásokat sem vetett meg. Évenként ujonczok szedettek azon tartományok lakóiból, melyek a római polgárjog kitüntető élvezetében még nem részesítették. A rómaiaktól függő sok szomszéd fejedelem s község egy ideig szabadsággal s védelemmel ajándékozott meg, ha a római hadseregben szolgáltattott tett. Sőt gyakran a meghódított barbárok kiváló csapatai is kényszerítettek rettentő vitézségüket messze éghajlat alatt az állam érdekében elharácsolni. Mindezen hadszakaszok általában *segélycsapatoknak* neveztettek, melyek különböző időben s körülmények közt különböző számuak valának, de a legénység számára nézve csak ritkán különböztek a legióktól. Ezen segélycsapatok vitéz és hű szakaszai a centuriók és prefektek parancsa alatt állottak s a római fegyelem szabályaiban rendes oktatást nyertek. A sokkal nagyobb rész pedig megtartá azon fegyvernemet, melyekkel hazája sajátsága vagy életszokása szerint ügyességet fejtett ki. Ilyetén szervezet következtében birt minden legio, melyhez bizonyos számú segélycsapat csatlakozott, könnyű és nehéz fegyverzetű hadszakaszok minden nemével; mi által képesítve lön minden különfajú nemzettel az ő saját fegyvernemei és harcsmódja szerént csatát vívni s rendesen előnyesen. — A legióban még az sem hiányzott, mit mi napjainkban tüzérségnek nevezünk. Tíz nagyobb s ötvenöt kisebb horderejű hadi-gépből állott az, melyek ívalakúlag vagy fekkentes irányban köveket s vet-kelevészeket szórtak az ellentáborra, kiállhatlan erővel.

8. A római legio tábor a megerősített város jellegével birt¹⁾. Míg a terv alkalmaztatott, az utászok szorgalmasan egyengették a tért, s elhárítottak minden akadályt, mi a tábor szabályszerűségének útjában állott. A tábor tökélyes négyszöget képezett, melynek közepén emelkedett a praetorium vagyis főhadiszállás, a többi sátorok felett. A lovasság, gyalogság és segélyhadak kijelölt állomásaikat foglalták el. Az utcák egyenesek és szélesek valának, s a sánczok és sátorok közt minden oldalról mintegy kétszáz lábnyi tires tér vonult el²⁾. Maga a sáncz közönségesen tizenkét láb magas volt, karózáttal megerősítve, tizenkét lábnyi mély s ugyanannyi szélességű ároktól védve. E fontos munkát magok a legióbeli hadászok végezték, kik éppen oly ügyesen kezelték a kapát és ásót, mint a kardot s vet-kelevészt. A tetterős lélek gyakran a természet ajándéka; ily kitartó szorgalom pedig csak a szokás és fegyelem eredménye lehet³⁾.

9. A mint harsonákkal jel adatott az indulásra, legott felkerekedett az egész tábor, az egyes hadosztályok haladéktalanul s minden zavar nélkül sorakoztak. A legiók katonái, saját fegyvereiken kívül, hordtak még magokkal főző-edényeket, erődítési eszközöket s több napra való eleséget⁴⁾. Ezen málhával, mialatt a jelenkor hadásza végkép kimerülve, képesek voltak egyenlépésben, mintegy hat óra alatt, közel négy mérföldet haladni. Ha ellenség mutatkozott, lerakták málhájokat, s könnyű

¹⁾ Vegetius, i. m. II-d könyvét így fejezi be: „Universa, quæ in quovis belli genere necessaria sunt, secum legio debet ubique portare, ut in quovis loco fixerit castra, armatum faciat ciuitatem.“

²⁾ A római táborállásra vonatkozólag olv. Just. Lipsius, i. m. Antwerp. 1595. 4-o. Lib. V. pag. 40. — V. ö. S. J. Hohenhausen, Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen. Wien, 1775. 4-o. 18, 19. II.

³⁾ Polybius, libr. VI. — Just. Lipsius, i. m. — Joseph. Flavius, de bello judaic. Libr. III. cap. 5. — Vegetius, i. m. Libr. I, 21—25. Libr. III, 9.

⁴⁾ Cicero, Tusc. Quæstion. II, 37. — Joseph. Flavius, i. m. Libr. III. cap. 5. — Frontinus, Libr. IV. cap. I.

és gyors mozgással a hadoszlopok csatarendbe sorakoztak. A parittyások s ijászok a homlokzat előtt csátároztak; a segélyhadak képezték az első vonalt¹⁾ s a legiók zömére támaszkodtak; a lovasság az oldalokat fedezte; a hadi gépek háttérben maradtak.

10. A hadászat volt az, mi a római császárok vívmányait biztosította, s azon időben, midőn a fényűzés és önkény a köz-erkölcsöket megvesztegette, legalább a harezias szellemet fentartotta. Ha a római haderő számát vizsgáljuk, nehéz azt csak megközelítő pontossággal is meghatározni. Azonban egy legiónak, mint önmagában hatezer nyolczszáz harminczegy emberből álló hadtestnek, számát, a segélyhadakkal együtt, közel tizenkét ezer ötszáz emberre tehetni. Hadrián s utódainak hadserege békeidőben nem kevesebb mint harmincz ily rettenetes hadosztályból állott s valószínűleg mintegy háromszáz hatvanöt ezer főnyi állandó haderőt képezett. A helyett, hogy e haderő a várak s megerősített városok falai közé szorúlt volna, melyeket a rómaiak, főleg az őskorban, a gyáva s pulya lelkek menyhelyeiül tekintettek, rendszeren a folyók partjain, s a szomszéd vad népek birtok határainak hosszában felállítva táboroztak. Minthogy ezen hadállomások nem változtattak, a hadseregek felosztását könnyen adhatjuk. Britanniára elég volt három legio. A tizenhat legióból álló fő haderő a Rajna s Dunánál táborozott; különösen kettő Alsó-, s három pedig Felső-Németországban, egy Rhætiában, egy Noricumban, egy Pannoniában, három Mœsiában, kettő Erdélyben (Dáciában). Euphrates védelmével nyolcz legio volt megbizva, melyek közül hat Syriában, kettő pedig Cappadociában állomásozott. Egyiptom, Afrika és Hispaniában egy-egy legio képes volt a közcsendet fentartani. Italia biztonságáról is volt gondoskodva, húszezer válogatott hadfi, kik városi cohorsok és császári testőrök dísznevezet által voltak kintüntetve, örködték a császár és főváros bátorsága

¹⁾ Ezekre vonatkozik Tacitusnál, *Histor. IV, 17*: „Provinciarum sanguine provincias vinci.“

felett. Mint indítói majd minden forradalmaknak, melyek anynyi veszélyt hoztak a birodalomra, a testőrök gyakran s különösen igénybe veszik figyelmünket: de fegyverzetük s intézményükben semmi oly sajátságot nem leltünk, a mi őket a legióktól megkülönböztette volna, hanem ha ide tudjuk fényesebb öltözéküket s azt, hogy kevésbbé szigorú fenyték alatt állottak.

11. Képzeltető, hogy a *tengerészet* is, melyet a császárok magok ápoltak, azon időkhez képest a nagyszerűség jellegével birt, s így minden kormányzélra teljesen elegendő volt. A rómaiak nagyravágyása egyedül a szárazföldre szorítkozott, s e különben harcziás népet sohasem lelkesíté oly vállalkozó szellem, minő Tyrus, Carthago sőt magának Marseillenek tengerészeit, hogy a világismeretet növeljék, s a világtenger legtávolabb partjait buvárolják. A rómaiak az oceantól inkább rettegtek, mint ismerni vágytak ¹⁾. De a Földközítengert, Carthago lerombolása s a kalózok kiirtása után, mindenünnen római provinciák környezték. A esászári politika csak a tenger fölötti szabad uralom biztosítására s alattvalóik kereskedelmének megvédésére szorítkozott. E végett Augustus két állandó hajóhad állomáshelyeiül, mint legalkalmasb kikötöket, Rávennát jelölte ki s Misenumot a nápolyi tengeröbölben ²⁾. A tapasztalat végre, úgy látszik, meggyőzte a régieket, hogy az ő gályáik, úgy a mint azok két vagy legfeljebb négy evezősorúak voltak, inkább a hiú pompára, mintsem valódi szolgálatra irányultak. Augustus maga is meggyőződött, az Actiumnál vívott tengeri csatában, saját könnyű csatárhajójának (fregat) előnyéről az ellenfél termetes és nehézmozgású építményei fölött. Ilyetén könnyű hajókból állott a Ravenna és Misenumnál horgonyozni szokott két

¹⁾ A rómaiak e tudatlanságukat a vallás palástjába rejtették. Tacit. German. cap. 34.

²⁾ Sueton. in Octavian. 49. „Ex militaribus copiis legiones et auxilia provinciatim distribuit: Classem Miseni et alteram Ravennae ad tutelam superi et inferi maris collocavit.“ — V. ö. Tacit. Annal. IV, 5. Vegetius i. m. V, 1.

raj, melyek közül az egyik a Földközítenger keleti, a másik pedig annak nyugati részén tett szolgálatot. Mindkét hajócsapathoz több ezer tengerész csatlakozott. Ezen két réven kívül, melyek a római tengerhatalom fő-állomásaiul tekinthetők, jelentős vízi haderő tanyázott *Frejusnál* ¹⁾, Provence partján, s a Fekete-tenger fölött negyven hajó (*classis Pontica*) örködött háromezer tengerésszel ²⁾. Mindehhez számitandó még azon hajóraj, mely a közlekedést Gallia és Britannia közt fentartotta; továbbá nagy száma azon hajóknak, melyek állandólag a Rajnán és Dunán örködtek [*classis Germanica* és *classis Pannonica*] ³⁾, s vagy a szomszéd vadoncok birtokainak pusztítására, vagy a vadnépek átkelésének megakadályozására voltak útasítva. — Ha a császárság mindezen haderejét öszszeszámítjuk, nem haladja túl a négyszáz ötvenezeret, minövel napjainkban csak egyetlen oly hatalom is rendelkezhetik, melynek országa akkor a római világbirodalom részét, mint provincia, alkotta.

A hatalmas világbirodalomnak vázolt hagyományos politikai iránya s hadserege után, közeledhetünk előleges ismertetésül Erdély ezen időbeli képének s viszontagságainak leleplezéséhez.

II. FEJEZET.

Erdély a római hódítás előtt.

3. §. Erdély régi képe.

1. Erdélynek tárgyalt időszakbeli képét a hajdani nagy Dacia keretében lehet csak és kell is együtt adni, ennek lévén az már akkor alkatrésze és súlypontja. — A régi Dacia területének meghatározásában a Peutinger — féle tábori — földabroszszal nem igen lehet boldogulni. Ennél az ötven évvel idősb

¹⁾ Tacit. Ann. IV, 5. Historiar. II, 14; III, 43. — Strabo, IV.

²⁾ Joseph. Flav. Bell. Jud. 14. §. 4.

³⁾ Tacit. Annal. I, 60, 68; II, 6, 7, 8, 28.

Ptolemæus szabatosabban körvonalozza azt. Leírása szerént határai voltak: nyugatról az Alsó-Tisza; éjszokról a Kárpátok egy része, a Dniesternek (Tyras) a Prúth (Hierassus) felé fordulásaig, Chotyim vidékén; keletről a Prúth, egész a Dunába szakadásaig, és ez utóbbi folyamnak egy része, hol Csernavától Galaczig éjszoknak tart; végre délről általában az Al-Duna (Ister) ¹⁾. — E határok belterületén van ma az egész Temesi-Bánát, Erdély s Bukovina, Gácsország (Galicia) déli sarkával, Moldvának a Prúth nyugati partján innen eső része, s Havasalföld.

Hatalmas hegyei közül e bérczes honnak a Peutinger-abroszon különösen ki van emelve azon hegyláncz, mely Apulum, Napoca és Paralium felett Alpes Bastarnicae, Blastarni és Dacpetoporiani nevezet alatt éjszokon vonul el, s melynek egyes részei a tordai, Czibles, radnai és sajói havasokkal igen helyesen azonosíthatnak ²⁾, sőt éjszakkeleten a csík-gyergyói hegyvonatokra is kiterjednek. Azon egészen keleten eső sziklahegység pedig, mely Erdély és Havasalföld közt határt von, s meredek ormaival oly fejedelmileg emelkedik, Ammianusnál *Serorum montes* néven fordul elő ³⁾, melynek egyik jelentős bércefeje, Ptolemæusnál *mons Peuce*, a Brassó vidékén sötétlő tekintélyes Bucsesdr-re út.

A meredek hegymagasakon fakadó erek, patakok s folyók, melyek Erdélyt nedvesítik, mindnyájan a Dunába szakadnak. Közölük a Peutinger-abroszon csak öt említetik, melyek öszvesen a már nevezett bastarni havasokról rohannak alá. Ezeknek egyike, mely egészen kiesik keletre, fluvius Agalingus névvel jelöltetik meg. A többiek név nélkül advák, s Erdély nagyszámú vizei közül nehéz őket egyen-

¹⁾ Ptolemæus, Geograph. III, 8.

²⁾ Torma Károly, rómaiak nyoma Erdély éjszaki részeiben.— Az Erdélyi Muz.-Egyl. Évkönyv. II. Füz. Kolozsvár, 1860. 4r. 39. l.

³⁾ Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. I. Bd. III. Heft. Hermannstadt, 1845. 8-o. 16. l.— Ammian. Marcellin. XVII, 5.

ként megkülönböztetni és saját nevökön meghatározni. Az elsőt, mely nyugatról jöve Salinae (Torda) mellett halad el, Aranyosnak tarthatjuk; az éjszak-keletnek irányulót Napocanál (Szamosujvár) Kis-szamosnak¹⁾; az Optatiana (Gernyeszeg) és Largiana (Szász-Régen), valamint Lersie (Remeteszeg) és Paralium (a Maros mellékén, Mikháza táján) közt csergedező vizeket pedig Görgény és Besztercze folyóknak vagy másoknak, melyeket még most, a felettök borongó sűrű homály miatt, nehéz teljes biztossággal megállapítani. — Az Agalingus, mely részben Daciának határfolyója, részben annak határát átlépi, nem ömlik a Dunába, hanem a Feketetengerbe, s — úgy látszik — nem annyira a Prúth, mint a Dnister. Forrása az elsőt gyaníttatja, de kifolyása az utóbbi mellett bizonyít. Különös, hogy míg a Peutinger-abrosz az Agalingus folyón kívül mást nem említ, addig Herodotnál²⁾ Erdély fő folyói névszerént jelennek meg, mint: *Maris, Atlas, Auras, Tibisis*, melyekben a *Maros, Olt, Aranyos* és *Tisza* folyóira ismernénk, ha folyásuk éjszakuak nem irányulna; mirenézve a mai *Olt* folyó régi neve inkább *Ararus* vagy *Tiarantus*³⁾.

2. A mi azon népfajokat illeti, melyek az ó korban a most körvonalozott földrészt lakták, eltekintve a Peutinger-abroszon s Ptolemeusnál előforduló népfajoktól s a dákok sok apró fajrokonaitól, kik közé sorozhatók az utóbb említett földirő jelzéseinek alapján a *teuriskok, khatakensek, buridensek* s még talán a *potulatensek*, — a történelmi rajzunkkal elválhatlan viszonyban levő *dák* népnél állapotunk meg.

A népek ősz-eredetét el nem osztható homály fűdi: így a *dákokét* is. Ha voltak is történelmi emlékeik, azokat a több-

¹⁾ E folyó neve, mai hangoztatással, egy Kapjonban felfödözött emléken így olvasható: „a censibus subsignavit Samum cum regione“ stb. Torma Károly i. m. 38. l.

²⁾ IV, 48, 49.

³⁾ Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskund. I. Bd. III. Heft. Hermannstadt, 1845. 8-o. 17. l.

szöri lakhely-változtatás és a velejáró harezfergeteg megsemmítette. Ha volt is bizonyos ősi népjellegök, miként ezt, kétségbe nem vonhatjuk, a második századdal megindult népvándorlás és a római foglalás következtében ott koronkint megtelepedett idegen népfajok, mint *astíngok*, *quadok* s beszállingott *germán törzsek* hulladékai közt e népjelleg annyira elmosódott, vagy lényegesen módosult, hogy ma már annak kiderítése, mi eredeti a dák nép jellegében s mi idegen vegyülék, a történelemnek többé aligha megoldható kérdései közé tartozik. De az alapjelleg elmosódásával együtt az őseredet, őshazáról szólott hagyományok legnagyobb részt a tárgyalt római időszak alatt mentek feledékbe. Az addig tömör, egy testet alkotó *dák* nép végső élethalálhazzaiban kimondhatlanul sokat szenvedett. Vírágzó fiatalsága s a középkorúak életerős osztályának színe, java a védcsatákban szabadság és honszerelme áldozatául esett. A haza függetlenségének bukását túlélte csekélyebb szám, öregek, félénk némberek s tehetetlen kisdedek elegyéke, üldözötve a honfájdalom és szeretteik vesztének kínos érzetétől, az ősi birtokot elhagyva bujdosásnak indult, vagy estüggetegül hajolt a hatalmas Róma súlyos rabigájába. A régi szabadmozgásu népélet végkép megszűnt, s egy új idegennek korszaka kezdődött. Megtört és szolgáljáromba kényszerített nyers népnél, hol még öntudatos közélet szelleme nem leng át milliók kedélyvilágán, könnyen foszlik szét az egykor varázshatással birt emlékezés. A *dák* nép ott jelen meg először a történelemben, hol Grácia és Róma hódító erejét az Al-Duna s Feketetenger nyugati partjain, vagyis a Balkán-félszigeten eléhaladni látjuk. A világesemények ezen időszakának történelmi feljegyzései közt többször találkozunk a *geták*- vagyis *dákokkal* görög s római történetíróknál¹⁾. Őseiknek a Caucasiából szakadt thrákokat

¹⁾ E nép a római császárok korában, mind saját, mind pedig a szomszéd népek elnevezése szerint, *dák*. A római szóidomok közül: *Docus*, *Daca*, *Daus*, *Davus* a két utolsó a görög *Δαός* szóból ered. A görögök a dákokat *geta* (*Γέται*) névvel is illették; mert ők ősi szokásból az al-dunai tartományok moesiai eredetű népeit így nevezték. A földírók azonban néha

tartják a görög történetkönyvek, melyeknek egyező véleménye a két nép közös eredete mellett tanuskodik ¹⁾). Ezt római történelmi feljegyzések is bizonyítják ²⁾).

Jóllehet mutatkoznak nyomok, melyek más fajszínezetre utalnak ³⁾); de ezek is csak azt igazolják, mit történelmi valóságnak hirdetni nem vonakodunk, hogy az őskor századainak folytán, valamint a *dák* nép külön rokonságu fajokkal, úgy ezek a *dák* néppel nem csak érintkeztek, de tartós viszonyban is éltek. Egyébaránt mélyebb buvárlatokra tág utat nyitó jelen kérdéstől, mely könnyen túlvinne munkánk kijelölt határain, megválva, tekintsük a *dák* népnek röviden ez időszakbeli társadalmi mivoltát.

Már maga azon minden kételyt kizáró történelmi tény, hogy a *dák* nép a hatalmas Rómától nem csak elfogadni csatákat, hanem ellene támadólag is fellépni elég bátor volt, jól

különbséget tesznek, s a *geták* alatt a keleti, a *dákok* alatt pedig a Tisza, Erdély, Havasalföld s Moldva részein a Feketetengerig lakó népeket értik, kikről Strabo (cap. I, 466. l.) azt jegyzi meg, hogy nem csak eredet, hanem nyelve nézve is rokonok a thrákokkal.— Justin. XXXII, 3. „Daci quoque soboles *Getarum*.” Plin. Hist. Nat. IV, 12. „*Getae, Daci Romanis dicti*.”— Dio Cass. Hist. Roman. LXVII, cap. 3. „*Ἀσκούς δὲ αὐτοὺς προσαγορεύω ὡς περὶ που καὶ αὐτοὶ ἑαυτοὺς καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ὁφᾶς ὀνομάζουσιν ὅτι ἀγροῶν ὅτι Ἑλλήνων τινες Γέτας ὀνομαζόμενοι λέγουσιν*.” (Őket *dákok*nak nevezem, a mint talán magok is hívják önmagukat és őket a rómaiak, jól tudván, hogy a görögök közül némelyek *getáknak* nevezik.)

¹⁾ „*Οἱ τοῖνον Ἕλληνας τοὺς Γέτας Θράκους ἐπιλάμβανον*.” Strabo, 453. l. Edit. Almel. — Appian. Illyric. III.

²⁾ Diodor. Sicul. Fragment. I, 21.

³⁾ Több, már az őskorban jelentéssel bírt hely, sarmatanépfaják befolyását árulja el. Az *Egeto* és *Agete*, *Sarmizegethusa* vagy *Sarmizegethusa*, vagy — még a Pentinger-abroszon elég világosan — *Sarmategete*, azaz: *Sarmategete* = *Sarmatæ* — *Getæ* = *sarmata* — *geták* városa stb. méltán gerjeszhetnek e kérdés körül figyelmet — Jornandes (de reb. Getic. I.) a *dákokat* *góthok* utódaiként emlegeti. — Theophilactus (*Stritternél*, *Mémoria populor.* II, 63. l.) és Schaffarik (über die Abkunft der Slaven. 81. l.) szlávoknak vallja. Lehetetlen, hogy e helyett eszünkbe ne jusson boldogult Horvát Istvánunk.

rendezett társadalmat enged gyanítanunk. Kellő rend, törvények, fegyelem, a külön erők öszhangzó együttműködése, s az egész lelkésítő szellem nélkül ez nem gondolható. Mihez ha még azon sikert, hogy a rettegett világhatalom kénytelen volt egyes provinciáiban a dákok elöl nem csak visszavonulni, hanem tőlök békeföltételeket el is fogadni, hozzá tudjuk: nem közönséges életképességökről szükségképpen meg kell győződnünk. Innét érthető, miként lehettek a dákok már Augustus előtt az Al-Dunánál hatalmasokká. Nevezetes emeltyü volt e tekintetben a szabadság lelkesítő érzetén alapúlt hősiesség, miként ennek több kitünő példáival találkozunk. Hideg megvetéssel fogadták a halált, melyet Zamolxis nevü bölcstük tana szerint fogtak fel, mint egy háladatlan átmeneti életnek véghatárát s boldogabb öröklét kezdetét¹⁾. Társadalmi mivoltukat legvonzóbb színben tünteti fel az, hogy a békefoglalkodásokat nem tekintették életkörüknön kivülieknek. Sikerral üzték különösen a bányászatot, mi fáradalmaikat anyagi jóléttel s több oldalú életkényelmekkel jutalmazta. Azon kor szelleméhez képest elég polgárisultsággal is birtak. A műveltségben nagyobb előhaladást tettek, mint a germanok²⁾. Erős városaik voltak faházakkal, s nemességök, mely külső viselet által különböztette meg magát a csekélyebb számu szabadosoktól; végre jó s egyenlő fegyverzetök; gyalog s lovon egyaránt harczoltak. — A kedélyökben rejlett erkölcsi nemes alapra vonatkozólag legyen itt is elég csak annyit megjegyeznünk, hogy őket *Herodot* a thrák törzs

¹⁾ Herodot. IV, cap. 94. — Ael. Spartian. in Cæsarib. Spanheim. commentáraival.

²⁾ Braun Emil, a Traján-szobor felemlítésébül alkalmat vesz magának, a dákok műveltségi állapotjára vonatkozólag ezen megjegyzést tenni: „Die Flachreliefs, welche das Basament der Trajansäule schmücken, gehören zu den schönsten Decorationsarbeiten alter und neuer Zeit. Sie bieten uns nicht nur einen hohen Kunstgenuss dar, sondern gewähren uns auch einen fasslichen Begriff von dem keineswegs niedrigen Kulturzustande jener gewöhnlich für barbarisch erachteten Völkerschaften.“ Ruinen und Museen Rom's. Braunschweig. 1854. 8-o. 31. l.

legvitézebb de egyszersmind legigazságosabb azaz legemberségesebb fajának nevezi ¹⁾).

Erdély s a dák nép ösképének ezen alapszínezése után tekintsük fővonásaiban mindkettőnek viszontagságos multját, régi önállásuk viharos korszakában.

4. §. Erdély viszontagságai Trajánig.

Erdély történelme a *Hylaea* ²⁾ vidékéről e tájakra költözött *agathyrsokkal* kezdődik, kiknek lakhelyétül Herodot e tartományt jelöli ki, a Maros (Maris) és gazdag aranytelepeinek megemlítésével. Saját királyaik alatt élvén (513. körül Kr. e.), keleti szomszédait, a scythákat, sem Darius ellen nem segítették, sem saját lakhelyükre be nem fogadták ³⁾. Azonban e nép valódi mivoltára, Herodot vékony értesítése s a későbbi íróknál e tárgyat illetőleg ellenmondó véleményeik után, nehéz tájékozunk magunkat, végkép pedig eligazodunk teljes lehetetlen.

Thracia messze szétágazott néprajából ez idétt egy harcziás faj bontakozott ki, mely több tartomány meghódítása után az Al-Dunának tartott, s ezen átkelvén, az *agathyrsokkal* harciba elegyedett, legyőzvéen őket vagy messzre délnek szorította, vagy leigázván magába olvasztotta s így faji önállásuknak véget vetett, mert nevök ezen túl a történelemben nem fordul elé. Ez után azon nagyterjedelmű földrészt, mely a Dniepr (Borysthenes) és Feketetengertől a Dunáig vonúl, tehát Erdélyt is ⁴⁾, hatalma alá hódította. E harcziás nép az úgy nevezett geta vagy is dák nép volt, melylyel már Alexander, a nagy, ellenséges érintkezésbe jött, 335. körül Kr. e. ⁵⁾. A macedoniai bi-

¹⁾ „Οἱ τῶν Θρακῶν ἀνδρειότατοι καὶ δικαιοτάτοι.“ Libr. V. cap. 3.

²⁾ „Erdős hon“, a mai nogai tatárok tartománya. — V. ö. Bischoff. u. Möller, Vergleichendes Wörterbuch der alten, mittleren und neuen Geographie. Gotha. 1829. 8-o. 625. l.

³⁾ Hist. IV. 19, 48, 104, 118 s köv.

⁴⁾ A *Maris* (Maros) *geta* (dák) folyó. — Strabo. VII.

⁵⁾ Arrian. de expeditionib. Alexand. I, 3. — Strabo. VII, 3.

rodalom feloszlásaig folyt dák közéletre vonatkozó gyenge adatok leginkább a déli szomszéd népfajokkal folytatott csatákra irányulnak. Alexander halála után, a birodalom felosztásakor, annak egyik alkrésze, Thracia, a nagy király egyik hadvezérének, Lysimachusnak jutott, ki osztályrészét hódítással akarván növelni, átkelt a Dunán s Daciába rontott (286 körül Kr. e.), hol Dromichaetes dák fejedelem kelepezéjébe esett¹⁾; de csakhamar nagylelkűleg szabadon bocsáttatott. Később (171. Kr. e.) a mai Gácsországban lakott germán eredetű bastarnokon nyert diadal után²⁾ a dák nép elvonult a eszelekvés téről úgy, hogy évek hosszú során át nem említik azt az évkönyvek. A belviszályokkal elfoglalt görögök keveset gondolhattak az al-dunai tartományokkal; a rómaiak pedig csak a görögök elbeszéléseiből értesültek a dákok-ról. De később Julius Caesar korában, a dák név s hatalom a római írók előtt is ösmeretessé lön³⁾. A dákok, úgy látszik, akkor találkoztak először a rómaiakkal, midőn a scordiseok mellett, mint segélyhadak, Minucius Rufus római hadvezérrel (110. Kr. e.) szembeszállottak⁴⁾. C. Scribonius Curio pedig a rómaiak közül legelső közelítette meg (76 körül Kr. e.) Daciát⁵⁾; de a sötét rengetegektől elborzadt⁶⁾. Később a római hatalomnak a Balkánfélszigeten tett foglalásai mind közelebb hozták e har-

¹⁾ Innét még napjainkban is a Lysimachus-aranyok Erdélyben, S a m. Köleséri, Auraria Romano-Dacica. Ed. Seivert. Posonii et Cassov. 1780. 8-o. 28 s kövv. ll. M. J. Ackner, die römisch. Alterthümer und deutsch. Burgen in Siebenbürg. Jahrbuch der k. k. Centr.-Comm. zur Erforsch. und Erhalt. der Baudenk. I. Bd. Wien. 1856. 4-o. 12. l. — Neigebauer, i. m. 103: 39.

²⁾ Justin. XXXII, 3.

³⁾ Res Trajan. ad Danub. gestæ. Auctore Conrad. Mannert. Norimbergæ. 1793. 8-o. 6. l.

⁴⁾ Frontin. Strateg. Libr. II. cap. IV, 3.

⁵⁾ Eutrop. VI, 2.

⁶⁾ „tenebras saltuum expavit.“ — Sext. Ruf. cap. VII. *antiquitates*

czos népet a római sasokhoz. Fenyegető veszély hírnökét szemlélte ebben a mélybelátású dák fejedelem, Boerebistes, ki a folytonos hadviselés által erősen megrongált népébe rövid időn új szellemet ihlett, s messze terjedt birtokát úgy szervezte, hogy kétszáz ezerből álló merész daliát szegezhetett az idegek ellen¹⁾. E megdöbbentő haderő szakaszai bebecsaptak Thraciába, Illyricumba s egyéb határos római tartományokba; mi annyira elkésértette Julius Caesart²⁾, hogy nem késett nagymérvű előkészületeket tenni a dákok ellen indítandó hadjáratra³⁾. Azonban Brutus orgyilkos karja elhárítja Daciáról a szörnyű csapást. Caesar halála után (44. Kr. e.) csakhamar híre futamodott, hogy a római birodalmat megrendítő esélyről értesült dákok Macedoniát pusztítják. A bekövetkezett polgárháborúk akadályozták, hogy a rómaiak a dákok előhaladásainak gátot vetnének mindaddig, míg Augustus kerekedvén a főhatalomra, nagybátyjának terv-kiviteléhez nem fogott. Az Antoniussal vívott utolsó csata előtt már szándéka volt Augustusnak a dákok s bastarnokat haddal támadni meg. E végett ügyekezett a Száva mellékét meghódítani, hogy ezen vonalon útat nyisson magának Boerebistes országához. A mai Száva és Kulpa folyók egyesülésénél fektűt Segesta nevű erődöt ügyesen intézett ostrommal bevette s római helyőrséggel megrakván, a háta megett nyugtalankodó dalmaták ellen fordította erejét; de itt egy csatában ködobás által térdzúzást kapván, kénytelen volt Rómába visszatérni, miután hadserege vezérletét M. Statilius Taurus-ra bizta⁴⁾.

Míg ezek künn folytak, azalatt Boerebistes egy népzen-dülésben életét vesztette⁵⁾. Halála után a dák birtok négy

1) Strabo, VII. — Franke, zur Geschichte Trajan's und seiner Zeitgenossen. Güstrof. 1837. 8-o. 73. l.

2) Strabo, VII. Appian. de bell. Illyric.

3) Sueton. cap. 44. — Strabo, VII, 298. l.

4) Appian. de reb. Illyric. cap. 22—28.

5) „Insurgentibus nonnullis periit.“ — Strabo, VII, 303. l.

részre szakadván, az egyes főnökök folytonos háborgásban éltek egymással, s így negyven-ötvenezer hadásznál többet nem fordíthattak a rómaiak ellen. A dák nép jelen helyzetében a többinél tekintélyesb dák fejedelem, Oroles, tanácsosabbnak vélte barátságban élni a rómaiakkal. De a többi népfőnök rabló-csapatái pusztítva bekalandozták az Al-Duna dél tartományait, kiket M. Statilius Taurus, erélyes üldözés után, azon folyam balpartjára szorított; M. Licinius Crassus pedig egy kemény csatában a dákokkal szövethuzott bastarnokat tette tönkre¹⁾, s ezután csakhamar egy dák seregre ütven, teljes győzelmet nyert. E makaes harcok eredménye az lön, hogy Augustus hadvezérei a levert dákok egy részét a Haemus hegyláncz környékén telepítették le, a nagyobb részt pedig az Al-Duna balpartjára szorítván egyszersmind azt nyerték, hogy ezután a dák név ugyanazon folyam déli tartományaiban többé nem hallatszott²⁾.

A többször érzett súlyos csapás közelebb hozta egymáshoz a részekre szakadt dák népet, s míg M. Licinius Crassus Rómában diadalmenetet tartott, addig a nem csüggedő dák nép élén, mint rémalak Cotiso jelent meg a római sasok előtt. Ennek idejében valahányszor a Duna befagyott, mint kiéhült keselyük, Erdély délszaki havasairól a dák leventék Moesiára csaptak. Cn. Lentulust küldötte Augustus ellenük (15. Kr. e.), ki őket a tulsó partra riasztotta, s a jobbpárt hosszában erődöket rakatott³⁾. Ez azonban kétségbeesett viadal után sikerülhetett csak, melyben maga Cotiso is, három kitűnő bajnoktársával együtt elesett⁴⁾. A római legiók e győzelmé

¹⁾ Dio Cass. LI, 24.

²⁾ Mannert, i. m. 8. l.

³⁾ Procop. de aedific. Justinian. cap. V.—Florus, IV, 6; XII, 18, 19, 20.

⁴⁾ „Coëreuit et Dacorum incursiones, tribus eorum ducibus cum magna copia caesis.“ — Sueton. in August. cap. 21. Ezért éneklé Horatius is, Carm. III. Ód. 8., 18.

„Mitte civiles super urbe curas,

Occidit Daci Cotisonis agmen.“

azt eredményezte, hogy Moesia, mint római provincia, a birodalomba kebeleztetett; a Duna mentében különböző állomásokon őrsapatok tettek hadiszolgálatot a Legio IV. Scythica és Leg. V. Macedonicából; ezekhez később a Legio I. Italica járult Nero kormányidejében, mely Alsó-Moesiában telelt ¹⁾. — Az érzékeny veszteségből hirtelen kiépülvén a szivós népfaj, újra a harcmezőn termett. A pannonokkal szövetkezvén, borzasztó zavarokat okozott. Most Aelius Catus vívott velök csatát. A dákokból ötvenezeret fogságba ejtvén, Thraciába szállította új gyarmatosokul ²⁾. Hogy később, Tiberius idejében sem szüntek nyomorgatni a szomszéd római provinciákat, e császárnak ellenök tett intézkedése tanúsítja. Ő alatta készült azon sziklaút az Al-Duna jobb partján Poletin helység közelében, mely ma is bámulattal tölti el a szemlélőt ³⁾. Ezután Nero halálaig semmi komolyabbat sem terveztek. Ekkor azonban a Vitellius-féle mozgalmakba vonatván a legiók (68. Kr. u.), legkisebb ellenállás nélkül a Duna mindkét partjának birtokába helyezték magokat, a cohorsok téliszállásait hatalmukba kerítvén, feldúlták, s még tovább megy vakmerőségök, ha Mucianus a VI-d. legióval, melyet Ázsiából hozott magával, a szorult ügynek segédelmére nem siet ⁴⁾. Visszaveretvén hegyeik közé ⁵⁾,

¹⁾ Tacit. Annal. Libr. IV, cap. 5. — Dio Cass. LV, 23.

²⁾ Strabo, VII. 303. l.

³⁾ Franz Griselin, Versuch einer politisch. und natürl. Geschichte des Temeswarer Banats. Erster Theil. Wien. 1780. 8-o. 286, 287. ll. — V. ö. Jos. Arneth, die Trajans-Inschrift in der Nähe des Eisernen Thores. Jahrbuch der k. k. Centr.-Commis. zur Erforsch. und Erhalt. der Baudenk. Wien. 1856. 4-o. 83—90. ll.

⁴⁾ „Mota est Dacorum gens, nunquam fida, tunc sine metu, abducto e Moesia exercitu. Sed prima rerum quieti speculabantur; ubi flagrare Italiam bello cuncta invicem hostilia, accepere, expugnatis cohortium alarumque hibernis, utraque Danubii ripa potiebantur, jamque castra legionum excindere parabant, ni Mucianus sextam legionem opposuisset.“ — Tacit. Histor. III, cap. 46.

⁵⁾ „Montibus suis inhærebat.“ Flor. IV, 12. — „Dacia ad coronæ speciem arduis alpihus emunita.“ Jornand. de reb. Getic. cap. V.

soha békések, soha hívek a rómaiakhoz, újabb alkalom után lesnek a kirohanásra, s azt végre Domitián uralkodása alatt még is lették.

A *dákokat* akkor Decebál, Erdély ó-kori Samylja, miként sejteni lehet, hadvezér és főpap volt egy személyben, kormányozta. Éleselmű s a haditgyekben nagyjártasságu férfiú; rendkívül leleményes, mikor kelljen támadólag föllépni vagy jókor visszavonulni; okosan tudott cselet vetni, a győzelmet felhasználni, s mi balúl ütött ki, hirtelen jóvátenni. Domitián, a Moesiába tett betörésekért, Decebállal nemcsak szembeszállani, hanem a harc fergetegét reá s országára zudítani eltökélte magában. A terv illendett a római névhez, ha más, nem egy elpuhult, félénk zsarnok vállalkozik. A római fegyverek a Decebál ellen ismételve indított hadjáratban szerencsétlenek voltak. Domitián maga, Moesia egyik szomszédvárosában megvonulva, kedvére dözsölt. Onnét, a távolból, szemlélgette a csaták fejleményeit. A mi kedvezőleg ütött ki, magának tulajdonította, a baleseteket pedig hadvezérei nyakába róttá, megfenyítvén a szerencsétleneket, gyűlölvén az elszánt hadfiakat¹⁾. A dolgok illetén folyamában a háború kimenetele nem lehetett bizonytalan. Oppius Sabinus consularis, azután Cornelius Fuscus, a testőrhadak parancsnoka, legyőzettek, legióik egy lábíg elvesztek, s — a mi a római fegyvert ért gyalázatot nevelte, — egy legiósas az ellenfél birtokába esett. Minthogy Domitián nem folytatta kitartólag a háborút, sietvén Rómába visszatérni a dözselvekhez, a *dákokkal* nagyon lealázó föltételek alatt tizenkét évi békét kötött. El akarta hitetni, mintha győzött volna, s a dák fogságba esett rómaiak sokaságából néhányat visszanyervén Decebáltól, velök Rómába sietett diadalt űlni, melyet nem pirúlt követelőleg magának a senatus által megszavaztatni²⁾. Azonban csakhamar kiderült, hogy a dák

¹⁾ Jo. Christian. Engel, commentatio de expeditionib. Trajan. ad Danub. Vindobonæ, 1794. 8-o. 138. l.

²⁾ Domitiánnak a *dákok* elleni hadjáratairól Dio Cass. LXVII, 6, 7, 10.— Sueton. in Domitian. cap. 6. — „Expeditiones suscepit in *Dacos* duas,

király lön győztes; mert Domitián az évi adófizetést — minden rómainól fejenkint két obolust, azaz tizenkét o. é. krajczárt — elnézte, e fölött a béke s hadidején szükséges foglalkodásokban jártas, műértő szakembereket küldött, s így módot nyújtott az ellenségnek, hogy az hatalmát s öszves erejét a római világbirodalom hátrányára tetemesen növelhesse. Daczára mindennek, a tábori élethez szokott *dák*ok sokáig nem nyughattak. Decebál a rómaiak irányában kötelődzködővé lön. Adómegtagadást s holmi egyéb csekélységet vetvén ürügyül, jogsérelem miatt panaszolt, minek megtorlására alig mulasztott el néhány évet, hogy újra a szomszéd Moesia s Pannonia ellenségeül ne mutatta volna magát. Már római szökevényeknek is menhelyet adott országában, s haddal fenyegetődött, ha minden neki tett ígéret ezután rögtön nem teljesítetik. Ezt Róma gyáva meghunyászkodás rút bélyege nélkül tovább nem tűrhette, türnie nem volt szabad.

Történelmi korrajzunk tüzetes medrébe jutott.

Szeszélyes a sors játéka. Játszva emel s mosolyogva ver le. Decebál diadala maga után vonta Erdély bukását, a *dák* nép végromlását. A Domitiánnal kötött lealázó béke által Róma világhatalmi fensége halálosan volt sértve. Ezt az anynyi különböző elemekből álló birodalom feloszlása, a római nép világhatalmi állásának megsemmisülése nélkül elviselni lehetlen volt. Erdély s a *dák* nép ügye felett a sors rémes órája ütött. A hatalmas Róma egész tetteje egy időre e bérczes hon felé irányult. Nem kevesebb volt tervben, mint Erdély meghódítása, egy szabad néptörs elnyomása, erkölcsi halála. Domitián meggyilkoltatása után (69. Kr. u.) a hetvenegy éves Nerva ki-

primam Oppio Sabino consulari oppresso, secundam Cornelio Fusco praefecto cohortium praetorianarum, cui belli summam commiserat. De Cattis Dacisque post varia praelia duplicem triumphum egit.“ Eutrop. VII, 15. — „Factum id ex more seculi illius, quo pulsifugatique non aliud magis habebatur indicium, quam quod triumpharetur.“ Plin. in Panegy. Trajan. cap. XI. — Corn. Fuscus hadseregéről beszél Petrus Patricius is, hist. exc. ed. Bonn. 122. l.

áltatott ki császárrá. Érezte a bölcs öreg, hogy agg vállalai nem fogják birni a nagyszerű munkát, melynek erélyes végrehajtása nem volt többé halasztható. Kormánytárs után nézett tehát, s ezt a kedvelt, de egyszersmind szilárd férfiúban, Trajánban, legszerencsésebb választással meglelte. Traján feladata lön Decébál fegyvere által a római néven ejtett szégyenfoltot letörlni, s a római hatalom erősen megingatott tekintélyét újra megszilárdítani. A jelszó *Dacia* volt. S e mélyhangzású jelszó nyitja meg sajátlag Erdély római korszakbeli életeseményeinek sorát, mihez az eddig folyt történelmi elbeszélés mintegy bevezetésül akart szolgálni.

III. FEJEZET.

Erdély Traján korában.

5. §. Traján jelleme s kormányelve.

1. A történelem Trajánt vallja Róma legnagyobb császáranak. Nem szólhatunk róla lelkesülés nélkül. Egyike volt ő a szeretetre legméltóbb uralkodóknak, kik valaha országoltak. Már maga fejedelmi termete, nemes maga tartása, s nyájas társalgása tiszteletgerjesztő volt. Mint hadvezér Caesar nyomában, mint kormányférfi sok tekintetben felette áll. Kormánybölcsesége boldogítja a rómaiakat, s erkölesi sülyedésökből hajdani diszpolczukra emelé. Nagyszerű alkotásai neki s népének halhatatlan nevet biztosítottak. A hatalom főpolczán is tisztelte a törvényt, jogot, egyenlőséget, polgárerényt. Távol volt minden önkénytől, még magát sem vette ki a törvény alól. Emelkedett lelkét szépen jellemzik azon szavai, melyekkel a testörhadak főnökének a kardot átnyújtá: „Védelmemre ha jól, ellenem ha rosszúl uralkodom.“ Minden kormányfogása magán hordta nemes lelkének bélyegét. A felségsértési törvényeket eltörölte, megbüntette az árulkodókat, azon véleményben lévén, hogy ravaszság- és álnokságra valamint a magánéletben, úgy a kormányzásban sincs soha szükség. Gyanuból senkit nem

büntetett, elvül állítván fel, hogy inkább száz bűnös maradjon büntetlen, mint csak egy ártatlan is szenvedjen. Nem hízélgés, hanem a valódi érdem legőszintébb elismerése volt az, midőn őt a senatus a „legjobb“ (optimus) tiszteletezimmal ékesítette föl. A rómaiak a jeles kormányzatot hivebben nem tudták kifejezni, mint midőn azt Trajánéhoz hasonlították. A császárságnak még késő századaiban is így szokták üdvözölni a kormányra lépő uralkodót: „Légy szerencsésebb mint Augustus és jobb mint Traján“¹⁾. Húsz évi uralkodása alatt kivitta magának minden idők tiszteletét. Az ő kormánya alatt szabad volt a gondolat s annak nyilvánítása²⁾. Ámbár hadiember volt, a tudományok uralkodása alatt mégis virágzásnak indultak. Ő, mint ember s uralkodó, küldetését fényes sikerrel teljesítette. De hódításainak egy részét foltnak mondhatni országlásában, mert pusztán hadi dicsőség miatti vérontások voltak, nem pedig nép, hon és szabadság óltalmára kelt csaták. Nem célunk e helyt Traján azon fényes hadi-tetteit rajzolni, melyek számára a „Germanicus“ és „Parthicus“ tiszteletezimeket vitták ki. Az sem szándékunk, hogy kitünő kormánybölcsesege, sokoldalú államintézményeire, a polgárerények, az általános jólét, a tudományok s művészetek felélesztésére gyakorolt üdvös befolyására kiterjeszkedjünk. Sarkpontja s egyetlen végcélja történelmi rajzunk jelen szakaszának híven adni azon nagyszerű fegyvertényt, melynek eredménye *Dacia* teljes meghódítása, s a bajnoki küzdelmekkel kiérdemlett „Dacicus“ tiszteletnév volt. Mielőtt azonban ennek elbeszéléséhez fognánk, lássuk kormány- elvét fővonásaiban.

2. Traján császári utódul neveztetése után (november vége felé, 97. Kr. u.) nem sokára a mérsékelt és szelíd Nerva meghalván (január 27-d. 98. Kr. u.), a nélkül, hogy bármely ol-

¹⁾ „Felicior Augusto, melior Trajano.“ Eutrop. VIII, 2.

²⁾ Reá vonatkozólag mondja a történetírás utolérhetetlen mestere, Tacit. „Rara temporum felicitas, ubi sentire, quæ velis, et, quæ sentias, dicere licet.“ Hist. I. 1.

dalról ellennyilatkozattal találkozott volna, a császári trónra lépett. Kölnből, a Rajna mellékéről, hol a gyászhirot vette, csak a következő (99, Kr. u.) évben jött Rómába a kormánygyeplő átvételére. — Traján egész húsz éves (97—117. Kr. u.) kormányja egy s ugyanazon szellemben tervszerűleg folyt le, melyen, mint vezérfonal, a *hadviselés* és *alkotás* vonúl végig. A római világbirodalom békében nem élhetett a nélkül, hogy el ne alügyék vagy bensőleg meg ne romolják. Patakként ömlött a római polgárvér Tiberius, Caligula, Claudius, Nero s Domitián rémkormányja alatt. Vérszomjas hajlam s lázas szellem hatotta át a római nép minden rétegét. Külső hadjáratok s terhes vállalatok által igyekezett Traján a római nép s hadseregben új szellemet s életfriseséget ébreszteni.

Időszámításunk első századának vége körül a római birodalomnak a barbár tartományok ellenében éjszakon s keleten a Rajna, Duna s Euphrates vetett határt. Ennek kellett most másképp alakulnia. Traján terve oda irányult, hogy hódításai által a birodalmat ne csak ezen folyamokon túlterjeszsze; hanem a hegyvonalok s újabban vetett sánczok által annak biztos határokat is jeleljen ¹⁾. Ennek már Domitián s Nerva idejében, midőn a Rajnánál parancsnokolt, veté meg alapját, a Rajnán áttéve a határt. A rómaiak a Lahn, Main és Neckar s a Fel-Duna közét megszállották. A mai Regensburgtól *Erdélyig* az Alsó-Rajna mellékén egész sora vonúlt el a római erődök s védállomásoknak, melyek főútak, sánczok s hidakkal hoztak kapcsolatba. E nagy s megerősített határsáncz neve Germaniában „*limes Romanus*“ volt.

Ez védte most a római birodalmat minden évszakban ez oldalról; míg az előtt a Rajna, főleg ha befagyott, mi Germaniának akkori zord égalji viszonyai közt rendesen minden télen megtörtént, biztos védvonalúl nem szolgálhatott. A rajnahatár megvédésére az előtt nyolcz legióra volt szükség, a hozzájuk

¹⁾ Eutrop. VIII, 2, „*Romani imperii, quod post Augustum defensum magis fuerat, quam nobiliter ampliatum, fines longe lateque diffudit.*“

tartozó segélyhadakkal: Traján ideje óta pedig annak csak fele, ámbár a germán népek dúlakodása nem gyérült. A Fels-Közép-Dunánál, Vindelicia, Noricum és Pannoniában (Regensburgtól Nándor-Fehérvárig) számos várak, megerősített tábor-állások, hegyvonalok s posványos vidékek által védettek a határok; jó hadútak által eszközöltetett az őszzeköttetés az őrszemek s hadi állomások között.

Trajánnak, ki Nerva halála után Germaniából Rómába sietett, az volt legközelebbi feladata, hogy a dunai tartományokat ne csak az éjszaki barbár népek meglepő támadásai ellen biztosítsa; hanem hogy a birodalomnak jövőre ezen oldalon is kedvezőbb határt szervezzen, mint addiglan a Duna volt. A római határtartomány, Moesia, mely hosszan a Duna déli partján Pannoniától a Feketetengerig terjedt, a folyam szélességének daczára, a *dákok* és sarmata népfajok betöréseinek igen ki volt téve. Az akkori *dák* király, Decebal, ezeket legnagyobb részt hatalma alá hódította, s a Dunától a Kárpátokig terjedt hatalma. Ezt kellett megalázni, megsemmíteni, hogy a Duna s Kárpátok közti tartományokat minél hamarabb római szellem lengje át. Ezeknek kellett ugyan is újabb római hódításokra, az ő eszméje szerint, szilárd alapot képezniök. Mert nem kevesebb forgott Traján tervében, mint keleten a Feketetengertől éjszakra s tovább Arméniáig lakó népeket, főleg a parthusokat, nyugaton pedig a germán népfajokat egész a „limes Romanus“-ig és Rajnáig római járomba kényszeríteni. Ennélfogva a további hadjáratokra nézve okvetlenül biztosítani kellett a szükséges hadműködési alapot, ha Traján a messzire tervezett csaták sikerét magának biztosítani akarta. Ebben leli megfejtését, a Domitián alatt szenvedett kudarcz megtorlásán kívül, Trajánnak azon megfeszített gondossága s buzgó törekvése, melylyel *Daciának* egészen római szellemben eszközölnő gyors átalakítása kérdését mindenek előtt keresztülvinni iparkodott. Innét az sem lehet senki előtt feltűnő, miért helyezett a nagy császár az ő alább vázolandó al-dunai köhidjára (8. §.) akkora nyomatéket. Valóban ez képezte a római birodalomnak

Rajna, Duna s Euphrates-parti határaitól az átmenetet az általa nagyra növelni szándékolt újabb római birodalomhoz, melynek határait messzre Közép-Európába s Ázsiában a magas hegyvonalakig szándékozott kiterjeszteni. Ezért irányultak az Italiából kisugárzó s a Balkán-félszigetnek dunaparti útvonalai Traján említett köhidjához, mely az al-dunai tartományok közt, mint találkozási pont, élénk közlekedést ápol.

Természetes, hogy Traján e merész eszméit csak hadvezéri lángésszel bérendezett tekintélyes fegyvererő támogatásának alapján valósíthatta. Erdély meghódítása erős munkájának történelmi rajza előtt ezzel is meg kell ismerkednünk alapszervezetében.

6. §. Traján bérendezett hadserege.

A mint Nerva után a római főhatalom polczán állást foglalt Traján, nem akarta egy percznél tovább túrni azon lealázó viszonyt, melyben Róma a gögös dák fejedelemhez állott. A Decebálnak évenkint fizetni szokott adót megtagadta, a békét felmondta. Gyors előkészületeket tettek az öszves haderők. Minden mozgásban volt. Róma derékhadai akkor a Közép- s Al-Dunánál voltak öszpontosítva. A keleti legiók, melyek a parthusok ellenséges magatartása irányában Armenia határain s az Euphratesnél vettek állomást, nem nyújthattak a dákok ellen szándékolt hadjáráthoz erősítvényt. De a Rajnánál volt a nagyobb határ-véderő. A „limes Romanus“-nál volt egy tekintélyes tábor rendelkezhető állapotban. Az előbbi nyolcz legio helyett csak négy maradt vissza a germán határtartományokban, tudniillik a VI. Victrix és XXX. Ulpia Victrix az Alsó-Rajnánál, a VIII. Augusta és XXII. Primigenia a Felső-Rajnánál. Ezeken kívül Britanniában három legio állomásozott, Hispaniában, Éjszak-Afrikában valamint Egyiptomban egy-egy, Keleten pedig még nyolcz állott táborban. Így a császárnak akkor a dunai tartományok fődözésére alkalmazott harminczkét legióból tizenkettő állott szabad rendelkezésére. De ezek közül a XI. Claudia és XXI. Rapax Rhaetiát és

Vindeliát, a X. Gemina és XIV. Gemina Noricumot és Felső-Pannoniát örizte. A nyolcz legióból, melyek az Erdély ellen tervezett hadjáratra alkalmaztathattak volna, kettő állandóan Alsó-Pannoniában táborozott, az I. és II. Adjutrix; négy Moesiában, a I. Itálica, IV. Flaviana, VII. Claudia¹⁾, s V. Macedonica²⁾.— Különösen csak két legio alkalmaztatott az erdélyi hadjáratra, a I. Minervia³⁾, melynek állandó szállása az Alsó-Rajnáánál Bonnban⁴⁾ s a XIII. Gemina, melynek táborállomása Poetoviumnál (Pettan) volt Pannoniában. E két legio, segélyhadaival együtt, öszvesen húszezer emberből állott⁵⁾. — A négy moesiai⁶⁾ s két alsó-panno-

¹⁾ Hadiszállása Viminacium (*Kostolatz és Breninkolatz* s közelében *Ram*), hol Traján erdélyi első hadjáratokor hajóhidat veretett, melynek védelmére Picnus (az *Ipek* folyó mellett), Cuppi és Novæ nevű erődöket rakatta.

²⁾ Mannert, res Trajan. ad Danubium gest. 17 s köv. ll. és Franke, zur Geschichte Trajan's 96 s köv. ll. a mit a Traján korabeli legiókról mondanak, a császár-korszakbeli római hadügy e részében tudatlanságot árul el.

³⁾ „Pia“ „Fidelis“ dísznevei is voltak; de „Adjutrix“ és „Trajana“ — níként Mannert és Franke hibásan állítják, — neveken sohasem hívták.

⁴⁾ Domitián császár a I. Legio Germanica helyére rendelte. Az erdélyi második hadjáratban Hadrián, utóbb császár, vezényelte. Ael. Spartian. in Hadrian. cap. 3. Az erdélyi első hadjáratkor Licinius Sura volt parancsnoka. V. ö. Borghes. Annal. instit. Arch. Rom. 1846. 343 l. és Henzen, Orell. collect. Inscript. lat. 5448. sz. hol ez áll: (Trajanus) „gentem Dacorum et regem Decebalum bello superavit sub eodem duce (t. i. legato Leg. I. Minerviae).“

⁵⁾ A leg. XIII. Gemina szárnyai és segélyhadai kifejthetők Titus és Domitián által, 80 és 85. évben Kr. u., az akkor Pannoniában állomásozott Leg. XIII. Gemina segélyhadai részére szóló hadi-okmányokból (Arneth, zwölf Militärdiplom. III. és IV.). Ezekkel összevethetők Traján és Hadrián hadi-okmányai, melyek az akkor már Erdélyben állomásozott Leg. XIII. Gemina részére szólanak. (Arneth. i. m. 49 54. l.)

⁶⁾ Feliratok bizonyítják, hogy a Leg. I. Italica részt vett a dákok elleni erdélyi hadjáratban: Gruter, inscript. antiquae totius orb. Rom. 357:

niai¹⁾ legióból²⁾, melyek közvetlen a harcztér határain állomásoztak, csak részben, egyes hadszárnyak és segélyhadszakszok, csatlakoztak a sajátlag működő hadsereghez.

Így az öszves haderőket, melyeket Traján a dákok ellen vezetett a csatasíkra, a dunai vonal erődeinek helyőrségein s a határőrökön kívül, melyeket a számító hadvezér gyengíteni nem akart, nyolczvan ezerre lehet tenni; mert a birodalom külön részeiből nagy számmal vonattak e fontos hadjáratba könnyű hadosztályok, névszerint Quintus Lusius, mauretaniai fejedelem, tekintélyes numidiai lovassággal jelent meg³⁾.

Traján Decebal ellen nem csak ezen most vázolt anyagi közegekkel s hadvezéri gyakorlott ügyességének egész súlyával intézte az erdélyi kettős hadjáratot; hanem céljához felhasználta korának az erömítan s építészetben kitünő férfiai, mint hatalmas fegyvereket a mocsárok és folyamok, a hegylánczok s rengetegek, a sivatagok s puszták által jól védett ellenhadak megalázására. Hadútak, hidak, erődök, sánczok építettek; a hadszerek szállítására különféle gépek, valamint a hadállások s városok ostromlására, s nagyszerű építmények létrehozására készítették. Trajánnak ezen nagyszerű vállalatá-

1; 391: 4; 430: 5; valamint a Leg. IV. Flavia: Orell. 3049; a Leg. V. Macedonica: Borghesi, Console Burbulelo, 24. l.; a Legio VII. Claudia: Gruter, i. m. 429: 1.

1) Q. Glitius Atilius Agricola a pannoniai Leg. I. és II. Adjutrix hadosztályoknak egy részét az erdélyi hadjáratban vezényelte, kit Traján császár kitünő szolgálataiért a legfőbb katonai érdemjelre méltatott. — V. ö. a feliratokat Gruter, 357: 1; Maffei, Mus. Veron. 213: 3—5; Cardinali, diplom. militar. 282.; sz. Orelli, 5440. sz.; Primipilus T. Auridius, ki a II Adjutrix legióban „in bello contra Dacos“ szolgált, említetik egy feliraton Orellinál, 5450 és 7081. sz.

2) A hat legio valamelyikében tett hadiszolgálatot L. Minicius Natalis is, ki úgy említetik a régi emlékeken, mint Trajántól „donatus expeditione Dacia.“ Gruter, i. m. 498: Murat. 835: 6; Borghesi Saggiatore 1846. VI. 270; Orelli, 5450 és 7081. sz.

3) Dio Cassius. LXVIII, cap. 32.

ban nem csak katonákra, hanem a menyenyiség- s erömütan valamint különösen az építészetben kitünő tudományos tehetségekre is volt szüksége, kiket hadvezéri ügyes fogással tudott a hadászat követelményei szerint a magok helyén alkalmazni.

A nevezetes hadjáratra enynyi körültekintéssel elkészülve, bizton nézhetett a győzelmi borostyán elé. Hogy miként sikerült azt dieskoszorúzta fejére kivívni, a következő szakok elbeszélési körébe tartozik.

7. §. *Traján erdélyi első hadjárata.*

Hatalmi fensége büszke érzetének közepette megdőbbenve értesült Decebál, mik történtek rövid időn Rómában. Nem is késett eddigi kihívó viseletén változtatni. Tartós békét emlegetett s ígéretet tön, hogy a rómaiak barátja s bárki ellen hű fegyvertársa lesz. Megszünt az évi adót is eddigi parancsoló hangon sürgetni, mi helyett némi ajándékoszveget kért. Érzé tudniillik, hogy értelmes és ügyes férfúval leendő dolga, ki kora ifjusága óta edzett hadfiak közt a táborban növekedett, s közelebb múlt években nagy tehetségeinek oly kitünő jeleit adta. Domitián ugyanis őt a germaniai hadsereghez küldvén parancsoló tábornokul, a Galliának s más szomszéd tartományoknak már anynyi kárt okozott germanokat anynyira megtörte, hogy sikerült neki a birodalom határait helyreállítani; a Rajna s Duna partjait biztosította, az állam tiszteletét magának kivitta s „Germanicus“ tiszteletczímet nyert. A kormánypolezra emelkedett férfúban veszedelmes ellenét szemlélte Decebál. Útrakelésének hírére egész valójában megrendült. Jól tudta a mélyen látó fejedelem, hogy előbb nem a hatalmas római népen, hanem a gyáva Domitiánon diadalmaskodott; most pedig magával a büszke Rómával kell megharczolnia s a gyakorlott imperatorral, Trajánnal: igyekezett tehát vele minden áron kiegyezkedni; de sikertelenül. A koczka el volt vetve. A dák király elbizottságát tovább nem tűrni, ki Domitiánt inkább szükséges mint becsületes békére kényszerítvén, utódait haddal fenyegette, ha a kikötött adót neki be nem szolgáltátnák, magá-

ban szilárdul eltökélte Traján császár, a római fenség irányában becstelenségnek tartván másnak szeszélyétől függő békét pénzen vásárolni inkább, mintsem hadi dicsőséggel szerezni. Legott tehát uralkodása első éveiben, miután a testőrhad mozgalmát elnyomta, a Rajna partjait kellőleg földözte, a provinciák ügyeit elintézte, s a birodalom virágoztatására mindent rendbe hozott volna, Italiát elhagyta s az Al-Dunának tartott.

Traján erdélyi első hadjáratát Kr. u. 101. é. kikeletén nyitotta meg ¹⁾. Az egész al-dunai vonalon, a mai Nándorfehérvártól (Singidunum) a Feketetengerig, a dákok földjét betöréssel s támadással fenyegette Traján; mi által az ellen-haderők egyes hadifogással megoszlatva s különböző pontokon elfoglalva voltak.

Traján mindenek előtt arra törekedett, hogy a Duna mentében, a hadsergek s várőrök közt, szárazon és vizen kényelmes közlekedést biztosítson. E végre folyvást tevékenységben volt a pannoniai s moesiai Flavius-féle hadi-hajóraj ²⁾, hogy a folyamon a csapatokat s táborkészleteket átszállítsa, egyszersmind a hajóhidak verésénél segédkezzék. De a Duna mellékén,

¹⁾ Plinius Panegyricusában, melyet Kr. u. 100 év. szeptemberben tartott, még nem említi az erdélyi hadjáratot; de sejteti a császár jelenlétét Rómában Kr. u. 101. év elején, a mikor Traján negyedszer lépett consulatusba. Panegy. cap. 78. — Mannert, i. m. 15. l. Trajánnak el-távozását Rómából a Dunához Kr. u. 100. é. őszre teszi; de azt hiszi, hogy a háború csak a következő év tavaszán vette kezdetét. Az idő pontosabb meghatározásához biztos kulcsul érmek szolgálnak Traján harmadszori consulatusából. — Különben Traján erdélyi első hadjáratára legnagyobb kútfők: a Traján-szobor ábrái (Fabretti kiad.); Dio Cass. LXVIII, cap. 6, 8—10; a békekötésre cap. 9; — Petr. Patrie. exc. hist. ed. Bonn. 123. l.; Mannert, i. m. 26—36. ll.; Engel, i. m. 167 s köv. ll.; Franke, i. m. 105—120. ll.; Hohenhausen, i. m. 25 s köv. ll.

²⁾ Gruter, i. m. 575. l. — Domitiánnak Kr. u. 92-d. évről szóló hadi-okmányában „civitas“ és „connubium“ adatik „iis, qui militant in classe Flavia Moesica, quæ est sub Sex. Octavio Frontone.“ — Egy „præfectus classis Moesic. Orellinál, 3602. sz.

főleg ennek jobb partján, a tábori utakat is jó karba kellett hozni. E tekintetből odáig hatott Traján intézkedése, hogy O gradena irányában, a Vaskapu nevű víz-szoroson néhány órával fölül, Orsovánál, a folyam hosszában egy utat vágatott a meredek bércz sziklafalába. E merész tervhez már Tiberius császár idejében fogtak; de a nagyszerű munka kivitelének dicsősége Traján számára lön fentartva. E merész vállalatnak emlékezetét máiglan egy a sziklabércznek függőleges oldalába vésett felirat őrzi ¹⁾.

Traján a támadó haderők zömét Felső-Moesiában, Singidunum (Belgrád) körül összpontosította. Ez alatt az egész délszaki dunaparti vonalt erős védállapotba helyezte, hogy a dákok s vele szövetkezett sarmata népfajok minden cselei s támadásainak elejét vegye. A Dunán átkelésre két kedvező pontot választott, hogy Dacia szívébe (Erdélybe) előrenyomulhasson.

Az első hajóhidat Viminaciumnál verette, ott, hol a Leg. VII. Claudia megerősített táborállása volt, mintegy négy órányira a Moravának (Margus) a Dunába szakadásán alul, a hol jelenleg Kostolatz és Breninkolatz, Ostrova szigettel szembe, nem messze Ramtól, állanak. Gyaníthatólag a híd beállításánál különösen tevékenyek valának a phoeniciai tengerészek. A híd védelmére, a Duna jobb partján, egy Punicum nevű erőd építettet, mi később Picnus szó-

¹⁾ Grisellini, i. m. I. Theil. 287. l. XXV.— Neigebauer, i. m. 7: 1, és 3. hol a felirat csonkán adatik, de a helyiséget kétségkívül saját tapasztalata után így írja le: „Orsova felett, szembe Ogradenával, *Tactalia* falu mellett Szerbországban emelkedik egy kétezer százhatvan láb magas szikla, ebbe van vésvé egy darabig a római út. Hol a Duna legkeskenyebb, ott látható a szép faragványu s két nemtőtől tartott (Traján—) márványlap“.— Arneth adta az igen megrongált feliratnak legelső egészen pontos másolatát s kiegészített olvasását ezen tudós értekezésében: *Die Trajans-Inschrift in der Nähe des eisernen Thores*. Wien. 1856. im *Jahrbuche der k. k. Centr.-Commiss. zur Erforsch. und Erhalt. der Bau-denkmale*. I. Bd. s köv. II.

idomra változott, majd az itt folydogáló patakra ment át e név, mely jelenleg Pek vagy Ipek nevezeten él.

Egy második hajóhid alább veretett Viminacium alatt tizenkét mérfölddel, Taliata helynél¹⁾, Orsován fölül néhány órányira, a mai Lukádnitza vagy Kolumbina mellett. E kettős dunai átjárás által a dák haderők, ha rögtön támadtak volna, megoszlathattak, s a rómaiak képesültek még oly nagy hadtömeget is a Duna balpartjára visszazetelni.

Traján terve volt különböző pontokon támadni meg az ellenhadakat; mirenezve seregét két részre osztva, maga a balszárny hadoszlopaival Viminaciumnál a felső hidon kelt át az ellenfél földjére, a Temesi-Bánát déli részébe, s úgy nyomult előre, hogy a mai bánáság keleti határszélén a Bisztra folyótól délre s a Cserna folyó két oldalán vonuló Domoglett és Godján—Szárkó hegysorok jobbra maradjanak. Ez okból a hajdani Lederata, Apo (azaz a ponte), Arcidava, Centum Putei, Berzovia, Ahihis és Caput Bubali nevű helyeken, vagyis a mai Szászkán, Oraviczán s Karatován keresztül, a Néra völgye vagyis a Szemenik-Plessuva hegysor és keletre eső erdős hegyvidék közt érkezett Káránsebesre, vagy kissé fellebb éjszakra, hol a Temes és Bisztra folyók egyesülnek, s hajdan Tibiscum nevű hely állott²⁾, ma pedig Kavarán helység van. — A jobb szárny, osztályparancsnoka vezénylete alatt, az alsó hidon szállott az Al-Duna balpartjára, hol kissé éjszakkélet irányban haladva, azon ponthoz jutott, hol a Cserna folyó a Dunába szakad. Innét a bérczi folyó mellett fölfelé tartva, Ad Mediam (*Mehadia*), Praetorium, Ad Pannonios, Gagana és Mascliana nevű helyeken át, hasonlólag Tibiscumhoz húzódott, hogy

¹⁾ Antonin, *Itinerarium*ában (Wesseling kiad. 218. l.) Talia; a Pentlinger-féle abroszon Faliatis (kétségkívül a másoló aluszékony-ságából); *Notit. Imper. Taliata* olvasható, s ez utóbbi elnevezés látszik helyesnek.

²⁾ Innét látható, mennyire hibás azok véleménye, kik, a névhasonlattól félrevezettetve, Tibiscum várost a Tibiscus (Tisza) partjain nyomozzák.

a császár vezérletete alatt álló fősereggel egyesüljön. Kétségkívül Traján nem vitte seregét a zordon hegyek közé, midőn azt, ha nem is rövidebb úton, de könnyebben vezethette oly vidéken, hol a hegyek már halmokká törpülnek s ritkulnak. Legalább úgy látszik, hogy a felső hidat az ellenség könnyebb megközelíthetése végett rakatta Traján. Hihetetlen is, hogy hadvezér tervkivitelhez fogjon, mielőtt kellő ismeretével birjon azon útvonalnak, melyen seregét előre akarja indítani. De legerősebb magának Trajának ide szolgáló bizonyítéka. Ugyanis commentárainak, melyeket ő erdélyi kettős hadjáratából szerkesztett, első könyvéből e néhány szót tartotta fenn nekünk Priscianus: „inde Berzobim, deinde Aixi processimus“ (onnét Berzobis, azután Aixi felé nyomultunk előre). Ezen helyek a Peutinger-féle abroszon is egymás mellett jönnek elé azon útvonalon, mely a felső hidtól Tibiscum városig terjed, néhány betűkülönbséggel, azonban kétséget nem támaszt. „Berzovia XII., Ahihis III., Caput Bubali X., Tivisco“, hol az út megszakad. Azon kívül, hogy a Priscianusnál említett Aixi helyett a Peutinger-abroszon Ahihis áll, mi sem fordul elé egyéb, a min fenn lehetne akadni. Eléggé kiderül tehát, hogy a Peutinger-féle abroszon látható út s Traján hadiútja ugyanegy; világos egyszersmind, hogy a Peutinger-féle földkép felső hidja Trajáné volt.

A felső dunahíd és Tibiscum közti távol LXI. római vagyis tizenkét s egy ötöd földirati mérföldre van téve a Peutinger-abroszon, s valóban enynyire esik a dunaparti hidfőhez közellevő Ram helység a Temes és Bisztra folyók egyesülésétől. Tibiscum városnál a nyugati hadút megszakad azért, mert a másik a Cserna torkolatától éjszakra ugyanazon Tibiscum városig nyúlik, honnét a Vaskapu-hegyszeroron át Decebál székvárosáig, Sarmizegethusáig, halad.

E második útnak körülményei pontosan tekintetbe veendők. A Peutinger-féle tábla Talia tából, vagyis az alsó (keleti) hidtől, az innét húsz római azaz négy földirati mérföldre eső Diernába vezet, a Duna s Cserna partjai mellett azon helyre,

hol vízvezetéki terjedelmes maradványok maiglan szemlélhetők, Ó-Orsova felett egy földrajzi mérföldnyire a Cserna folyó nyugati oldalán. E helynévben, mely néha Colonia Zernensis nevezet által is helyettesítették, lehetetlen a Cserna nevet fel nem ismernünk.

Diernából az út Mediába (*ad Mediam, Meadia, Mehadia*) vezet, mely az előbbtől két földrajzi mérföldnyire fekszik a Cserna folyó mellett, s egészen özszeesik a meleg fürdőiről ma is híres Mehadiával a Cserna partjain. Régi falomladványok, téglatöredékek, melyek római szokás szerint a cohorsok számával bélyegezvék, az ott lelt régi feliratok nagy száma, s igen sok köresetben sikeres hatásu meleg gyógyvizei (*thermæ Herculis*) eléggé bizonyítják, hogy azon helyet hajdan a rómaiak lakták s kicsinosították. Az egész távolság Meadiától Tibiscumig, hol a felső út végződött, tizenegy s két ötöd földrajzi mérföld, mi egy mérfölddel nagyobb, mint térképeinken találjuk. Vajjon a régi út kissé elhajlott-e a mai-tól, vagy a Peutinger-abrosz számában esett hiba? függő kérdésül marad.

Tibiscumtól Sarmizegethusaig XXXVII. római vagyis hét s két ötöd földirati mérföldet mutat a Peutinger-féle abrosz, s épen ennyire esik Várhely (románul *Gredistie*, a dákok öskorban Sarmizegethusa, a római időszakban *Ulpia Trajana*) a Temes és Bisztra öszzefolyásuktól. Benntünket e helyt leginkább a Káránsebestől Vaskapuig befutó útvonal érdekelvén, mely pontos fölmérés szerint hatodfél mérföldnyi, itt kell természeti hü mivoltában vele közelebbről megismerkednünk.

A Vaskapu nevü keskeny bércszorulat egy átmenete a délnyugati Kátpát-hegyvonalnak s már Traján korában ismeretes és járható volt. Könnyen megfogható, hogy Traján Erdély meghódítására seregével azon jött át; mert miután a Dúnán átkelt s a Néra-völgyön keresztül jött, a Bisztra-völgy bemeneténél szemébe kellett tünnie a távoli havaslánczon azon hegyhasadéknak, a mely valóban átmeneti pontot jósolt. Ha

Karánsebestől a Bisztra-völgyön fölmegyünk, előttünk áll ezen látszólagos nyílás. A völgy alsó részében széles, a hegyoldalak erdők. A völgyalapály a balparton terül el, hol az országút is elvonul, a patak maga pedig inkább a jobb oldali hegy alatt foly el. Alsó részében a folyó árja mérsékelt, *Vaiszlóvá*-tól fölfelé már erősebb s a térség is domborodni kezd. A Bisztra-völgy az ikerhon határánál vadabb jellemet ölt; a baloldali hegyek különböző dombesoportokká alakulnak s kiálló kupokat képeznek. A hosszában igen meszsziire nyúló *Banicsa*-helység vége felé átkel az út a Bisztrán s inkább éjszagnak tartva halad a Vaskapu felé, a mely már nem a tulajdonképeni völgyben, hanem attól éjszakra fekszik. A havas itt mindenütt vad és szakadozott. Bal felől ingatag kötörmeléből áll a hegyoldal s a szorostól a völgytorok által van elválasztva. Jobb felől oly előre nyúlik ki a meredek kupok egész sora, hogy a szoros mögöttük szem elől elvész. Az út a Bisztra balpartján vonul fölfelé, Traján erdélyi első hadjáratakor kevéssel *Margum* helység felett hiddal, a mely *Pons Augusti* nevet viselt (Ptolemaeusnál pedig *Zeugma* néven fordul elé), a két hegyvonal közt összeköttetvén, a Vaskapunak, azon túl pedig Várhelynek tart. Minthogy a felső s alsó hidtől és Várhelytől vett három mérték ugyanazon egy pontban, tudniillik a két folyó egyesülésénél összeesik: bizton következtethetjük, hogy ugyanazon ponton feküdt a hajdani *Tibiscum* város, melynek emlékét egy régi felirat is megőrizte s municipiumnak hirdeti ¹⁾.

Átkelvén Traján a Dunán, nem tartá ezélszerűnek, legott az első támadáskor, az ellenfél rejtekhelyeibe hatni; nem vélte ugyanis eléggé biztosnak, a Dunát maga után hagyva, sebesen előrenyomúlni, minthogy ellenének földjét eddig még csak kémei által, nem pedig öntapasztalatából ismerte. Nem feledé egyszersmind, hogy annak lesvetésre alkalmas rengetegeit Decebál tartja megszállva. Mire nézve a Duna partjain erődöket rakatott, azokat eleség- s egyéb szükségességekkel ellátva, indít-

¹⁾ Neigebauer, i. m. 14: 1.

hatta csak nagyobb biztossággal sergeit válságos útra. Trajának mindez annál könnyebben sikerült, minthogy Decebál sem az átkelést nem akadályozta, sem a kíséret kezdetének gátot nem vetett. Ezt azon remény fejében tette-e, hogy így majd a nagy imperatort hajlandóbbá teszi a kiengesztelődésre, vagy a pusztán hagyott vidék siri némasága riasztja őt vissza a támadástól, vagy talán hogy a hon belsejében őt könnyebben kelepcezébe ejtheti? bizonytalan; de anynyi kétségtelen, hogy mindezt megkísérlé. Mert Dio Cassius értesít, hogy Traján hadseregét odáig vitte ¹⁾, hol Decebál tábora volt. Mit nem állíthat, ha átkeltekor legott csatát fogadott volna. Midőn a császár tovább halad, egy dák kémet hoz két katonája. Ezen kívül más ellenséget még ekkor sem látott. Mélyen kellett tehát a római hadaknak már Daciába nyomulniok, midőn az első öszszecsapás megtörtént. Hogy mely helyen, nehéz meghatározni. Tapae nevű hely említettik, de fekvésére nézve bizonytalanságban hágy a történettudomány ²⁾. Traján lön az első csata győzelmi hőse, ki a kemény ütközetben elhullott dákok fejait karókba vonatta; s táborának homlokzata elé tüzette. A vereség Decebált megrendítette ugyan, de el nem csüggeszté. Küldött ugyan békeköveteket, de (fövegtelen) szolgarendűeket, mintegy kicsinyléseül Trajának. A kérelmezőket hidegen elűtasítván a diadalmi vezér, tovább üldözi a dák hadakat, egy viznek szorítja; a római lovasság a dák és sarmata lovasokkal vagdalkozik. Ujabb és számosabb nők s kisdedekkel vegyes fövegtelen követség jelen meg Traján előtt és siránkozva esde-

¹⁾ A hely, a meddig vitte, valamint itt, úgy általán a csatarajzoknál egyeb-
üitt is el van hallgatva. E lényeges fogyatkozáson, csak az első rangú
kútfők (Traján commentárai, Appianus, Criton, Marius, Maxi-
mus jegyzetei stb.) segíthetnének, ha az idők tőlünk meg nem irigy-
lették volna.

²⁾ Engel, i. m. 169. l. — J. K. Schuller, „Bunte Blätter. 3^a. Transsil-
vania. Beiblatt zum Siebenbürger Boten. 1857. Nr. 5, 18. l. — Katan-
csich szerint (Istri adcol. vet. geogr. I. c. I. 375.), helység Lugos
mellett a Temesi-Bánátban.

kel békeért. Ennek sem lön az előbbinél különb sikere. A csatározások egyre folynak. Mindkét részről számosan esnek hadi foglyokul, kiket a rómaiak zárva őriztek, nem így a dákok, kiknek némbereik izzó üszkökkel sütögették a rómaiak fejét s vállait. A hadviselet ezután a tél beálltával szünetelt.

A kikelet újra fegyverben találta Traján győzni tanult táborát. Magasan szállott isteneihez az ünnepélyes engesztelő áldozatok (suovetaurilia) füstje. A nagymérvű újabb hadi készületek aggodalommal töltötték el Decebált, ki most (föveges) főrangú békekövetek által tisztelte meg Trajánt. Ezek elhánnya fegyverzetöket, esdeklőleg borúltak a győzedelmes hadvezér elé, azt kérvén rimánkodólag tőle, hogy kegyeskednék Decebált maga elé bocsátani, vagy békealkudozás végett hozzá megbízottakat küldeni; ő kész magát a végletekig mindennemű föltételek alá vetni. Traján ez utóbbi kérelmökre hajlott. Licinius Surát, a Leg. I. Minervia parancsnokát, s Claudius Livianust, a testőrhadak parancsnokát küldé Decebálhoz a békepontok tárgyalása végett; a két fél azonban megállapodásra nem juthatott; mert a dák király ezekkel nem merészelve szóba ereszkedni, maga helyett újabb biztosokat küldött. A kedvezőtlenül hangolt imperator figyelemre sem méltatván őket, heves rohammal a dák hadakat megtámadja s egy véres ütközetben tönkre veri, saját táborának tetemes véráldozatával. Az elszánt harc megható eredményeként tűnik fel, hogy alig volt a római táborban elegendő vászondarab a sebek bekötözésére. Ezt megértvén Traján, bajnoktársai végelszántságát felvillanyozó azon emberbaráti nemes tette ragadtatott, hogy saját vászonruháját hasogatná fel sérv-vitézeinek ápolására; az elhullottaknak közös emlékoltárt állítatott, s évenként ünnepélyes áldozatokat tétetett a hősök szellemeinek. Traján e fényes győzelem után harmadszor kiáltatott ki imperatornak.

Ezután hihetetlen elszántsággal szálltak szembe a fellekesült római legiók minden életveszélylyel. A hegymagastlatokra nyomulván, egyik erődöt a másik után bevették; sok fegyvert, hadi készletet s foglyot ejtettek birtokukba azon legio-

sással együtt, melyet a dákok még Domitián korában Fuscusnak egy lábíg elveszett hadtestétől foglaltak el. Maximus, hadosztály-parancsnok, egy ügyes oldaltámadáskor sikeresen kézre kerítette azon megerősített helységet, hol Decebál nővére megvonulva tartózkodott. Quintus Lusius pedig, a numidiai könnyű-lovasság vezénylő parancsnoka, az ellenoldalon támadott s nagy vérontást okozott a dákok seregében, közülük számosokat fogságba ejtván.

Népének, de főleg igen megfogyasztott hadierejének kétségbe-ejtő helyzetében élethaláltusára gyúlt Decebál. Már Sarmizegethusa tömör védfalai körül szállongtak a római sasok. A fenyegető veszély perezenkint rémitőbb alakot öltött. Mindkét tábor végsőig feszíté erejét. Minél jobban közeledett a háború vége s a jutalom reménye, annál borzasztóbb képe tűnt fel a vakot vető sors koczkájának; a rómaiak előtt azért, nehogy legyőzve, a két terhes év vívmányai egy nap alatt füstbe menjenek, s a zord bérezeektől elzárt ellenséges földön egy lábíg elveszszenek; a dákok előtt pedig azért, mivel háznépeikért harezoltak, s egy századon át szerzett dicsőség egyetlen csata koczkáján fordul meg, s Decebál, ha legyőzetik, országával együtt életét veszti. Mire nézve a főváros falai alatt szörnyű erővel öszszecsapnak. A kimerült dákok végre elbuknak s a vadon táj sötét rejtekeibe menekülnek. Sarmizegethusa székváros Traján kezébe esik. Decebál tönkre téve, a győző nagylelkűségében keresett menedéket. Követeket küld népe legtekintélyesbjei közül, nem hajadonfővel mint eddig, hanem fővegeseket¹⁾. Ezek,

¹⁾ Petr. Patricius (ex hist. ed. Bonn. 123. l.) és Dio Cassiusnál (LXVIII. 9.) *πίλωγοφοι* (pileati, kalaposak, kalapviselő v. főveges dákok) néven fordulnak elő. — Róluk emlékezik Aurel. Victor is, egy hibás szövegű helyen (in Cæsar. Traján.): „Primus solus vires Romanas trans Istrum propagavit, domitis in provinciam Dacorum *pileatis* Sacisque (helyesen: *Sarmaticisque*) nationibus, Decebalo rege ac Sardonios (helyesen: *Da. daniis*)“.) — E főveges dákok vagyis getákról beszél még Paulin. in carm. de Niceta, episcopo Daciae, és Dio Chrysostom. orat. LXXI. 628. l.

kiknek egy része a diadalmas hadvezér lábaihoz borúlt, míg más része, legyőzöttek módjára, hátra kulcsolá karjait, békeért esedeztek, erősen ígervén, hogy annak semmi föltételeit vissza nem útasítják. Érezte Traján, hogy a makacs ellenfélnek e föltétlen önmegadásában újabb cselszövény lappang, ki ez által csak a reá zúdult végveszélyből akar minden áron menekülni. De tudta azt is a körültekintő fővezér, hogy, ha a hadviselet az ellenség földjén még húzamosb ideig tart, könnyen kitűrülhet a hadi éléstár s így ezen viszontagsággal daczolt hősserege, melyet az ellenfél fegyvere megtörni nem birt, az éhenhalásnak eshetik martalékul. Késznek nyilatkozott tehát a békére következő föltételek alatt: a) hogy fegyvereit lerakja; b) a hadi foglyokat, főleg pedig a római szökevényeket kiszolgáltatja, kiket Traján legott kivégeztetett; c) hogy a rómaiak ellen többé fegyvert nem fog, sőt velök véd- és dacz-szövetségre lép; d) hogy a várakat s mindennemű erődöket lerontja; e) hogy a rómaiak által elfoglalt országrészből visszahúzódik; f) hogy a római senatushoz meghódolása s a békekötés érvényesítése végett követséget küld s végre g) hogy maga személyesen Traján előtt megjelen s földig borulva őt legyőzőjének s urának ismerje.

E nem kevésbé terhes, mint lealázó, sőt a dák önállást tönkretevő békepontokat elfogadván Decebál, ha színleg is, nyugalom állott be. Traján, a hódítás nagy munkáját bevégezvén, a nyert diadal jeleül, győzelmi emléket állított, s ezután hadseregének jelentős részét Sarmizegethusa mellett hagyván, valamint a birtokba vett földet védművek s helyőrséggel ellátván ¹⁾, a római nép lelkesült tüntetései közt Italiában megjelent (103. Kr. u.). Ezután a Rómába megérkezett dák követek a senatusba vezettettek, kik fegyvereiket lerakva s rabokként megkötött kezekkel, esedezőleg röviden szólottak, s a békekötés

¹⁾ Dio Cass. LXVIII, 9. „Ταῦτα ὀνθόμενος καὶ στρατόπεδον (azaz legionem) ἐν Ζερμριζεγεθούσῃ καταλιπὼν, τὴν τε ἄλλην χώραν φρουραῖς διαλαβὼν, εἰς Ἰταλίαν ἀνεκομίσθη.“ (Ezeket rendbeszedvén és hadseregét Zermizegethuseben hagyván, egyszersmind más tartományát is földzettel szolgáló katonaságával körülvévén, Italiába visszatért.)

helybenhagyatván, fegyvereiket visszanyerték. Az eddig rajzolt nevezetes eseményt végre Traján diadaltünnepélyei fejezték be, a mikor egyúttal „Dacicus“ dísznévvel tiszteltetett meg, miként Trajánnak erre vonatkozó érmei bizonyítják ¹⁾.

Erdély, az eddig szabad föld, római járomba kényszerített. Decebál, a független bajnokkirály, a hatalmas Róma hűbérnökévé törpült. A megronsolt harezias nép földig sújtatott. Idegen lón a honfi ősei szabad örökségében. De az elbukás nem volt dicstelen. Drágán jutott Traján a győzelemhez. A szabad léthez szokott nép e kedvetlen viszonyok közt elmélkedett, multat jelen s jövővel összszevetve mérlegelt. Az elárvult népügy felett mélázva virasztott Decebálnak merészen tervező szelleme. A megaláztatás szakadatlanul háborgatta bajnoklelkületét. Hazát kívánt, szabad hazáért buzgott benne minden érverés. Honában hontalanul tengődni gyáván, rabszolgaként ő nem tudott. Hogyan téphetné szét népe rablánczait? Miként vivhatná vissza az elvesztett népszabadságot karja? E merész eszme körül őszpontosult törhetlen lelke minden ereje. Tekintsük további küzdelmes pályáján a csüggedni nem tudó harezias embert.

8. §. Traján erdélyi második hadjárata..

Hogy e béke tartós nem lesz, látni lehetett, mielőtt megkötetett volna. Decebál ugyanis a rómaiak hatalma s Traján hadvezéri ügyes fogásai által földig sújtva, miért sem esedett inkább, mint szűnidőért, hogy megviselt haderejét felüdítse, botlásait helyretesse, kedvezőbb napok után nézzen, s még ret-

²⁾ Ackner, die antiken Münzen, eine Quelle der ältern Geschichte Siebenbürgens.— J. K. Schuller, Archiv für die Kenntniss von Siebenbürgens Vorzeit stb. I. Bd. I. Heft. Hermannstadt, 1840. 76—86. ll.— Dio Cass. LXVIII, 10. „Τραϊανὸς δὲ τὰ τε νικητήρια ἤγαγε, καὶ Δακικὸς ἐπωνομάσθη.“ (Traján diadalmenetet tartott és Dacicus czímmel tiszteltetett meg.) — Zonaras, annal. XI, 21. ed. Bonn. II. 508. l. egészen Dio után így: „Τραϊανὸς δὲ καὶ ἐθρικάμβενθε καὶ Δακικὸς ὠνόμασθη.“ (Traján diadalmenetet tartott és Dacicus-nak neveztetett.)

tenetesben törjön a rómaiakra. Az első hadjárat folytán Erdély nagyobb részét alig érinthették a háború nyomorai; lakóinak, kiket a háromszor vívott csata megkimélt, száma még elég nagy; áthághatlan bérezei, melyek Erdély s Havasalföld közt határfalat vonnak, most a legyőzöttnek menhelye s védbástyái; magának Havasalföldnek része saját országához csatolva, továbbá Moldva s Havasalföld sík térei, melyeket a hozzá szító sarmata népfajok laktak: mindezek hatalmas ingerül szolgáltak a dák királynak arra, hogy eddigi veszteségeit helyreütni s Dacia egykori határait visszaállítani törekedjék. Ezen kívül serkenté őt a rómaiak veszélyes szomszédsága is, kik nem csak a Temes-Bánátot, hanem Vaskapu hegyszorosát és Sarmizegethusát, az ország hajdani fővárosát s vele az egész gyönyörű Hátszeg-vidékét őrhadaikkal megszállva tartották, a honnak eddigelé megközelíthetlen birtokait folytonosan fenyegették. Annál inkább kötelmének tartá ügyekeznit, nehogy véletlenül megtámadva, a dús vidék népének kincseshalmaza gazdag zsákmányul essék az aranylázban (*auri sacra fames*) szenvedő rómaiaknak. Mirenézve Decebál titkon háborúhoz készült, a szökevényeket befogadta, s hozzá még bűjtogatott, hadsereget szervezett, a szomszéd vad népfajokat a közös veszély rettentésével céljának megnyerte, sokat tett, mi a szövetséggel ellenkezett.

Mindez nem volt Traján előtt titok. A dákoknak adott béke Trajának s az ellenfélnek egyaránt szükséges volt. Ezt azcnban nem úgy értjük, mintha a több csatában megviselt Decebál még tovább is rettenthette volna a győzhetlen hadsereget, a szemes és nagy hadvezért. Hanem a mindig éber dák főnök ellen intézett hadviselet tovább húzódni látszott. A legyőzöttnek ugyanis menekülésre még mindig ott voltak hegyei, melyekből, ha nagy ügygyel-bajjal kiriasztatik is, háttérben nyitva áll neki az út a szomszéd vad népek földjére menekülni, mit előtte elzárni lehetetlen volt; honnan véletlenül kitorve s a rómaiakat nyugtalanítva, a tartományt csendesen birni soha sem engedte volna. — Enynyi időn át Italiától távollenni nem látszott tanácsosnak Trajánra nézve, ki a főhatalomra első

emeltetett idegen családból, jöllehet, mint legjobb férfiú, a nép kedvence volt, mégis a pártfelek, s czéljaikra felhasznált különben is nyugtalan elméjü hadserege részéről nem csekély baj hárulhatott volna reá. Annál könnyebben hajlott tehát Decebál esedezéseire, mivel előre láthatá, hogy csakhamar ezután fogatlan leend a pillanatra szükséges béke. A mi úgy is történt. Mert látván Decebál, hogy titkon forralt tervei tudvák a rómaiak előtt, nem soká habozott, s nyílt ellenségül vetvén fel magát, a rómaiak őrhelyeit fegyverrel támadta meg.

Az egész év, melyet Traján Rómában töltött, magán dolgain kívül, birodalma ügyeinek intézésére lön fordítva. Sokoldalú elfoglaltatása közepett is nagyszerű terveinek azon alapeszméjével küzdött, miként alakítsa Daciát római provinciává. A meghódított országrészt, mely a Temesi-Bánát keleti hegyes és Erdély délnyugati vidékeit foglalta magában, ő csak hadműködési alapúl tekinté egy nagyobb mérvü dák hadjáratra, mi által egész Dacia, a hozzá tartozó sarmata birtokkal, vagyis az egész földterület a Duna és Kárpátok, a Tisza, Feketetenger és Dniester közt Rómától függövé tétessék ¹⁾. Hogy ezen jelentékeny vívmányára is más még magasb terveket rakott, felebb (5. §.) érintök. A közelgő (104. Kr. u.) kikeletkor a megújult erdélyi táborozás vezérletére sietett, maga mellé vevén unokáját Hadriánt ²⁾, ki a nagy imperatort már első dák táborozásakor is kísérte. Hogy e második hadjáratot más módon kell intéznie, az elsőnek tapasztalatából tanulta. Bánát a rómaiaknak hódolt; nyitva állt tehát előttük az Erdélybe vezető út. Az ellenséget megtámadni s visszaverni lehetett, de üldözöbe venni csak egy megerősített oldalról. Hogy több pontról biztosabban előrenyomulhasson Traján, jobban kelet felé egy har-

¹⁾ Ide czéloz Ammian. Marcellinnál (XXIV, 3.) ezen hely: „Trajanus fertur aliquoties iurando dicta consensisse firmare: Sic in provinciarum speciem reductam videam Daciam; sic pontibus Histrum et Euphratem superem.

²⁾ Ael. Spartian. in Hadrian.

madik dunai hidra volt szüksége; mi által azt is el akarta érni a számító imperator, hogy ellenfelét Havasalföld oldaláról megtámadhassa, egyszersmind hadserege másik osztályától szorongattatva, hegyei közé rekesztessék, honnan ideje s alkalmá ne lehessen a menekülésre; de szabad útát is akart biztosítani magának a visszatérésre, ha vakot vetne neki a hadi-szerencse kockája, valamint a Daciában hagyott legiókkal szakadatlanul fentartani az őszszeköttetést s ezt különösen a téli évszak idején, midőn a Duna zajlása a két part közti közlekedést lehetetlenné teszi. E hadviseleti fontos tekintetknél fogva komolyan eltökélte magában egy szilárd köhid felállítását az Al-Dunán¹⁾, különben is e terv lévén az alapfeltétel Dacia teljes meghódítása s római provinciává alakítására. A kitzűött hadi-czélon kívül, a római név és saját dicsősége is lebegett e nagyszerű építménynek kivitelében, melyhez hasonlót az előtt a világ még nem ismert, a hatalmas imperator szemei előtt. Europa első folyamát leigázni azon vidéken, még ábrándképnek is rendkívüli volt azon időben. Avagy hihető-e, hogy magok a rómaiak, kik oly sok nagyszerűnek voltak szerzői, anynyi magasztaltsággal nyilatkoztak volna ezen híd-ról, ha az az építészeti remeklés jellegével nem birt volna?

Semmi kétség, hogy Traján legott az első dák hadjárat bevégeztével egy köhid építésére intézkedéseket tett. A háború tartama alatt ily óriásmunkával, mely anynyi ezer kéz őszmüködését szükségké, tüzetesen nem foglalkodhatott. De a mint a béke Decebállal megkötetett, a római haderők, melyek az erdélyi első hadjáratban alkalmaztattak, a menyinyiben a meghódított tartomány megszállva-tartására nem szükségeltettek, ez óriásmunkára fordítottak. Anynyi bizonyos, hogy a legiók és

¹⁾ Dio Cass. LXVIII, 13. „Ὁ μὲν γὰρ Τραϊανὸς, διότις μὴ ποτε παγέντος τοῦ Ἰστροῦ, πόλεμος τοῖς πέραν Ῥωμαίοις γίνηται, ἐποίησε τὴν γέφυραν, ἵνα αἱ ἐπιβαταὶ ῥαδίως δι' αὐτῆς διεξιῶσιν.“ (Mert Traján félyén, nehogy az Ister befagyásakor a tulsó részen levő rómaiakat háború fenyegebbe, a berohanások ellen hidat építetett.) Használóg beszél Procop. de edific. IV, 6.

számos segélyhadakból álló egész hadsereg a hidépités körül folyvást cselekvőleg volt elfoglalva, s csakis így lehetett a bámulatos művet oly gyorsan bevégezni.

A mi az építkezés idejét illeti, nem nehéz azt meghatározni. Még a második hadjárat kezdete előtt be volt az fejezve. Traján ötödszöri consulatusából (104. Kr. u.) birjuk annak egy érmét¹⁾, melyen a Traján-hid világosan említettetik, s az erdélyi második hadjáratra vonatkozólag határozottan mondja Dio Cassius²⁾, hogy a császár hadseregét azon köhídon vezette át.

Minthogy a békekötés, mely után a hidépités megkezdett, bizonyosan ősz előtt (102. Kr. u.) nem, hanem valószínűleg csak a következő (103. Kr. u.) év elején történt: a munkának egy év folytán be kellett végeztetnie. Traján a szükséges anyagszereket legnagyobb részt már jóval előbb összehordatta; de a hídoszlopok berakatásához nem fogott előbb, mint a béke megkötöttet volna, hogy így az öszves római haderők szolgálta ott igénybe vétethessék.

E hidépités csak felfokozta a dák királynak elhatározottságát a háború megújítására. Decebál az építkezésből felismerete, hogy az nem csak Erdély, hanem egész Dacia leigázására szándékoltatik. E sejtelmé sugárzik ki a szomszéd népekhez intézett kiáltványából, melyben őket, míg nem késő, a közös ellenség megsemmítésére hívja fel. Főreményét a parthusok királyában, Pacorusban, helyezte, kihez megbízott emberét küldötte követképen³⁾.

¹⁾ Ackner, die antiken Münzen stb. i. h. 82. 86. ll.

²⁾ LXVIII, 13. — Zonaras, annal. ed. Bonn: 510. l.

³⁾ Plinius, mint Bithynia és Pontus helytartója, Nicomediánál egy Callidromus nevű görögöt fogott el, kiről Trajánnak írja: „Servisse (eum) aliquando Laberio Maximo (az erdélyi hadjáratok tartama alatt Moesia helytartója) captumque a Susago in Moesia et a Decebalo muneri missum Pacoro, Parthiæ regi, pluribusque annis in ministerio ejus fuisse: deinde fugisse, atque ita in Nicomediam pervenisse“. Plin. Epistol. libr. X. epist. 16.

Decebál az öt fenyegető veszélyt meg akarta előzni; hadszervezéshez látott, az erődöket helyreállította, segélyhadakat gyűjtött, s mindent megtett, mit a fenyegető veszély felfogására czélarányosnak tartott; sőt nem sokára odáig vitte a dolgot, hogy elvetvén a szövetséget, nyílt ellenségeskedésben tört ki. A frigyszegő király mozgalmait nem nézte tétlenül Traján, ki, miután Decebált semmi módon sem birhatta volna a feltétlen meghódolásra, mi egyetlen békefeltételül volt elébe tűzve, győzni szokott fegyveréhez nyúlt, s újra felesapott a háború irtóztatós lángja. Míg a római helyőrség Erdélyben alig pár évvel ezelőtt rakott várdait erősíti, s több védművei alól a rohamra száguldó dák hadakat tova riasztja, némi idő eltelt. Az Al-Dunánál elfoglalt római legiók még mindig békelábon állottak. A rómaiak szándékosan halasztották a hadizenetet, míg a híd el nem készült. Időt akarván nyerni a munka bevégzésére, a dák fejedelemmel színes alkudozásokba ereszkedtek. Traján azonban Felső-Moesiába ment, hogy a munkát siettesse, hol Decebál kibérlett orgyilkosának majdnem sikerült őt elemészteni, de gaz-szándéka még jókor felfödöztetvén, kézre kerített s kivégeztetett ¹⁾.

Napjainkban már többé semmi kétség, hogy Traján világ-híri köhidja az Alduna balpartján, a mai *Tu-nu-Severin* (Turriseverini) és *Czernetz* (Transdierna), jobb partján pedig *Fetistan* vagy *Cladova* (Egeta) közt építtetett. E helyiségre mutatnak vissza a régi írók tudósításai, a régi római itinerariumok és útvonalok, a még ma is meglévő maradványok ²⁾, s mindezek

¹⁾ Ez esélyre vonatkozó felirat (Gruter, i. m. 783: 8, és Neigebauer, i. m. 31: 65.) kétségkívül hamis. Neigebauer-nál a sorok beosztása más. Ha valódi volna, ott lehetnék: MILIT. LEG. V. M. XIII. GEM. Sem a Leg. Vitrix, sem a Leg. VI. Ferrata nem volt az erdélyi hadjáratokban alkalmazva.

²⁾ Athenaeum. 1838. II sz. hol Vásárhelyi Pál e híd nagyszerű romjait ismerteti. — Dr. Aschbach, über Trajan's steinerne Donaubrücke. Mittheilung der k. k. Centr.-Commiss. zur Erforsch. und Erhalt. der Baudenk. 1858. Nr. 8. 197—220. II.

fölött a kedvező helyiség, melynél valamint tzelarányosabb az egész Al-Duna vidékén nem mutatkozik, úgy Traján hódítási tervének egészen megfelelt. Mindezen találkozó tekintetek gyöző érvektől szolgálnak fentebbi állításunk helyességére, hogy a kijelölt ponton állott Traján egykori nevezetes köhidja.

Bizonyos, hogy Traján maga is nagy építész volt. Számos építményei közül sok egyenesen az ő tervrajza szerint készült. A hidépítések többnyire az ő személyes vezetése alatt folytak¹⁾. Ha azon hajóhidaktól eltekintünk is, melyeket Traján a Rajnán, Dunán s ezeknek némely mellékfolyóin, továbbá az Euphrates és Tigrisen veretett²⁾; mégis jócska száma marad fenn azon állóhidaknak, melyeket részint fából, részint kőből roppant birodalmának külön részeiben építtetett. Névszerént Italiában többeket hozott létre a *Metauruson*, *Aufiduson* és a *pomptini* posványokon; a pyrenei félszigeten is néhány hidat létesített; ilyen volt Lusitániában *Aquae Flaviae* mellett a *Tamago*-n át; egy másik Hispániában *Salamanka*-nál a *Tormes*-en, egy harmadik *Alkantará*-nál a *Tajon*. Ez utóbbi köhid, mely maiglan tartja magát, mint ritka pompában feltűnő műépítmény magasztaltatik. Ezt C. Julius Lacer építész rakatta 105. évben Kr. u., tehát mintegy azon időtájatt, midőn a Traján-féle köhid emeltetett az Al-Duna felett.

Az al-dunai köhidnek nem maga Traján volt mestere. Kora első építésze, a dömöczki szyrhellen Apollodorus által építetété azt, kinek kitűnő szakismereteit az erömütan s műépítészetben a császár majd minden nagyszerű építkezéseinél igénybe vette.

Az egész építmény, a két hidfőn kívül, húsz oszlopon nyugodott. Az egykori hid helyén a folyamszélesség ötszáz kilenczvenhat öl vagyis háromezer ötszáz hetvenhat bécsi láb³⁾.

¹⁾ Dio Cass. LXVIII, 15. — Plin. Epist. VIII, 4. — Ael. Lamprid. in Alexandr. Sever. cap. 25.

²⁾ Dio Cass. LXVIII, 21, 23, 26, 28. — Ammian. Marcellin. XXIV, 3.

³⁾ Dr. Aschbach, i. h. 210, 213. ll.

E hidépítés körül sok bámulatra ragadja az olvasót; különösen az óriásmű gyors bevégezése. Az egészre nem fordított több egy évnél. Mert a mint az erdélyi második hadjárat kezdetét vette (104. Kr. u.), a híd akkor már annyira készen állott, hogy Traján hadseregét azon Daciába szállíthatta¹⁾. Az ezen időből (104. Kr. u.) fenmaradt számos érme is, melyeken a dunahíd említettik, oda mutatnak, hogy annak azon időtt már készen kellett lennie.

E köhid Trajának az erdélyi második hadjárat folytatása, valamint sikeres bevékezésében lényeges szolgálatot tett. Most már Decebál királyt egyszerre több oldalról támadhatta meg. Minthogy már első hadjáratakor elfoglalta a Vaskapu-hegyszoros és az egész Hátszeg-vidéket; most főtámadásait egy időben nyugatról s délről Decebál erős állomásaira bizton irányozhatta. A köhidon át egy részt a *Sily* alá özönlöttek a római hadoszlopok, részben pedig az *Olt* mellékére, s e folyók partjain fölfelé nyomulva, a *Vulkán* s *Verestorony* hegyszorulatokba rontottak, s minden ponton erőszakolták Decebálnak megerősített s bévehetetlennek tartott, hareztanilag minden esetre igen fontos állomásait. Ezen helyes számítást s rendkívüli erélyt tanúsító előnyomulása a római hadaknak nagy zavart idézett elé a dákok király szervezett fegyvererejében, meghasonlást népében. Ugyanis a dákok nem jelentéktelen száma örömmiadással fogadta az Erdély felé közelgő hadvezért²⁾. A sarmata népfajoknak Decebálhoz szított részét sem lehetett semmi csábszerekkel a közös ügy védletére birni, mely a helyett, hogy a rómaiak ellen harc volna, inkább mellettek kardoskodott. A *vándor járszók* (jazyges metanastæ) sem állottak Decebál részére, ki őket birtokuktól megfosztá; a *burri* celta népfaj pedig, a rómaiak régi frigyártása, hathatósan támogatta Traján ügyét. Ily helyzetben, midőn fegyverei hatalmában keveset biznék Decebál,

¹⁾ Dio Cass. LXVIII, 14. — Zonaras, annal. XI, 21.

²⁾ Dio Cass. LXVIII, 11. „Τῶν δὲ Δακῶν οὐχῶν μεθίσταμινον πρὸς Τραϊανόν“ stb.

újra cselhez folyamodott. A Leg. I. Minervia parancsnokát, Longinust, ki sok kárt okozott neki az erdélyi hadviselet folytán, azon ürügy alatt, mintha fontos ügyekről ohajtana vele tanácskozni, magához hivatja. A hadparancsnok nem sejtve semmi csel, sőt erősen remélve, hogy szorult helyzetében megadásra szánta el magát a dák király, nem késett nála megjelenni. Decebál őt azonnal megkötöztetvén, őrizet alá tette. E merényre leginkább azon indokból vetemült, mert nem hinni nem tudta, hogy ilyen kezeség mellett méltányos békeföltételt csikarhat ki ellenfelétől¹⁾. Az e végett érkezett dák követeknek, kik Longinus szabadon bocsáttatásaért Erdély békés birtoklását s a hadiköltségek megtérítését követelték, Traján kiterőleg válaszolt, nehogy vagy tagadó feleletével a királyt az alvezér kivégeztetésére bősztse, vagy a méltatlan követelés teljesítésével mind saját, mind a római néven szégyenfoltot ejtsen. Longinus azonban öngyikossággal vetvén véget életének, a fővezért nagy gondtól mentette meg²⁾.

Decebál hadügyének szerencsétlen környületei miatt, már húzamos idő óta volt meredek sziklabérczei közé szorúlva, melyek Erdélyt Havasalföldtől elválasztják; s nem is volt egyéb menekvése, mint végső esetben azon hegyeken át a keleti s déli síkokra letörni, s a távolabb lakó vadnépekkel egyesülni. De az al-dunai köhid elkészültével ez egyetlen kilátása is meghiúsult. Átkelvén ugyanis azon Tráján hadsergének jelentés részével, a Havasalföldre szolgáló Vulkan s Verestorony hegy-

¹⁾ Dio Cass. LXVIII, 12. miután elbeszélte, mily csempesen ejtette volna Decebál kelepczájébe Longinust, így folytatja: „Καὶ πρῶτον δὲ τινα πέμψας ὁ Δακίβαλος πρὸς Τραϊανόν, ἤξιον τὴν τε χώραν μέχρι τοῦ Ἰστροῦ κομίσασθαι καὶ τὰ χρήματα, ὅσα ἐς τὸν πόλεμον ἐδεδαπάνηκει, ἀπολαβεῖν ἐπὶ τῷ τῶν Λογγιῶν οἱ ἀποδοῦναι.“ (És Decebál követet küldvén Trajánhoz, tartományát az Al-Dunáig megtartani s a hadiköltségek megtérítését kérte, igérvén egyúttal, hogy ezért Longinust kiadja.) — Petr. Patric. exc. hist. 123. l. „Παραχωρεῖν δὲ καὶ τῆς γῆς, ἣν ἐκοράτησεν ὁ Τραϊανός.“ (És hogy engedtessek neki a föld, melyet meghódított.)

²⁾ Jo. Christ. Engel, i. m. 185, 186. ll.

szorosokat megszállotta. Lusius, Traján legtügyesebb hadvezére, feltartóztathatlanul előrenyomúlt, s Decebál jól védett táborállását erős ostrom alá vette. E hegyszorosokat több erődök, vártornyok és sánczok védték; mirenezve e helyeken rendkívüli tevékenységet kellett kifejteni. Azon részről csak a két említett hegytorkolaton át volt megközelíthető Erdély; ezek igen keskenyek és így alkalmasak voltak, hogy csekély szám nagy seveget, kevesebbé fegyelmezett hadinép hősök legióit feltartóztathassa, körülvéve ezen fölül erődítményektől s védve örcsapatoktól; a hon belső tájai az ellenfél előtt ismeretesek, a rómaiak előtt ismeretlenek, honnét kedvező alkalom kínálkozott a lesvetésekre; végre maga a kétségbeesés, hogy vagy győzni vagy halnia kell Decebálnak, s vele a közös hazának, felvillanyozta a kedélyeket, óriási mérvben nagyította a veszélyt. Annál óvatosabban kellett Trajánnak minden talpalatnyi földet elfoglalni, s vigyázatlan rohamra alkalmat nem nyújtani. Némi idő telt el, míg a hadsereg a sziklabérezekre felhágott, s többszöri ütközetben kinyomta a dákokat azon szorosokból. Legnagyobb szolgálatot tettek e csatározásban az ijászok, parittyások s főleg a könnyű fegyverzetű germánok.

A második nagyobb szerű őszi szecsapás után azon helyhez jutottak a rómaiak, hol a hegyi átjárást várdák s falak hosszú vonala zárta el¹⁾. Ezt feszített erővel lábtók segélyével elfog-

¹⁾ Ackner, röm. Alterthüm. in Siebenbürgen, im Jahrb. der k. k. Centr.-Commiss. zur Erforsch. und Erhalt. der Baudenk. Wien. 1856. 4-o 9. l. magát a helyiséget pontosan kijelöli. Óralja-Boldogfalvától (a Hátszegvidéken) vonúl egy út a Vulkán-szoroshoz, melyen Traján az erdélyi második hadjáratban a római hadsereg zömét behozta, miután a világhírű dunahídon legióinak egy részét átszállította volna, s valamint *Krajova* táján a Vöröstoronyrak, úgy az egyesült Sily balpartján *Bombest* felé, hol római erőd maradványai észlelhetők, előrenyomúlt. Ez utóbbi hely a Vulkán-szorostól két mérföldnyire esik délnek. A leronthatlan történelmi jelek oda mutatnak, hogy Schuler J. K. (Bunte Blätter. — Transsilvania. Beiblatt zum Siebenbürger Boten. 1857. Nr. 5. 17, 18. 11.) okoskodása, ki Trajánt al-dunai köhidjától is a Vaskapu-szoroson át — tehát erdélyi mindkét hadjáratkor — vezetí Erdély belsejébe, merőben őszeomlik.

lajják, s nagy fáradsággal útat nyitnak a bérczes hon belsejébe, a királyi lakhoz, mely onnan nem messze vala. Ekkor a dák előkelők, reményvesztve, a fejedelmi székhelylyé újabban átalakított várost felgyújták s ezerféle alakban tűnik fel a két-ségbeesés halál-képe. Decebál válogatott harczosaival együtt tova menekülve, sorsára hagyja ideiglenes menhelyének népét, mely nagy részt méregpohár s egymás mellébe döfött pozslár által vész el. Mélyen megható volt a látvány, miként roskadtak számtalanok részint lelketlenül, részint végvonaglások közt a szolgaság-fenyegette honföldre. A gyenge némberek is osztoztak hű férjeik, kedveseik szívrazó sorsában; férfias lélekerővel, versenyezve, nyújtották karjaikat a halálital után, s a bátrak hült tetemei közé ájultak eszméletlenül. Enynyire visz egészséges népet a szabadság-szeretettel párosult honszerelem ¹⁾.

A diadalmas Traján lön ura ez országrésznek. Ezután részekre oszlott vitéz hadsorai a hegyek közt felkeresésükre sietnek a szétrebbentett dák haderők maradványainak. A római tábornak Erdély nyugati részéről a Vaskapu-szoroson át előrenyomuló osztálya hasonló szerencsével járt el. Egyik erőd a másik után esett birtokába, míg végre a hadsereg zömével egyesült. — A Decebál haderejét megbontó véres csatának hegyszorosban kellett történni, miáltal ha meg volt is törve a dák erőd, megsemmítve nem. A népmondákat követve — s ezeket egyszerűen mellőznünk nem szabad, — azt kell hinnünk, hogy a szétvert had több ízben s külön helyeken újra tömegesült, szakaszai újabb csatákat fogadtak el; mert e nélkül alig volna alapja, miért nevezi a nép maiglan az Aranyos jobbpartján, Torda alatt, elterülő gyönyörű *Keresztesmezőt* Traján rétvének [*Pratulu lui Trajanu*]²⁾; miért a Zalatnától nem messze eső rétet Trojanak (eredetileg hihetőleg Traján-nak), míg némelyek e helyről azt beszélnek, hogy Traján, Decebál legyőzése után, itt egy nagy tábori lakomát adott volna seregének, s egy ide közel eső

¹⁾ Köleséri, i. m. 34. l.

²⁾ Neigebauer, i. m. 200.l.

bérez Traján nevet visel¹⁾); míg más monda azon történelmi tényt akarja hitelesíteni, hogy Decebál Kolozsvárott, a *Hidkapunál*, ereszkedett volna kardjába. Ezek mind oly alapok a függő kérdésre nézve, melyek megérdemlik a komolyabb fontolgatást. Erdély tárgyalt időszak történelmének kitisztázására nevezetes szolgálatot tenne, ki az erdélyi románok közt közkeletű népmondákat, — különös figyelemmel a történelmi elemre — összegyűjtené. Maros-Vásárhely mellett van egy *Királykútja* nevű forrás, a monda szerint így nevezve egy dáki királyról. Benkő József sejtelmé szerint itt hajdan dáki vagy római városnak kellett lenni, melynek némi maradványai az ő korában még láthatók voltak²⁾.

Miután Decebál így, a rómaiak üldözése elől, Erdély egyik vidékéből a másikba vetné magát, mint honában hontalan, hogy élve ne kerüljön gyűlölt ellenségeinek hatalmába s tönkretételének gyalázatját túlélni ne kényszerüljön, végképen elzárva látván maga előtt minden útat a tova menekvésre, önmagát kivégezte³⁾. Fejét a győzők, az újonnan meghódított tartomány jeléül, Rómába küldötték a senatusnak. Holta után nem volt senki, ki ellenszegülni merészelt volna. A dákok egy része a győző karjai közé veté magát s a multakért általános bűnbocsánatot nyert. A nagyobb rész azonban a hőveszteség gyötrő érzetében a terhes rabigát elviselni képtelen, az ősi hazából kiköltözve, túl a Dniesteren s Kárpát-hegyláncon keresett új hazát magának⁴⁾.

¹⁾ Neigebauer, i. m. 182. l.

²⁾ Neigebauer, i. m. 247. l.

³⁾ A módra nézve eltérők a tudósítások. Plin. Epist. VIII, 4. „Pulsum regia, pulsum etiam vita, regem nihil desperantem.“ Dio Cass. (LXVIII, 14.) egyszerűen csak enynyit mond: „δειχθήσατο éαυτόν.“ — Köleséri (i. m. 34. l.) Dévát (Singidava) jelöli ki halála helyéül, s méregpoharat emleget. A Traján-szobor egyik dombor-faragránnyu jelenete is ez utóbbi halálnem mellett tnnuskodik.

⁴⁾ Mintha csak e szerencsétlen földönfutók s hazátlan vándorok boldogtalan sorsát akarta volna festeni Virgilius e gyönyörű soraiban:

Trajánnak ezen erdélyi második hadjárata két éven túl nem tartott, s Verus és Cerealis consulok idejében végződött (106. Kr. u.), Decebálnak végleges legyőzetésével. A két hadjáratban mintegy öt esztendő telt el, közbeesvén egy év, melyben fegyvernyugvás volt ¹⁾. — Traján erdélyi diadalainak emlékezetére *Nicopolis* várost építteté ²⁾, s visszatérvén Rómába, második dák diadalmenetét tartá nagyszerű ünnepélylyel. A *Forum Ulpium* is ezen időből veszi eredetét, két diadalívvel, s a Traján-szoborral, mely a dákokon nyert győzelem megörökítésére állíttatott ³⁾. Hogy a felséges építmény a Rómába szállított dák kincsalmazból emeltetett, Ammian. Marcellin bizonyítja ⁴⁾.

9. §. Erdély meghódolása s következményei.

Decebál, ki nemes ellenével kitartólag oly húzamos ideig harczolt, dicső bajnokhalállal végezte nehéz szerepét. Halála végső csapás volt Erdélyre, melynek maga után vonta bukását. A hosszú harc alatt meggyérült a daliák sora; nem volt már, ki a roskadozó hazát bukásában fentartsa. Az erősök elhullának; az életben maradt hívek serege vándorútra kelt az ősi hazából; a fegyvertelen tömeg hódolva a győző lábaihoz borult szolgáléletért, Erdély római provinciává lön ⁵⁾.

„Nos patriæ fines et dulcia linquimus arva;

Nos patriam fugimus.

Impius hæc tam culta novalia miles habebit.

... Hæc mea sunt, veteres migrate coloni.“ (Ecl. I, 3, IV, 71).

¹⁾ Julian. in Caesarib. „Ἐπράχθη δε μοι τὸ ἔργον τοῦτο, ἐν ἐνιαυτοῖς εἰσὼ τῷ πεντε.“

²⁾ Ammian. Marcellin. XXXI, 5. „Judicium victoriae contra Dacos.“ Erről azonban meg kell jegyeznünk, hogy nem a Duna jobb partján fekvő mai Nicopolis, hanem a hasonnevű város a Balkán (Hæmus) alatt.

³⁾ Dio Cass. LXVIII, 14. — Eutrop. VIII, 2. — V. ö. Niebuhr, Vorträge über röm. Gesch. III, 218.

⁴⁾ Miként Gelliusnál (Libr. XIII. cap. 23.) feljegyezve olvasható.

⁵⁾ „Ἀεὶβαλὸς δὲ, ὡς καὶ τὸ βασιλεῖον αὐτὸν καὶ ἡ χώρα κατεῖληπτο σύμ-
πασα, — διεχρήσατο ἑαυτὸν καὶ αὐτῶς ἡ Λακία Ῥωμαίων ὑπήκοος ἐγένετο.“

Vae victis! Jaj a legyőzötteknek! Mindent vesztett, kinek hazája nincs. A meghódított Erdély Traján lábainál feküdt. Nem volt Dacia; eltűnt szabad népe. A nyomor özöne, a szolgaság terhes járma nehezült a barbárra, Róma nem ismerte a könyör érzetét letiprott ellenfele irányában. A meghódított föld, minden élő lényével, mely birtokába esett, mint *res* tekintetett. Róma bánását a legyőzött és meghódított népekkel nem lehet mai fogalmak szerint megítélni. A római politika nem ismerte még azon elvet, hogy a győző, hódítása által ne nyerhessen birtokjogot a magánosok vagyonihoz. A rómaiak e tekintetben önhasznukat vették mérfokúl. Hogy a legyőzött népet vagyontól ki nem irtották, csak az önhasznukra irányult tekintet okozá. Sokszor adta elé magát azon eset a rómaiaknál, hogy egész népségek más vidékekre szállították át. Beállottak az új provinciába a római proconsulok, tizedbérlők s pénzkölcsönzők, kik a tartományt kiszítetták. Ha Erdély levert őslakóit megkímélte is Traján szelidsége az általtelepítéstől, mert munkás kezekre, a földművelés mellett, nagy volt a szükség a roppant jövedelemmel biztató bányáipar, az új provinciát több irányban átszelt útvonalok s városok építése körül; az újabban beállított római hivatalnoksereg zsarolásait nyomasztólag érezte, miként ez alább (11. §.) a császári korszak történelmi rajzolatából szembetűnővé válik. Ha eltekintünk is Erdély azon szertelen kirabolásától, melynek gazdag zsákmányaiból került ki Traján forumának ¹⁾ öszves diszítménye; ha számba nem vesszük is, hogy a földbirtok jelentékeny részétől jogos tulajdonosa megfosztatott, mely az új birtokon letelepült hadastyánok közt osztatott ki hadiszolgálatért járó jutalom fejében: már az, hogy a jólét főfő tényezői, a bányák és sóaknák, a rómaiak kezén

revo.“ Dio Cass. LXVIII, 14. (Decebál pedig, midőn mind királyi palotája, mind pedig az egész tartomány elfoglaltatott—magát megölte,—és így Dacia a rómaiak hatalmába került).

¹⁾ „Singularum sub omni celo structuram.“ [Ammian. Marcellin. XVI, 10.—V. ö. Aul. Gell. XIII, 23.

voltak, eléggé megértetheti velünk, minő állapotban nyomorgott a súlyos rabigába kényszerített nép. Ez volt akkor általában a római hódítás gyümölcse. A merre a római sasok diadalmasan előretörtek, a római szellemű polgárisodással együtt velök jött a megalázott népek számára a rabszolgaság. Valóban a római provinciák helyzete nem boszantó, de kétségbeejtő volt. Meghódítván valamely tartományt Róma, hálát vagy nemeslelkűséget színlelt, s azt egy ideig nemzeti vagy rájuk tolt fejedelmek által kormányoztatta; de alig szokott az igához, elüzvén őket, az országot provinciává alakította át. A bel-szervezet elég szabadelműnek látszott, mind a mellett a nép érzelmeit mélyen sérté, behozva mindenütt római szokásokat és nyelvet, hol a görög nem divatozott. Néhol a vallás is eltöröltetett; vagy ha megtűrték is a régít, a vallási gyülekezetek azonban szigorúan eltiltattak. A meghódított tartomány csak függelékeknek tekintett, nem pedig a közbirodalom kiegészítő részeül, s képviselőit által soha sem engedtetett meg nekik egyetlen társadalmi testet alakítani. Innét érthető azután, miért oly nehéz egyes római provincia külön történelmét özszeállítani.

A dák haderő végleges megtörése, Decebál halála, a főváros elfoglalása, s az országnak a székely havasokig s a sarmata határokig történt meghódítása után első gondja volt Trajánának, a tetemes véráldozattal birtokba vett új provinciának közbékét s biztonságot szerezni. De tekintettel volt a közhaszonra is. Mirenézve a gyarmatosítást (13. §.) úgy intézte, a helyhatóságok (municipia) s a városok jogviszonyait úgy rendelte el, hogy minél több hasznot nyerhessen ez újabb birtokjárulékból a világbirodalom¹⁾. Főtörökvése oda irányult, hogy szakítson a multtal. E czéljához legbiztosabb közegül tekinté Erdély olyatén átalakítását, hogy az rövid időn a római közélet jellegével birjon. Hogy a szervezés fontos műveletében ne háborítassék, tekintélyes haderőket rendelt a meghódított provincia külön részeibe (19. §.). Erre nézve megszabta a közigazgatás

¹⁾ Köleséri, i. m. 10. l.

módját. A provincia kormányára „Legatus Augusti“ czímmel egy tartományi helytartót (præsēs v. procurator provinciae) állított, ki többször a katonai helyörség (különösen a leg. XIII. Germina) parancsnoka volt. Alkalmazta itt is mindazon polgári s katonai intézményeket, melyek a roppant birodalom egyéb tartományaival közösek valának. Szóval megragadott minden eszközt, mit Róma államezéljaira nézve sikeres tényezőnek ismert. Hogy Trajának ezen nem könnyű műve szilárd alapot nyerjen, erdélyi diadalmas hadjáratának bevégeztével még egy ideig az újonnan meghódított tartományban maradt, homnan a kellő intézkedések megtétele után tért csak vissza a birodalmi székvárosba, fényes diadalmenetének megtartására.

Mindez, daczára nagy horderejének, csak fél rendszabály volt. Róma nyelve hódítóbb erejű volt diadalmas fegyvereinél. Hogy a nagy birodalom erdélyi új alattvalója rövid időn római erkölcsöket sajátított el, nem fog különösnek tetszeni, ha meggondoljuk, hogy a jelentesebb helyiségek népének többsége eredetileg római (italiai) volt. Az ezekkel való érintkezés, intézményeik s Róma nyelvén fogalmazott törvényeik oda vitték a dolgot, hogy a velök öszeelegyült dákok az ő életszokásaik s rendeleteikhez illeszkedvén, lassankint ősi erkölseik és szokásaikon, valamint népnyelvükön is túladtak. Mert a népek történetkönyvei azt bizonyítják, hogy műveltség nélküli, vagy annak alant fokán álló népelem közé vegyült művelt népfaj hatalmas olvasztó erőt gyakorol. Bizonyosság erre az Octavianus Augustus idejében meghódított Pannonia, mely, daczára annak, hogy nem volt még átalakítva római provinciává, negyven év folytán anynyira a római nyelvhez szokott, hogy nemcsak a római szokások, hanem egyszersmind a nyelv ismeretével is birtak, sőt némelyek azon olvastak s házi nyelvül is használták¹⁾. Róma nyelve a dákok népelem életerét támadta meg. Meg-

¹⁾ Vellej. Patere. II. 110. „In omnibus Pannoniis non disciplinæ tantum modo, sed lingvæ quoque notitiam Romanæ, plerisque etiam literarum usum et familiarem animorum fuisse exercitationem.“

szűnt az ősi népélet, ősi multja s hagyományával. A nyelv-cserével eltűnt az eredeti dák jelleg, mely a rómaiba olvadt át, majd a góth, gepida befolyás által másként módosult. A győző nyelvvel más eszméket, érzelmeket hozott, keltett, terjesztett. A meghódított nép nyelve egy ideig a családi élet keskeny körében vonta meg magát, míg végre a bitor ide is behatván, átalakítólag működött. Sikerült végre Rómának, mit ezéül tűzött ki: Dacia meghódolt népe, a római polgárisodás varázs-fényénél, átalakult nyelvben, érzeményben.

És Traján egyik lényeges szereprészét mesterileg oldá meg. Erdély Kárpátjaira tüzte a római sást. Fényes nevével e munka második részében még többször találkozunk. Erdély, a további hadiműködésekre birni ohajtott alap, meg volt nyerve. Feladatunk körén kívül esik annak elbeszélése, miként tudta Traján e nagy véráldozattal szerzett hadműködési alapot magas terveinek megvalósítására fordítani. Ő egy új provinciával gazdagította a világbirodalmat. Lássuk, mint jelen festményünk tüzetes tárgyát, miként tartották azt fenn, s törekedtek boldogítani Traján utódai. Észteni kapcsolatlánál fogva szükségesnek hittük ezt elbeszélni, mielőtt bel-életének rajzához fognánk.

IV. FEJEZET.

Erdély viszontagságai Trajántól Aureliánig.

10. §. *Erdély Hadrián és az Antoninok alatt.*

1. Traján halála után (117. Kr. u.), annak hadvezére, egyszersemind syriai helytartója, Hadrián, lépett a kormány élére (116—138. Kr. u.). Hiú jellemétől nem lehetett várni, hogy nagy elődének műveit s terveit tovább folytatva, részenkint megvalósítja. Hadrián, a mint a kormánygyeplőt megragadta, legott nagy részt felhagyott Traján hódításaival, a nélkül hogy szerencsétlenül vívott csaták által arra kényszerítettetett volna. Az újonnan meghódított római provinciában, Erdélyben, ezer meg ezer római polgár telepedett le. Ez új gyarmatok virágzó álla-

potban voltak. A közlekedés Erdély s az al-dunai tartományok közt igen megélénkült, s ez utóbbiak sokat nyertek az által, hogy többé az éjszaki vad népesordák rabló kalandjainak nem voltak anynyira kitéve. Nem így Erdély. Az ősi hazából kiköltözött dákok folytonos izgatásai, a szolgáljáromba kényszerített honn maradt rész elégtelensége, s a szomszéd harezias néptörzsek be-beesapásai Traján új szerzeményét anynyira bizonytalanná tették, hogy Hadrián közel volt annak feladásához, mely szándékától csak a tömérdek római gyarmatosok sorsa tartotta őt vissza¹⁾, kiket az erélyes Turbo²⁾ sikeresen védelmezett. De Armenia, Mesopotamia, Assyria s Afrikából kihúzta seregeit, s így Keleten újra, miként Traján előtt, az Euphrates lön a birodalom határa. Traján dicsőségének kislelkü irigyléséből tette-é ezt vagy böles számításból? nem felel a történelem. Némely alacson tettei az elsőt engedik gyanítanunk. Ugyanis azon színes okból, hogy a barbároknak útját bevágja a virágzó Thraciába, miután a közlekedést a két part közt hajóhidak épen úgy fentarthatják, Traján egyik dicső alkotását, az al-dunai világhírű köhidat, mely — Hadrián felfogása szerint — a vadnépek betöréseit a római provinciákba csak könnyíté, lerontatta³⁾. Romhalmazzá lön tehát a remekmű, mely alig állott még két évtizedig. Csak tömérdek erő s költséggel sikerülhetett lerombolása. Felső része elhordatott s ívezetei lebontattak. Ezután a rideg hidoszlopok meredeztek ki a tekintélyes folyam hullámai közöl, mint gyászemlékei az egykori esodaművek. Traján egyéb díszépitményeit is feldúlta volna, ha még jókor önmaga bé nem látja, hogy illetén eselekvésmódja

¹⁾ Eutrop. VIII, 3.

²⁾ Ael. Spartian. in Hadrian. cap. 6. — Joann. Seivert, Inscript. monumentor. Romanor. in Dacia mediterranea. Viennæ, 1772. in 4-o 53. — Turbo magasztalása Dio Cass. LIX, 18.

³⁾ Dio Cass. LXVIII, 13. — Eutrop. VIII, 6. — Rotteck, allgemein. Geschicht. Braunschweig, 1844. 8-o. III. Bd. 41. l. — Jo. Engel, i. m. 259. l.

a rómaiak elégedetlenségét idézi elé¹⁾. Traján dicsősége fakasztotta irigység volt a titkos rúgó, hogy mindazon nagy embereket, kik annak kormánya alatt hőstettek s egyéb nyomos államszolgálat által kitüntették magokat, színes okok miatt üldözte, sőt némelyeket közöltük ki is végeztetett. Ezen üldözés érte Apollodorust is, a híres építész, ki az al-dunai köhidnek mestere volt²⁾. Miután Hadrián ennek nagy tehetségeit saját építkezései körül használta volna, végre az építészetben nyegle császári ura gyűlölete s irigységének esett áldozatul³⁾.

Mióta az al-dunai köhid felső része elhordatott, nem tehetett az többé a rómaiknak szolgálatot⁴⁾. Ennek daczára a helyiség fontos hadi-állomásul szolgált, nem csak a közelében létezett erődök miatt, hanem főleg mert a római útvonalok találkozási pontja volt, melyek a déli dunatartományokat az éjszakiakkal folytonos közlekedésben tartották. A köhid oszlopai mellett egy hajóhid állított fel, s az al-dunai hajóhadnak, mely moesiai vagy istriainak is neveztetett, tekintélyes része is rendszeren itt állomásozott. A hidnál csak hamar egy város keletkezett, mely Moesia legélénkebb piacainak egyike volt, s *Ageta* vagy *Egeta* néven⁵⁾ Ptolemaeusnál a legjelesebb dunai városok közt foglal helyet. Emlékezik róla még az *Itinerarium Antonini*, a Peutinger-abrosz és a *Notitia Imperii*.

Hadrián uralkodása alatt Erdély (Dacia) Pannoniával együtt, közösen kormányoztatott R. Marcius Turbo által⁶⁾;

¹⁾ Ael. Spartian. in Hadrian. cap. 8. „Theatrum, quod ille (Trajanus) in campo Martio posuerat, contra omnium vota destruxit.“

²⁾ Dio Cass. LXIX, 2 és 3.—Ael. Spartian. in Hadrian. cap. 5 és 7.

³⁾ Dio Cass. LXIX, 4.

⁴⁾ Dio Cass. LXVIII, 13.

⁵⁾ A görög teleplők, kik itt különösen megszállottak, nevezhették e helyet *Εἰς Γέρας* (a dák határon); mit később a rómaiak Ad Getas-ra fordítottak s Egeta-ra ferdítettek.

⁶⁾ Grisellini, i. m. I. Th. 282, 283, ll.—Joh. Chr. Engel, i. m. 260, 261. l.

de amaz később Cn. Pápirius Aelianus személyiségében külön kormányzót nyert¹⁾.

Hadserege Hadriánnak oly gyakorlottsággal birt, hogy az úgy nevezett *batakok* lovassága az Al-Dunát tömegesen átúszná. Ezt midőn bámulva szemlélnék a barbárok, anynyira megrettentek, hogy Dacia megtámadásának szándékával rögtön felhagytak. Hadrián szorgalmasan őriztette a birodalom határait keleten és éjszakra a barbárok ellen, kik vágygyal tekintettek a virágzó római tartományokra, különösen a *roxolánok* és más *sarmata* néptörzsek ellen maga viselt háborút, s őket diadalmasan visszaverte. Hihetőleg ez az oka, hogy erdélyi egykorú emlékkövek feliratai az ő vitézsége által megvédett Daciát (*Erdélyt*) boldognak hirdetik²⁾. Egy még kéteshitelű érmen pedig *Erdély* (Dacia) *helyreállítójának* [restitutor] nevezetik³⁾.

Halálával, mi 138-ban Kr. u. történt, az Antoninoknak útát nyitott az uralkodásra.

2. Antoninus Pius (138—161. Kr. u.), Hadrián fogadott utóda, egyike a legtiszteltebb s szeretettebb uralkodóknak, kiket a világtörténelem felmutat. Nem csak fáradhatlan tevékenysége, megvesztegethetlen igazságszeretete, s az egész világot boldogítani törekvő jóakarata, hanem különösen jóságos, feddhetetlen élete által már első fellépésénél a Pius (kegyes) tiszteletzimet kiérdemlette magának. Ámbár némely történetírók tudósításai szerint⁴⁾, a brittek, germánok s *dákok* zendüléseit hadvezérei ügyessége által elnyomta, mégis az öszves tartományok az ő huszonhárom évre terjedt kormányideje alatt a béke karjain virágzó jólétnek örvendtek⁵⁾. Derék hadfőnökeinek számában volt Cajus Clodius, a *dákok* s *jászok*

¹⁾ Neigebauer, i. m. 81: 1.—Joh. Christian Engel, i. m. 261. 6.

²⁾ Neigebauer, i. m. 30: 59; 36: 98; 53: 1.

³⁾ J. M. Aekner, die antiken Münzen stb. i. h. 300. 1.

⁴⁾ Ael. Spartian. in Antonin. — Jul. Capitolin. in Antonin. cap. 5.—SynceU. 665. 1. ed. Niebuhr.—Talán ide tartozik Seivert, i. m. 16.

⁵⁾ Neigebauer, i. m. 20, 21: 9, 10, 11.

ellen működő katonaság parancsnoka ¹⁾, valamint Rustrius Sulpitianus, M. Staius Priscus, L. Antonius Italicus, Surrianus, Erdély helytartói Antoninus Pius alatt ²⁾).

3. M. Aurelius Antoninus Kr. u. 161. é. lépett a kormányra, melyre őt Antoninus Pius, Hadrián meghagyása szerint, jeles tulajdonai, valamint ritka szívjósága és kettő tudományos emelkedettsége tekintetéből kiszemelte. Mint író „philosophus“ (világböles) ezímmel tiszteltetett meg. Maiglan fennvan tizenkét könyve *εις εαυτόν* (önmagához).

Ezen császár alatt kapta Erdély az első erős lökést az éjszaki nyers néptömegektől. Megrohanták alatta Daciát a *bastarnok*, *alánok*, *góthok*, a dunamelléki *sarmata* népfajok, *jászok*, *marcomannok*, *quadok* stb., melyek egyesülve Marcus Aureliusnak majdnem egész kormányidejét (161—180. Kr. u.) szakadatlanul véres küzdelmekkel töltötték el, miknek részint azok megaláztatása, részint szövetség s békekötés által szakadt végök. Hathatós segélyül volt Marcus Aureliusnak a sarmaták elleni ezen küzdelmekben jeles hadvezére, a parthusokat megfélemező Avidius Cassius, kit szigorú fegyelem-tartás jellemez. Az egykorú Dio Cass. tanúsága szerint ³⁾ némelyek ezen daciai szomszéd népfajok közül Marcus Aureliussal szövetséget kötöttek, mások pedig tőle pénz-segedelmet nyertek, s ekként frigyestvén őket Rómával, egyik szomszéd fejedelmet, Tarbust, ki Daciába rontván sereget követelt, s vonakodás esetében háborúval fenyegetődött, a dák határoktól elriasztotta. A *jászoknak* megengedte Dacia határain bejűl a *rocolánokkal* való szabad kereskedést, oda útasítván azonban, hogy minden ilyen esetben a tartományi helytartóhoz folyamodjanak engedélyért. — Marcus Aurelius, az első marcomann hadjárat béfejezése után (Kr. u. 180. év körül) *quad* és egyéb *germán* törzseket telepített Daciába, melynek igazga-

¹⁾ Köleséri, i. m. 17. l.

²⁾ Felmer, Hist. Transsilv. Cibinii, 1803. 8-o. 56. l.

³⁾ LXXI, 19.

tását Pertinaxra bizta, s a *jdszokkal* kötött béke által annak legalább nyugati részét biztosította¹⁾. Erdély helytartójául, az említett Pertinaxon kívül²⁾ Clemens említették és Kr. u. 166. körül Cajus Rutilius Coeles; ez utóbbi mint kettős bajnok is magasztaltatik, ki a daciai csatákban szerzett magának jeles érdemeket³⁾. A hajdani *Apulum* helyén felfödözött emlék szerént⁴⁾ Kr. u. 161. évben Dacia császári helytartója volt Publius Furius Saturninus, mint *propraetor* s *consuljelölt* (COS. DES. = Consul designatus), ámbár ez utóbbi hivatalfokozatáról a „Fasti consulares“ mélyen hallgatnak. Midőn Lucius Verus halála után Marcus Aurelius egyedül uralkodott, Daciát s Felső Moesiát Quirinus Frontonicus mint helytartó s *propraetor* kormányozta⁵⁾. — Az *astin-gok*, *kostubokok* (Coisstobocae), *dankringok*, s Dacia közelében lakott egyéb apró néptörzsek sovár pillantásokat vetettek a tartomány termékeny földjére, s a római szorgalom által nyitott sóaknákra.

4. Marcus Aurelius tizenkilenc évi uralkodása után Rómának valódi gyász-kora kezdődik. Az utána következő uralkodóknak egyike sem érte el Traján, Antoninus Pius, vagy Marcus Aurelius nagyságát. Sötét Tiberiusok, dühöngő Caligulák, vérszomjas, félenk Nerók, baromi Vitelliusok és kegyetlenségben megtompult Domitiánok váltogaták egymást a nagy Cæsar alapította trónon. Ezen gyász-kort Titus Commodus Antoninus, a jeles Marcus Aurelius hozzá méltatlan fiának uralkodása nyitja meg. Nagynevű atyjának Vindobonában történt halála után Rómába visszatért. A helyett, hogy a megalázott *quadok*, *marcomannok* és szövetségeseiken — a hermondurok és sarmatákon — nyert győzelmeket növelve, őket végkép leigázta

1) LXXI, 17, 19.

2) Jul. Capitolin. in Vit. Pertinac.

3) Dio Cass. LXXI, 12. — Neigebauer, i. m. 72: 1.

4) Neigebauer, i. m. 135: 4.

5) Neigebauer, i. m. 27: 40.

volnak, velök békeszerződésre lépett. A Duna balpartján állott római erődök őrsegeit eltávolította, s a helyett hogy az atyjától melléje rendelt tekintélyes senatorok tanácsára hallgatott volna, kéjfertőnek s dözséletnek adta magát. Mint kéjencz s viador Rómában töltötte napjait halálaig (192. Kr. u.). És habár egy sereg szökevény s fogoly neki visszaadatott is, sőt az ellenség részéről még segélyhadak is ajánlottak, kik egyúttal követeik által ígéretet tettek, hogy lakhelyeik- s legelőikkal két mérföldnyi távolra vonulnak Daciától; habár főhadvezérének, Sabiniánusnak, sikerült is Dacia határaitól elköltözött *burri* népségből, részökre Daciában egy kiszakasztott lakhelynek megígérése által, tizenkét ezeret közülük lebeszélni azon szándékjokról, hogy a többieknek segedelmökre siessenek ¹⁾: mindez azonban csak visszahatása volt az atya által melléje rendelt államférfiak bölcs intézkedései mellőzésének; mert nem sokára ismét háború ütven ki, annak vezérletét tábornokaira bizta, különösen a Dacia határain túl lakó sarmatákkal folytatott harcban Clodius Albinus és Pescennius Niger — utóbb Septimius Severus korában ellencsászárok, — nagy dicsőséget vívtak ki magoknak ²⁾. E kedvező szerencsével folytatott harcok daczára nem sokára ezután mégis kénytelen volt Daciát saját sorsára hagyni, s ez által a szomszéd barbár népek megtámadásainak kitenni. Úgy látszik, hogy a ledér életű Commodus alatt dúlt zavarok közepett *Erdély* dák népeleme Róma irányában független állapotba helyezkedett ³⁾.

11. §. *Erdély a katonai korlátlan uralom korában.*

1. Commodus jelesebb utóda, Pertinax, alacson származásu ugyan, de szilárd jellemű volt. Már Marcus Aurelius kitértő tehetségeket ismert fel benne, melyeknek különböző államhivatali fokozatokon fényes jeleit adta; ennél fogva ügyes-

¹⁾ Dio Cass. LXXII, 3.

²⁾ Dio Cass. LXXII, 8.

³⁾ Ael. Lamprid. in Commod.

sége — az ellene támasztott hamis vádak daczára — kellőleg méltányoltatott is. Alatta Daciában, különböző időkben, kétszer viselt államhivatalt. Először a germaniai hajóhadtól tétetett át ide; de nem sokára gyanuba esvén, visszahivatott ¹⁾. Később Syriából ismét a Duna mellékére, majd másodszor Daciába tétetett, melyet mint helytartó kormányozott. Így érdemeinél fogva mind magasb fokokra jutott, míg végre az állam fejévé választatott; sajnos azonban, hogy csak nyolczvanhét napot töltött ezen méltóságban. A lázangó testőrhadak s udvaronczoiktól támasztott zendülésben (193. Kr. u.) meggyilkoltatott. Dio Cassius neki örök emléket állított ²⁾.

2. Pertinax megöletése után egészen új jelenet adta elé magát. A testőrhadak kijelenték, hogy a ki többet ígér, annak fogják adni a főhatalmat. Bételjesült tehát, mit Jugurtha megjósolt: Róma vevőre talált. A birodalom árveréséhez láttak. Sulpicianus, a császárnak ipja, ki fejenkint ötezer drachmát ³⁾ ajánlott, és egy Didius Julianus nevű, hajlott korú milanói gazdag, jelentkeztek. Ez utóbbi hatezer kétszáz ötven drachmát ígervén, övé lön a császári méltóság. Ropant csapásokat idézett elé e hallatlan esemény, s kimondhatlan bonyodalmakba taszította a római birodalmat. A hadsereg mindenhatósága megpecsételtetett. Táborig pártok s azok folytán ellencsászárok keletkeztek. Csaták, belvillongások vérmezejévé vált Italia s a provinciák, mi sebes haladással siettette a birodalom bukását. Míg e gyógyíthatlan rákfene tovább rágódott az egykor hatalmas birodalom életerős szervezetén: azalatt a rabigába kényszerített népek merészen ütötték fel fejüket, s minden alkalmat megragadtak ősi függetlenségük kivívására. Innét Daciában is a forradalmak, belzavarok s mind nagyobb mérvben fenyegető nyugtalanságok ijesztő sora.

¹⁾ Jul. Capitolin. in Pertinac.

²⁾ LXXIV, 5.

³⁾ Egy görög drachma körülbelül egyenértékű egy római denariussal, pénzszámításunk szerint ötvenöt o. é. krajczár, tehát öszvesen mintegy ezer kétszáz hetvenöt forint o. é.

3. Pertinax méltatlan meggyilkoltatása után a pannoniai hadsereg Carnuntum-nál (Bécsen alul, *Petronella* és *Német-Óvár* közt) annak hű emberét s hadparancsnokát, az afrikai származású Septimius Severust választotta császárrá a gyűlölt Julián ellen. A győzhetlen legiók élén egyenesen Rómának tartott. A csak lázangani tudó testőrhadak még nevétől is reszkettek. Julianus ügye veszve volt, kit eltávolítván, a senatustól császárnak ismertetett. Ezután, midőn Britannia helytartóját, Clodiust Albinust, császártársrá tette, veszélyes ellenfelének, Pescennius Nigernek, fordúlt, kit megsemmítvén, amazt is elmozdította a kormánytól. — Severus is érezte a testőrhadak mindenhatóságát, melynek főnöke oly tekintélyre verekedett, hogy nem csak a legfőbb hadügyek, hanem egyszersmind az állampénztár és polgári hatalomnak kezelője volt. Mirenézve tovább is a hadseregre támaszkodott, melylyel halálját nagy mértékben érezte; zsoldjokat fölemelte, az aranygyűrű-hordhatást megengedte, s így közvetve a fénytűzést és elpuhulást körében elémozdította; minek következménye lön a fegyelem tágulása, a tiszték pompa- s kéjvadászata, mi a közhadászokat is kényelemre csábította. — Az ő kormányra emeltetésekor hozzá csatlakozott legiókat Septim. Severus legott első kormányévében érmein feltüntette, részint hogy ezen tény által elismerést és halát tanusítson, részint hogy őket a hűségben még inkább megszilárdítsa. E kiténtetés érte az Erdélyben állomásozott V. és XIII. legiókat, minthogy azok is öszműködtek Septim. Severus trónra-segítésében, később pedig őt Julián, majd meg Pescennius Niger ellen határozatosan gyámolították. — Ezen császár alatt L. Annius Fabianus, mint császári helytartó, kormányozta Erdélyt¹⁾, ki később (201. Kr. u.) M. Nonius Mucianussal mint consul²⁾ jelen meg a „Fasti consulares“-ben. — Kiténtő figyelmet érdemel az, mit e császárról Ulpian följegyzett³⁾, hogy tudniillik ő

¹⁾ Neigebauer, i. m. 22: 14. — Seivert, i. m. Nr. XXVIII, XLIV.

²⁾ Neigebauer, i. m. 173: 1.

³⁾ Digest. de Censib. Libr. I. §§. 8 et 9.

vetette meg alapját a *Patavis*a (a mai Kolozsvár) gyarmatnak (14. §.). E császárra egy Tordán felfödözött emlékkö is vonatkozik¹⁾. Tizennyolcz esztendei uralkodása után (193—211. Kr. u.) meghalt Elboracumban (York). Atyjokat a trónon követték Caracalla és Geta.

4. Mindkettő független hatalommal birt. Caracalla anyja karjai közt ölte meg testvérét, Gétát. Ennek hívei közül húszezeret végeztetett ki. E vérengzés után egy évre oda hagyta a világvárost. Hadrián példáját követve, a birodalom tartományait beúta. Mindenütt vér patakzott nyomain. Egy ideig *Daciában* is tartózkodott²⁾. E mellett tanúskodik több kiadatlan érdekes emlékkö fehér márványból, melyek ott ásattak ki³⁾. Lényeges változáson ment át *Erdély* Caracalla alatt (211—217. Kr. u.), részint belsőleg, a római polgárjognak minden belföldire kiterjesztése, részint külsőleg a *góthok*-nak az Al-Dunánál nagykövetkezményű megjelenése által. Midőn Caracalla a polgárjogot minden alattvalójára kiterjesztette, ezt jótéteménynek nevezni nem lehet; mert ő a tartománybelieket alávetette a polgárok minden terheinek, kik saját kiváltságaiat (kizárólagos hivatalképesség, a népgyűlés általi elítéltetés, adómentesség, a háború s béke feletti határozás-jog) már elvesztették. Pénzügyi műtétel volt ez, hogy az államjövendelmet ezen úton is nevelje. Neki, ki szemfényvesztők, kocsisok, bohócok, s viadorokra pazarolta a pénzt; ki szabadosokat, bohócokat s herélteket emelt legfőbb méltóságokra, hadseregére kellett támaszkodnia egyedül, melyre még atyjánál is többet költött. Évenként hetven millió drachmát osztott ki közte, ide nem számítva a már elébb fölemelt zsoldot. Természetes dolog volt tehát, hogy pénzforrásokról kellett gondoskodnia anynyival inkább, minthogy a birodalom al-dunai részét komor vészfelhők

¹⁾ Neigebauer, i. m. 200: 2; 67: 2.

²⁾ Ael. Spartian. in Caracall. 89, 6.

³⁾ J. K. Schuller, Archiv für die Kenntniss von Siebenbürgens Vorzeit stb. I. Bd. II. Heft. 313. 1.

fenyegették a góthokban, kik ellen hadserege ragaszkodása s lelkesültségére kiáltó szüksége volt. E hatalmas germán eredetű nép, ősi lakhelyén a Feketetenger mellett, a rómaiak előhaldása által Keleten fenyegettetve, s eddig is talán csak azoknak évi adófizetése által tartóztatva vissza, most megkísérlé Daciát hatalmába ejteni¹⁾. Hogy ez neki legalább részben sikerült is, onnét sejthetjük, mert később (250—251. Kr. u.) Decius egy részét hódítmányainak visszaszerezte, s a feldúlt gyarmatokat helyreállította²⁾. Maga Caracalla is több apró csatában megvagdalkozott a góthokkal s néhány kisebbszerű győzelmet nyert³⁾. Erdélyből Thracián keresztül Keletre utazott s Daciát sorsára hagyta⁴⁾, melyet ezen időtájatt Castinus igazgatott mint helytartó, a császárhoz híven ragaszkodó s bátor férfiú⁵⁾. Caracalla ezen utazásából nem térhetett vissza a székvárosba, útjában Edessa és Carrhae közt, a testőrhad parancsnokáuaak, Macrinusnak, bujtogatására Tul. Martialistól megsebesített, s a testőrség két tisztjétől megöletett.

5. Macrinus, ismeretlen szülektől származott mór Afrikából. Septim. Severus alatt különféle hivatalokra alkalmaztatott. Caracalla őt a testőrsereg parancsnokává nevezte, kit erőszakos halála után a császárságban követett, s fiát, Diadumenianust, kormánytársnak nyilatkoztatta. A szigorú hadifegyelemért, melyet szorosan megtartott, s még inkább azért, hogy némelyeket alsó hivatalok s alacson származásból hirte-

¹⁾ J. E. F. Manso, *Gesch. des ostgothischen Reiches in Italien*. Breslau. 1821. 8-o.—Aschbach, *Gesch. der Westgothen*. Frankf. a. M. 1827. 8-o. Gothensteuer. — Excerpt. Petr. Patric. 124. l.

²⁾ Innét a „restitutor Daciarum“ nevezet az emlékköveken. Neigebauer, i. m. 126: 9, és „Dacia capta“ felirat az érmeken. J. M. Aekner, *die antiken Münzen*, i. h. 327. l.

³⁾ Ael. Spart. in Caracall. i. h.

⁴⁾ Dio Cass. LXXVII, 16.

⁵⁾ Dio Cass. LXXVIII, 13.

len consulságra s tartományi helytartóságra emelt, vételtetett. Ezt tette különösen Marcius Agrippa és Decius Tricciannussal, amazt Pannoniában, majd *Daciában*, emezt pedig *Pannoniában* nevezvén helytartónak; ellenben az eddig tekintélyes férfiakat, Sabinust és Castinust kitérő állomásaikról elmozdította ¹⁾.

Rövid kormányideje alatt (mert alig uralkodott tizennégy hónapig, 217—118. Kr. u.), a kültügyek elintézése mellett, a *dák* zavarokat is lecsendesítette, megfékezte a *dacringokat*, kik *Dacia* némely vidékeire pusztítva átesaptak s az ellenségeskedést tovább akarták folytatni, kiadván nekik azon túszoikat, kiket azok az ő elődének, Caracallának, hatalma alá bocsátottak hűségük biztosításaul ²⁾.

6. A tizennégy éves Heliogabalus követte Macrinust az uralkodásban (218—222. Kr. u.), valamint az Antoninusok nevének (M. Aurel. Antoninus Heliogabalus), úgy a császári trónnak is gyalázatjára. Három év s kilencz hónap folytán élete mind fajtalanság, mind egyéb kiesapongásokban éktelen. Csak néhány vonást a baromilag alá süllyedt szörnyetegről, hogy fogalmunk legyen azon megdöbbentő büntetőről, melybe a császárság ezen rémidőkben merült. Nem egészen négy év alatt hat felesége volt, kiket részint elhajtott magától, részint meggyilkolt, s köztük, mi eddig hallatlan, egy Vesta-szűz is volt. Kocsijába félig meztelen nőket fogatott s ő maga meztelenül hágott fel oda. Asztalok s edények ezüstből készültek szemérmetlen alakokra. A legundokabb fajtalanságokra hívta meg barátait palotájába. A fajtalanságban vele versenyző kedvenceit a birodalom legfőbb méltóságaira emelte. Hirtelen elhajtá kéjhölgyeit, ifjakkal helyettesítvén őket. A fajtalanságot baromilag nyilvánosan üzte. Anyját egy kedvenc szolgálójához akarta nőül adni, s őt caesarnak tenni. Istentelenség, pazarlás, szemtelenség és kegyetlenség tekintetében valamenynyi szörnyetege-

¹⁾ Dio Cass. i. h. és Engel, i. m. 270. l.

²⁾ Dio Cass. LXXVIII, 27.

lődeit fölülmulta ¹⁾. E rémalaktól, ocsmány életmódja miatt, minden nemesen érző római utálattal fordult el ²⁾; s hol a nemeslelkűek minden államhivataltól, s magától különösen a császári udvartól elidegenednek, ott a történelem kevés vigasztalót nyújthat *Daciáról* is. Valószínűleg ezen időszakban is, miként Commodus és Caracalla alatt, Róma parancsait számba sem vették a magokra hagyott s a barbárok fenyegető behatolásai ellen magokat védelmező hatalmas helytartói *Daciának*. Egyébaránt e császárnak *Erdélyben* talált ezüst érmei nem ritkák, mi oda mutat, hogy a főhatalom gondját e tartománytól végkép még sem vonta meg.

7. Minekutána a testőrsereg megszabadította volna a világot e nem-embertől, unokaöccse, a vonzó külsejű, szelid erkölcsű s finom görög műveltségű alig tizennégy éves ifjonez, *Alexianus*, állott a kormány élére, *Alexander Severus* név alatt. Romlatlan fiatal szíve megnyílt böles államférfiak tanácsainak, s őt rendesen tizenhat legtekintélyesebb senator környezé, mint meganynyi segéd az államügyek vezetésében. Életrealósága csak hamar kitünt mind önveiselete, mind kormányfogásaiból. Szükség is volt ily fejedelemre, ki a negyven évi zsarnokság alatt kimerült birodalomba új életet öntsön. Tizenhárom év s kilencz hónapra terjedt kormánya áldás volt *Daciára* is, mely alatta békenapokat élvezett. A helytartók meggyőződve arról, hogy csak az alattvalóknak szeretete által nyerhetik meg a császár tetszését, a tartományokat virágzásra segítették. Legtöbb gondott okozott a kormányra termett államfőnek a fegyelem teljes hiánya a hadseregnél, mi főleg Commodus és Heliogabalus megromlott kora szellemének tulajdonítható. Midőn a testőrsapaton kezdte volna meg a szigorú fegyelmezést, bösz fellobbanásuknak majd áldozatul esett. Nagy forrongás volt észlelhető a legiókban is, melyekkel a germánok

¹⁾ Világtörténelem. Írta Cantu Caesar. A VII. turini olasz kiadás után. VI-d. köt. Kiadja a Sz.-István-Társulat. Pest. 1860. 8r. 393, 394. ll.

²⁾ Dio Cass. LIX, 1.

ellen a Rajnához sietett. A terhes hadút fáradalmait, fegyelmet és szigort, melylyel a császár útközben minden elkövetett kihágást sújtott, megunó hadseregben könnyű volt a góth eredetű Maximinusnak pártot alakítva a császár életére törni, ki Mainz közelében, huszonhetedik évében (mareziusban, 235. Kr. u.), anyjával, Mammaeával, együtt meggyilkoltatott. Gyilkosain a sereg vérboszút vett ugyan, de a főnököt életben hagyta, ki azután trónra jutott. — Alexander Severus érmei, főleg a réz és ezüst-veretűek, *Erdélyben* gyakran jönnek napfényre.

8. Maximinus, Alexander Severusnak közvetítőleg gyilkosa s utódja, alacson származásu volt Thraciából, góth atyától s alán anyától. Ifjú korát pásztoréletben töltötte. Óriástartalkata s rendkívüli ereje a hadi-szolgalatban öt fokunkint nagyobb hivatalokra emelte. Már Septim. Severus korában praetori ranggal *Dacia* helytartója volt¹⁾. Egy másik emlék²⁾ meg úgy tünteti őt fel, mint ki a sarmatak s *dákokon* győzedelmeskedett; mi azt látszik tanusítani, hogy a *dákok* ez időtt Róma uralma alól függetleníték magokat, azért Maximinus őket haddal fenyegette meg s több útközetben az eléjük szabott föltételek elfogadására kényszeríté; innét támadhattak ezen tiszteletezimei: Sarmaticus Maximus, Dacicus Maximus.

Ámbár a történelem, különösen pedig Jul. Capitolinus és Herodianus, hallgat is e császárnak a *dákok* és *sarmatak* ellen intézett hadjáratairól; anynyi értesítést mégis nyertünk, hogy Maximinusnak terve volt, az említett népeken kívül, minden barbárokat az északi tengerig meghódítani, mit végre is hajt, ha sorsa őt utól nem éri³⁾. A mint ugyanis a főhatalmat erőszakkal magához ragadta, úgy el is vesztette azt. Fiát C. Jul. Verus Maximinust, ki az érmeiken mint császár tűnik fel, az

¹⁾ Neigebauer, i. m. 143: 132; 146: 157; 161: 268.

²⁾ Steph. Schönvisner, iter Romanor. per Pannon. Budae. 1780. 8-o. 67. l.

³⁾ Jul. Capitolin. in Maximin. patre. — Herodian. Hist. Roman. VII, cap. 1 és 2.

atyjához hasonló sors érte, tudniillik atyjával együtt Aquileja előtt egy böszült testőresapattól meggyilkoltatott, 238-d. é. Kr. után marc. 7-d.

9. Maximinus, kegyetlensége s kapzsisága miatt, általános gyűlölt személyiség volt. Kik a közjót szívökön hordozták, túladni kívántak rajta, még Áfrikában is, hol a nyolczvan éves Gordianus kiáltatott ki császárrá fiával együtt; Rómában pedig a senatustól ez időtt két öreg senator, Maximus Pupienus és Balbinus: egy időben tehát hat császár; hogy lehetett volna nyugalom s boldogságban a világbirodalom! Ezen számhoz még egy járult, hogy hét legyen. A nép zajongott, hogy választói jogával nem élhetett; a maga részéről tehát a tizenhárom éves legifjabb Gordianust kívánta még császárnak felvétetni. A mily hirtelen emelkedtek fel, oly gyorsan tűntek le. Áfrikában Capelianus, Mauretania helytartója s Gordianusnak személyes ellensége, az új császárokat egész erejével megtámadta (238. Kr. u.). Az ifju a csatateren maradt. Az öreg, harminczhat napi uralkodás után, e gyászhirre megfojtotta magát. Rómában zokon vévén a testőrsereg, hogy az általa választott császárok meggyilkoltattak, a senatus választottait palotájokban megrohanta, a két császárt meggyilkolta, s az ifju III. Gordianust táborába vivén, őt egyedüli uralkodónak kikiáltotta.

10. Mint honáldás jelent meg ezen fejedelem a császári diszpolczon. Nép és hadseregtől egyaránt szeretettve, a közbékét visszazaidézni törekedett a fenekestül felforgatott birodalomra. E nagy feladat megoldásában hathatós segédháza volt Mithesus, növelője, később ipja s testőrsereg-parancsnok.— Keleten, a perzsák részéről, Sapor (schah-pour = a király fia) vezérlete alatt, háborúval fenyegettetett. Gordianus ellenök indulván, a góthokat és sarmatákat, kik Moesiában útját állták, leverte; az eddig elé jelentéktelen Viminaciumot a Duna jobb partján Felső-Moesiában (a mai Szerbországban), kedvező fekvése tekintetéből növelte, erőddel jól ellátta, bené-

pesítette s a római gyarmatok rangjára emelte¹⁾; mindezt azért, hogy védbástyaül szolgáljon a szomszéd barbárok gyakori betitése ellen, mi által nem csak Moesiának, hanem a balparti római birtoknak, különösen *Daciának*, nyugalmát biztosította úgy, hogy rövid uralkodása alatt *Erdély* mind kultúmadások, mind belzavaroktól ment volt. Emlékét honban egy Tordán fel-födözött felirat tartotta fen²⁾, valamint *Viminacium*ban vert azon érme, melyek példányaival gyakran találkozunk *Erdélyben*³⁾. — A hosszabb életre érdemes fiatal császár is órgyilkos áldozatja lön. Elhalván ugyanis *Misitheus*, a testőrsereg vezérlete *Marc. Jul. Philippus*ra bízott, ki nem sokára ezután (244. marc. 10-d. Kr. u.) urát az *Euphrates* partjain meggyilkolta.

11. A *Gordianus* méltatlan kivegzetése után következő év elején *Philippus*, ki szülőföldjétől *arab* nevet is viselt, a hadsereg és senatustól uralkodónak nyilvánítatván, *Perzsiából* Rómába viszatért. Hasonnevű fiát már az előtt császárrá nevezte, *Sapor* perzsa királylyal pedig béke s baráti frigyre lépett, mit az ezen eseményekre vert s a római évkönyvekkel egészen öszhangzó érmeK eléggé bizonyítanak⁴⁾.

Császársága második évében (245. Kr. u.) kezdődött a háború a *carpokkal* (*scytha* v. *góth* népfaj *Podoliában*), kik az *Al-Duna* melletti római provinciákat, leginkább pedig *Daciát*, áradatként előzőnlötték s nyugtalanították. Ezeket *Philippus* több ütközet által békére kényszerítette. Azonban meddig tarthatott a *carpok* ellen intézett ezen hadjárat, nem egészen bizonyos; egyébaránt bizvást az érintett (245. Kr. u.) s a két következő

¹⁾ Ezt *Gordianus*nak *Viminacium*-ban vert egyik érme, melynek példányai *Erdélyben* gyakoriak, következő feliratával bizonyítja: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANVS, AVG. — *Gordianus* borostyán-koszorús feje. — P. M. S. COL. VIM. (Provinciae Moesiae Superioris Colonia Viminacium).

²⁾ *Neigebauer*, i. m. 201: 3.

³⁾ *J. M. Aekner*, die antiken Münzen stb. i. h. 319. l.

⁴⁾ *Eckhel*, *Doctrin. Numor. Veter.* VIII, 320, 321. ll.

esztendőre (246, 247. Kr. u.) tehetjük. Ezen utolsó évről (247. Kr. u.) szóló érmen „VICTORIA CARPICA“ olvasható; egy másikon pedig az atya és fia „GERM. MAX. CARPICI. MAX.“ (Germanici Maximi, Carpici Maximi.)¹⁾

Ezen szép érdemből tanuljuk, hogy Philippus és hasonnevű fia nem csak a carpok, hanem a germanokkal is esztázott, innét a Germanicus Maximus, Carpicus Maximus tiszteletczímek. Hogy a *dákok* különösen a carpok meglepő támadásaitól sokat szenvedtek, egy *Apulum*nál felfödözött emlékkő tanusítja, melyet a carpoktól megszabadult G. Valerius állított Serapisnak²⁾. Innét elegendő bizonyossággal következtethetjük, hogy ez utóbbi esztendőben, mely Philippus harmadik kormányéve volt, *Dacia* egészen fel volt szabadítva s végkép megtisztítva az ellenségtől, egy ideig ismét békenapokat élvezett, s minekutánna saját belügyeit kellő rendbe hozta volna, a Róma építésének épen ezen időre esett évezredes ünnepeye alkalmából, miként ez a III. Gordianus alatt római gyarmatrangra emelt Viminaciummal néhány évvel ez előtt történt, új időszakot kezdett, mi azonban csak Valerianus és Gallienusig (tíz évi időköz) tartott. Ezen Philippusnak *Daciában* vert érmein eléforduló D. F. (*Dacia Felix*), a dákok hála-kifejezésére útál, hogy a császár e provinciát az ellenség háborgatásaitól megszabadította.

12. A mai Szerémségnek (Sirmium) egy helységéből, *Bubaliából*, származott derék Messius Decius miként jutott kittünő polczra, nem tudjuk. Hihető, hogy jeles hadi érdemek törtek útat neki a fokozatos emelkedésre. Philippusnak kegyét s bizalmát oly mértékben birta, hogy a Marinus által Moesiában, Pannoniában s hihetőleg *Daciában* is a legiök közt támasztott lázadás elnyomására történt választás reá esett. De midőn a hadszakaszok őt megpillantották, egy szívvel császár-

¹⁾ J. M. Ackner, die antiken Münzen stb. i. h. 322. l.

²⁾ Neigebauer, i. m. 151: 196; 162: 262. — V. ö. Gruter, i. m. 85. l. Nr. 9.

nak kiáltották ki. Philippus haddal ment ellene; de Veronánál, hol a két tábor találkozott, érte őt a kérlelhetlen Nemesis boszuló karja, január elején, 149. é. Kr. u.

Philippus legyőzete után Decius a trónra lépett, s fiát Herennius Etruscust, kormánytárssá nevezvén, előre küldötte őt a góthoktól erősen megtámadott Illyricumba, kit nem sokára maga is követett. Az ellenségen fényes győzelmet nyert; megvédte a balesetek ellen s megszabadította a nyers népek folytonos támadásaitól az al-dunai provinciákat s ezek közt *Daciát* is; mindezek által magának nagy hír-nevet vívott ki. Innét úgy tűnik fel ő az *Erdélyben* lelt római emlékeken, mint *Dacia* megszabadítója, helyreállítója, boldogítója ¹⁾. A történelem bűvára előtt nem lehet titok azon ok, miért viselkedett oly szives hajlam s előszeretettel az említett provinciák s az ott szállásoló legiók iránt Decius. Az ő ragaszkodásuk s vitézségüknek köszöné ő főméltóságát: ennél fogva nem kételkedett érettek életét s trónját kockáztatni, nem épen minden gyanúja nélkül Trebonius Gallus árulásának. Midőn Thraciában a góthok ellen egy kétségbeesett csatát vívna, Abriciumnál fiával együtt az ütközetben elesett (251. Kr. u.).

12. §. A római uralom bukása Erdélyben.

Vészfelhők tornyosultak a római birodalom fölé; főleg a harcziás góthok áradata fenyegette azt végső enyészettel. A barbár népek dúlásait elélegítették a mind nagyobb mérvben terjedő belviszályok. A világbirodalom trónját vérfoltok undokították. Egyik császár a másik után esett órgyilkos kezek áldozatául. Azonban e rémületgerjesztő vérfestmény leleplezése nem esik szerepünk körébe. A világtörténelem leltárában szemlélheti mindaz, ki e borzasztó korszak szomorú képével közelebbről meg akar ismerkedni. Nekünk e korrajzunk körül nem lehet egyéb célunk, mint kijelölni azon mozzanatokot, melyek *Erdély* sorsára befolyással voltak, s annak akkori életviszonyaiból fejlődtek ki.

¹⁾ Neugebauer, i. m. 126: 9.

Minekutána Decius, bajnokgyermekével együtt, a becsület mezején életét bevégezte volna, Trebonianus Gallus emelkedett a hadsereg karján trónra. A góthokkal gyalázatos békét kötött, sőt évenkénti adót is ígért nekik. Az Al-Dunánál állomásozó hadsereg pedig Aemilius Aemilianust kiáltotta ki császárnak, s hirtelen Italiában teremvén, a kéjteljesbe merült Gallust meglepte, kit fiával együtt saját katonái meggyilkoltak (májusb. 253. Kr. u.). De három hónapig tartott uralkodása után Aemilianus is a hadsereg önkényének esett áldozatul¹⁾. Utána a római fegyverre támaszkodott Licinius Valerianus vette fel a császári címet. Ez Róma legjelesebb uralkodóinak egyikévé válhatik, ha szelidséggel párosult bölcsességéhez több erély csatlakozik. Kormányideje alatt Galliától Armeniáig minden idegen népelem forrongott. A velök viselt harcokban Valerianus szerencsés volt ugyan, de nem Sapor ellenében, ki őt legyőzte s foglyul ejtette, utóbb néhány évig tartott gyaláztatás után borzasztó módon végeztetett ki. A trónon elpuhult s romlott fia, Gallienus, követte, ki alatt Róma öszves ellenségei feltámadtak; közülük a quadok és sarmaták Daciát elfoglalták, Pannoniával együtt. A veszély nagysága erélyre tüzelvén a senatust, nevezetes haderőket szegezett a barbár hadak ellen, s ekkor Dacia ismét római hatalom alá jutott. A zaklatott provinciák népei mentőszerekről gondoskodtak, miket tevékeny uralkodóktól reméltek: mirenézve Illyricumban Ingenus, Moesiában a Decebál fejedelmi házával rokonult Nonius Regillus vagy Regillianus²⁾, — mi nem épen homályosan sejtet velünk egy újabban ismételt kísérletet a dákok hajdani függetlensége visszzanyerésére, — Galliában pedig Posthumius kiáltatott ki császárnak. Gallienus most nem, miként eddigelé a senatorok, hanem a katonaság irányában gyakorolta kegyetlenségét. Ez olaj volt a tűzre. Egymásután tütötte fel fejét

¹⁾ Eutrop. IX, 5. — Aurel. Vict.

²⁾ „Decebali ipsius, ut fertur, affinis. Trebell. Poll. XXX. tyranni. cap. 9.

a sok bitorló, kik a történelemben harmincz zsarnok (triginta tyranni) nevezet alatt ismeretesek. Nagyon bajos volna unalom és zavar nélkül követni valamenynyit rövid pályájokon, a tróntól a sirig ¹⁾.

Enynyi bel- s kül-ellenségei ellen kényszerítve lön Gallienus szülnet nélkül harezolni, kinek életét harminczötödik évében özszeesküvés oltotta el (268. Kr. u.). Kora egyike volt a legszerencsétlenebbeknek, melyekről a történelem emlékezik. A birodalom minden része forrongott. Ekkor veszték el *Daciá*-ban is Trajánnak öszves hóditmányai.

Az enynyifélekép megzavart birodalomnak fel kell oszlania, ha még néhány vitéz császár erős karja a szétbomlást egy ideig nem késlelteti. A hadsereg választottja Mark. Aurel. Claudius ragadta meg a sülyedező államhajó kormányrudját (268. marc. 24-d. Kr. u.). A következő évben háromszáz húszezer főnyi góth táborral állott szemközt, melyet Aurelián hadvezére s később császári utódja segélyével ismételt esatában levert, s két ezer vitorlás hajóhadát megsemmítette. Hogy e roppant hadsereg nem jelentéktelen részét alkották a *dákok*, bizton feltehetjük, miután történelmi adatok tanusítják ²⁾, hogy a góthok minden dunamelléki népeket fegyverre riasztottak közös zsarnokaik, a rómaiak, ellen. De Claudius fegyverét most is szerencse követte, újabb győzelmet nyert, melynek következtében sikerült *Daciát* újra a római járom alá hódítani ³⁾. Ez azonban nem gátolta, hogy halála után vérszemet ne kapjanak. Claudius alig két évi uralkodása után ragályos nyavalyában meghalt (270. Kr. u.). A római hadcsapatok, melyek a Haemus szorosait s a Duna mindkét partját megszállva tartották, a polgárháború kitörése miatti félelemből, visszavonattak. A góthi s vandal törzsek valószínűleg felhasználták e kedvező alkalmat, övéiket hátrahagyván, pusztító soraikat újabb

¹⁾ Trebell. Poll. XXX. tyranni.

²⁾ Trebell. Poll. in vit. Claud. — Flav. Vopisc. in Aurelián.

³⁾ Pompon. Laetus, in vita Claudii.

haderőkkel szaporították. Aurelián az ellenséges tömegre csapott. A kétes kimenetelű viadalnak a beállott éjszaka vetett véget. A sok baleset, mely a húsz évi folytonos csatázás alatt érte a rómaiak s góthok haderőit, végre állandó s jótékony békére útalta őket. Claudius halála után ugyanis egyhangulag Marc. Aurel. Quintillus választotta meg utódaul; ki azonban tizenheted napra vagy a sereg által gyilkoltatván meg, vagy önmaga vetvén véget életének, helyébe Aurelianus kiáltott ki császárnak. A megrémült góthok nála békeért esedeztek. A legiók elhatározása alá bocsátott ügy örömmel fogadtatott. A góth nép kötelezte magát a római hadsereg számára két ezer lovasból álló segélyesapatot állítani, a miért békés visszavonulást s a Duna mellett saját földrészt követelt. A szerződés oly szentül megtartatott, hogy, midőn egyszer egy ötszáz emberből álló hadszakasz a frigy ellenére zsákmányolni rándult volna, a góth fővezér e merénylet indítóját megnyilaztatta. Aurelián előrelátása eredményezé, hogy e harezias faj enynyire szem előtt tartotta a békekötés pontjait; mert biztonság végett a góth hadfőnök fiait s leányait kívánta magához tüzszokúl. Az ifjak az ő körében harezias szellemű nevelést kaptak, a leányokat római szellemben képezte, némelyeket közülük hadvezéreivel összeházásított, miáltal a két népet inkább összeharátkozottatta. Magasb állampolitikai számításból eredő fogása volt ez Aureliánnak. A viszonyok mélyébe ható lelke jól látta, hogy *Erdély* az Al-Duna balparti részével tarthatlanná vált; módról kellett tehát, míg nem vala késő, komolyan gondoskodnia, mikép menthesse meg a Dacia területén lévő római elemet a hatalmas barbár nép áradatától. E célra kisegítő eszközül a színlett barátságot hitte legsikeresebnek. Mert hogy a római nép és barbárok közt szívélyes őszinte belviszony létezhessék, az minden rómainak eszmekörén kívül eső képzelem volt. A béke tartama alatt Aurelián Daciából a római telepítvényeket az Al-Duna jobb partjára szállította, a haderőket belőle esendesen kivonta s a virágzó állapotra emelt tartományt a góthok és vandaloknak hagyta. Az ő fenkelt lelke

ennek előnyeit belátta, s a birodalom határait szűkebbre venni nem tartá gyalázatnak; mert a rómaiak midőn a birodalom létét meg akarták hoszszabítani, feladták azon birtokaikat, melyeket nem védhettek: Germaniát, Galliát, Hispaniát és *Daciát*. E lépésre Róma most annál készebb volt magát elszánni, minthogy a veszélyes góth áradat mellett Italiát a nyugati népek tömegesen fenyegették; sőt daczára minden erélyes intézkedésnek, oda be is nyomultak, s Aureliánt Piacenza mellett megszaszaltván, egyenesen Rómának tartottak. Ekkor a rémület tetőpontját érte. A dunai tartományok haderőinek jelentős részét a komolyan fenyegetett ügy védelére szólította, s az így fődözet nélkül hagyott *Daciát* (Erdélyt s Havasalföldet) végkép sorsára hagyta. Hogy Aureliánnak Daciára irányzott ezen előintézkedése menynyire vala eszélyes, a következmény nem sokára igazolta. A szorongatott világváros aggasztó helyzetét ugyanis megértvén a csak imént meghunyászkodott góthok, ismét talpon voltak, kik a Duna balpartjának kiűritett tartományán kívül *Erdélyt* is megszállották, melynek ezzel új életszakasza kezdődött. A belvillongásokon kívül kültámadások által is erősen megrendített római birodalom sokkal gyengébb volt, hogysen a góth hadak diadalmas előhaladásainak gátot vetni képestülhetett volna. A római világbirodalom nem csak az Al-Duna mellékén, hanem Pannoniában is elbukott. Új faj állott a győzni tanult római legiók vérszerzeményeibe. A góth birodalom megalkült. De egy századnál tovább ez sem tarthatta fenn magát (274—370. Kr. u.). Az Al-Duna nevezetes völgyén, messzsze Ázsia belsejéből, egy hatalmas néptörzset látunk diadalmasan Kelet-Europába törni *Balambér* vezére alatt, mely a góthok hatalmának megdőntése után, a római birodalmat alapjában rázkódtatta meg, s adófizetőjévé tevén, a Rajnától a Volgaig, a Baltitengertől az adriai partokig s messzsze keletre a Balkán hegységig terjedt hún birodalmat alkotta. A góth igából szabadult Erdély hún befolyásnak nyílt meg. Erdély életében a római uralomra következett ezen két külön időszak eseményeinek rajza munka alatt levő festményünk keretén kívül

esvén, azt érintetlenül hagyjuk, s figyelmünket azon térre vészjük vissza, melynek határain belül jelen korrajzunk eddigi alakulását nyerte.

A római Daciából (Erdély s Havasalföldről) ki-költözött gyarmatosokat Aurelián Moesiában telepítette le¹⁾. E tartományból azután ama vonal, mely az Al-Dunával határos, mint külön provincia elszakasztván, Parti-Daciának (Dacia Ripensis v. Dacia Ripariensis v. Dacia Ripuaria), vagy Aurelián Daciájának (Dacia Aureliani v. Dacia Aureliana) neveztetett²⁾. Ez által az Al-Duna jobb partján, Felső- és Alsó-Moesiában, fekvő városok dák városokká lettek. Honnét a Traján-hidnál létezett Egeta város sem tartozott többé Felső-Moesiához, hanem Parti-Daciához. E helyiség még ezután is soká fontos hadi állomás volt. A hajóhid ugyan elvitetett onnan;

1) „Provinciam Daciam, quam Trajanus ultra Danubium fecerat, (Aurelianus) intermisit, vastato omni Illyrico et Mœsia, desperans eam posse retineri: abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciæ in media Mœsia collocavit, et est in dextra Danubio in mare fluenti, cum antea fuerit in leva.“ Eutrop. IX, 9.— „Dacia Gallieno Imperatore amissa est, et per Aurelianum translatis exinde Romanis, duæ Daciæ in regionibus Mœsiæ et Dardaniæ factæ sunt.“ Sext. Ruf. Fest. brev. VIII.— „Quum vastatum Illyricum ac Mœsiam deperditam videret Aurelianus, provinciam trans Danubium Daciam a Trajano constitutam, sublato exercitu et provincialibus, reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Mœsiam collocavit, appellavitque suam Daciam, quæ nunc duas Mœsias dividit.“ Vopisc. in Aurelian. 39.— „Daces autem posthaec iam sub imperio suo Trajanus — in provinciam redegit. Sed Gallienus eos, dum regnaret, amisit, Aurelianusque imperator evocatis exinde legionibus in Mœsia collocavit, ibique aliquam partem Daciam mediterraneam, Daciamque ripensem constituit, et Dardaniam conjunxit.“ Jornandes, de regn. succ. 51.— „Ὁ δὲ αὐτὸς Ἀρηλιανὸς καὶ Δακίαν ἐποίησεν ἐπαρχίαν τὴν παραποταμίαν, πλησίον οὐδαν τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ.“ (Továbbá ugyanazon Aurelianus a folyam mellett levő Daciát is tartományává tette, a mely közel vala a Duna folyamhoz.) Malalas, XII. 301. l. Bonn.

2) Antonini Itinerar. — Ammian. Marcellin. XXVI, 5, 7.— Sext. Ruf. i. h. — Eutrop. i. h.

de az al-dunai erődök védelme alatt folyvást ott tanyázott az istriai hajóhad s az Ulpia Trajana Sarmizegethusa gyarmatból, hol az előtt állomásozott, ide átszállított Leg. XIII. Gemina, néhány lovasosztály és segélycsapattal. A Duna tulsó (bal) partján, közel a kis Cserna torkolatához, még Transdierna (a mai Csernetz) is védhelylyé alakíttatott át a rómaiak által, a régi hidfő s egy megerősített vár segélyével, úgy hogy Egeta még mindig átszálló pontot képezett a Dunán, hol könnyű volt az ellenséges tartományba átkelni. — Az ekként átköltözött erdélyi s havasalföldi gyarmatosok, kik a reájok özönlő vadnépek nyers erejének ellen nem állhattak s folytonos háborgatásaik miatt a földmívelést is igen hanyagúl vitték, növelték a népszámot s munkaerőt az Al-Duna déli vidékén. Az új haza termékeny földje, melyet a barbárok ismételt betörései majd végkép elpusztítottak, szorgalmuknak engedett, s ezután ez új Dacia tartá fenn a Traján által meghódítottnak emlékezetét. Mindazáltal jelentős számmal maradtak a lakosok közül őseik hazájában, kik jobban irtóztak a kivándorlástól, mint a legkegyetlenebb goth kényúr vas-veszszejétől. E helyt maradt gyarmatosok azért nem szüntek meg tovább is az anyaországhoz vonzódni, melynek első hódítói által a földmívelés, ipar, szorgalom s nemesebb élet kellemeinek magvai szerencsésen elhintettek. Lassankint kereskedési viszony s nyelvközlekedés alakult az Al-Duna két partja közt, s még akkor is, miután Dacia független tartományyá lett, az éjszaki vadesordák berohanásai ellen a római birodalom fegyvertársának bizonyította magát. A barbárokat, kik állandó lakhelylyel birtak, saját érdekek érzete kötötte Róma szövetségéhez, s az állandó érdek igen gyakran őszinte s jótékony barátságot szerez¹⁾. Hogy Róma sem vette le minden gondját a Traján által nagy véráldozattal szerzett dák földről, azon heves csaták tanúsítják,

¹⁾ Sporschil, Gibbon's Geschichte des Verfalles und Unterganges des römischen Weltreiches. 233, 234. ll.

melyeket a római hadsereg később a góthokkal vívott¹⁾: de minthogy ez időszak a kitzűött pályakérdés hatán túlesik, azt itt elég volt csak érintenünk.

Ezekben foglalvák össze vékony adatszálai Róma fegyvertényeinek Erdély határain. Tanulságul azoknak szövedékén feltűnik, hogy a hősiességgel párosult szellemfenség diadalmaskodik a nyers erőn; de az erkölcsi sűlyedést, zsarnok-önkényt később-korább végpusztulás fenyegeti. Róma, sűjtolva a kettős csapástól enyészte felé rohant. Sorban szakadtak el tőle drága véráron szerzett provinciái. Erdély látköréről is végkép lealkonyult hatalmi fensége. De mély nyomait hagyta maga után Erdélyben is dicső alkotásainak, s ezekkel e szép ország római korszakbeli bel-életének rajzában ismerkedünk meg, melyet történelmi alapon híven adni, jelen korrajzunk második részének jutott feladatúl.

²⁾ Eutrop. X, 4.—Idatius, ad an. 332. „Victi Gothi ab exercitu Romano in terris Sarmatarum“ — Julianus, in Cæsarib. Koszta (Constantin) császárt mint beszélgetőt állítja elő: „Eam, quam acquisierat (Trajanus), provinciam recuperavi.“

MÁSODIK RÉSZ.

ERDÉLY BEL-ÉLETE A RÓMAIAK ALATT.

V. FEJEZET.

13. §. *Gyarmatosítás.*

A római világbirodalom tartományai (provinciae) sem a közhatalom, sem alkotmányos szabadság áldásaiban nem részesültek. A római senatus egyik főgondja volt feloszlatni minden veszélyes szövethozásokat, melyek az embereket arra utalhatták volna, hogy a római fegyvereknek, melyek a népek közt szakadást eszközölve szoktak győzedelmeskedni, egyesülés által ellenszegülni lehet. Ha Róma hála vagy nagylelkűségéből türte is egy ideig némely fejedelmek kezében a kormánypálczát; bukásuk mindazonáltal legott bekövetkezett, a mint ők az eléjük szabott feladatot megoldák, s a legyőzött népet járomba édesgették. A szabad államok s községek, melyek Róma ügyéhez csatlakoztak, mintha némi szövetségbe vonattak volna, valósággal pedig lassankint szolgaságba süllyesztettek. A közhatalom mindentűtt a senatus és császárok hivatalnokai által gyakoroltatott, s e hatalom minden ellenőrzés nélkül korlátlan volt. Egyébaránt azon üdvös kormányelvek, melyek Italiában békét s engedelmisséget eredményeztek, a meghódolt legtávolabbi tartományokra is alkalmaztattak. Lassankint a provinciákban

a rómaiakból egy nemzet alakult, melyet a gyarmatosítás s a római polgárjognak a hű s érdemes alattvalókra kiterjesztése eszközölt.

„Bárhol hódított a római, ott lakott is egyszersmind,“ — helyes és a történelem valamint a tapasztalat által igazolt megjegyzése Senecának¹⁾. Italia lakói, életgyönyörök vagy érdektől édesgetve, siettek a diadal előnyeit élvezni. A meghódított földeken tömegestül telepedtek le, s figyelemre méltó tény, hogy Ázsia leigázása után negyven év múlva, Mithridates parancsára egy nap nyolczvanezer római mészároltatott le. Ez önkénytes kiköltözötték leginkább a tisztségek, földmivelés, adóbérlés, de különösen a kereskedelem által, melyben Italiának életereje állott mindenkor, vonzattak. Csak miután a császárok állandó lakhelyeket jelöltek ki a legióknak, kezdtek a meghódított provinciák római hadászok családjaival benépesedni; mert a hadastyánok, kik szolgálati díj fejében pénzt s földeket kaptak, családjaikkal rendszeren azon provinciában települtek le, hol ifjuságukat becsülettel töltötték. Az egész birodalomban, főleg pedig annak nyugati részeiben, a legtermékenyebb vidékek s legjobb helyek folyvást a polgári s hadi-szellemű gyarmatok számára tartattak fenn. Szembetűnő itt Rómának azon politikai fogása, hogy míg egy részt a polgárisodást saját közegei által terjeszteni törekedett, más részt a kétes hűségű új provincia fékentartását is czélözte. Később azonban más alakot öltött a gyarmatosítás. A provinciák fogadták magokba Rómának minden szegényeit. Maga Cícero is megvetéssel szólott a világvárosnak eme söpredékéről, a mezitelen, éhes *plebsről*²⁾. Ez volt egyik lényeges oka utóbb a gyarmatok hanyatlásának, mit igen elésegített az is, hogy a jövedelmezőbb birtokok a lovagok kezeire kerülvén, ezek a szabad földmivelők helyett rabszolgákat használtak.

¹⁾ „Ubicumque vicit romanus, habitat.“ De Consol. ad Helv. cap. 6.

²⁾ „Fex et sordes urbis; concionalis hirudo aerarii; misera ac jejuna plebs.“

A mi az erkölcsöket s belpolitikát illeti, a gyarmatok hű másai voltak a nagyszerű mintaképnek ¹⁾, míg a birodalom dicsőségének sugárözönében ragyogott. A gyarmatosok barátság s atyafiság által kapcsolódtak egymáshoz, s a római név tiszteletét nem csak terjesztették, hanem arra is törekedtek, hogy idővel azon tiszteletben magok is részesüljenek. A helyhatósági városok (municipium) lassankint a gyarmatok (colonia) rangjára emelkedtek; vita folyt ugyanis Hadrián uralkodása alatt, melyiket illeti előjog, azt-e, melyet Róma telepített, vagy mely annak védkarjai közé fogadtatott? Az úgynevezett latium-jog a városoknak, melyek benne részesültek, különös kedvezményt nyújtott. Ugyanis a hivatalnokok tisztségük után római polgárokká lettek; minthogy pedig a hivatalnokok évenként változtak, néhány év múlva a legelőkelőbb családok közé számíltattak. Azon rokon provinciák, melyek a legiók közé fölvették, valamint a kik polgári hivatalokat viseltek, szóval mindazok, kik államszolgálatot tettek, vagy kitünő személyes tehetségeket fejtettek ki, díjul bizonyos jutalmat nyertek, melynek erkölcsi jelentéke a császárok folyvást növekedő adékonysága miatt nem keveset csökkent. Azonban az Antoninok korában, midőn a római polgárjog az alattvalók nagyobb részére kiterjesztetett, az még mindig lényeges előjogokkal volt összekapcsolva. A néptömeg az által a római törvények jótéteményében részesült, főleg a házassági, végrendeleti s örökösödési jogra nézve, eltekintve attól, hogy a szerencse útja mindazoknak nyitva állott, kiknek igényei kedvezés vagy érdemek által gyamolítottak. Unokái azon gallusoknak, kiket Julius Cæsar Alesiában ostromlott, utóbb legiókat vezényeltek, provinciákat kormányoztak, s Rómában mint a senatus tagjai szerepeltek. Az ő nagyravágásuk, a helyett hogy az állam nyugalma háborgatta volna, annak nagysága s biztonságával a legbensőbb kapcsolatban volt. — Általában a gyarmatosításra vonatkozó ezen eszmék után tekintsük közelebbről a gyarmatokat s azoknak belső szervezetét.

¹⁾ „Coloniae, populi Romani quasi effigies.“ Aul. Gellius. XVI, 13.

Gyarmatnak, római érteményben, olyatén helyiség neveztetett, hozzá tartozó területével, melyet a római államhatalom népesített meg saját alattvalóival, s ajándékozott meg törvényekkel. Róma érdekében volt saját területén kívül is római jellegű polgárokat alkotni, hogy ezen úton is saját hatalmát növelje, és saját növekedése által a népek szövetségére verekedjék fel. — Az illetén új szállók közt sorsolás útján földbirtokok osztattak ki. Erdély meghódítása után ezen bételeplők rendszeren mindenütt annak őslakóival vegyesen laktak, s ezek is a gyarmat római törvényei alatt állottak. E gyarmatosítás a római birodalomban államczélok végett gyakoroltatott; hogy tudniillik ily módon a meghódított tartomány népe fékeztessek, a kütlellenség betöréseinek gát vettessék¹⁾ s hogy a római népfaj szaporodjék²⁾, a városi rüpkök (proletarii) száma fogyasztsassék, a római népforrongások gyéríttessenek, s a hadastyánok ezúton megjutalmaztathassanak.

E népszállítványt az e végett választott triumvirek vezették a meghódított telkekre, hol a birtokfelosztás után kezdetét vette a földművelés.

A gyarmatok közéleté polgári s vallási színezettel bírt. A községek polgári ügyeit egy tanács látta el, mely oda működött, hogy minden gyarmat Róma hű képmása legyen. Törvényeik a rómaiakéitól különböztek ugyan, de a triumvirek szabták; s ezeken kívül voltak még saját helyhatósági rendelményeik is. Minden gyarmat népe tizedekre volt osztva, melyeknek főnökei voltak a decuriók; az egészzet pedig az egy évre választott duumvirek kormányozták; utánok a censorok (becslők, becsübirák) következtek; az aedilisek a rendőrséget, a quaestorok pedig a közjövédelmeket kezelték; volt végre a gyarmatoknak mind saját keblökben, mind pedig Ró-

¹⁾ Azért mondja Cicero: „Coloniae sic idoneis locis sunt collocatae, ut non oppida Italiae, sed propugnacula Imperii esse viderentur.“ — Orat. de leg. agrar. in Rullum.

²⁾ „Stirpis augendae causa,“ — írja Livius, libr. VII. dec. 3.

mában védnökük (patronus), ki szükség esetén, mint gyarmattügynök, a község fontosabb ügyeit Rómába szokta terjeszteni.

A vallás-ügy élén a pontifex állott; hozzá legközelebb állott volt az augur (jós); ezután következett a három flamen (*dialis*, Jupiter; *martialis*, Mars; és *quirinalis*, Romulus papja); ezek a pontifex elnöklete alatt vallási ügyekben bíráskodtak. Idő folytával, több istenséghez képest, a papok ezen száma is növekedett; mert egy istenségnek csak egy pap szolgálhatott, minden idegen beavatkozás kizártával.

A polgári s vallásilag így rendezett gyarmatok öszvege vagyis az egész provincia felett, mint az idő szerénti császár képviselője, a helytartó (*legatus, propraetor, proconsul* czímmel) állott, ki Erdélyben rendszeren a Leg. XIII. Gem. parancsnoka volt. Ennek rendelkezése alatt állott a tartományi haderő is, valamint őt illette a bányászat, közjövedelmek, s minden egyéb tartományi ügyek fő-felügyeleti joga.

Mindezek után Erdélynek a római főhatalom által eszközölt közigazgatási felosztását kell figyelemre méltatnunk.

E fontos kérdés megoldása, úgy látszik, a késő kornak van fentartva.

Az ide vonatkozó, eddigelé ismert történelmi adatok oly csekélyek, tartalmukra nézve pedig egymástól anynyira eltérők, hogy belőlök a kérdés megfejtésének biztos alapjául szolgáló egészet alkotni majd teljes lehetetlen.

Történelmi feljegyzések kétségen kívül helyezik, hogy Traján Erdély meghódítása után még egy ideig azon tartományban maradt, hogy a közigazgatás könnyebbitése tekintetéből azt czélszerűleg feloszssa, az újonnan szervezett gyarmatvárosokat bételepitse, földbirtok-osztályt eszközöljön, diadalmas hadseregének fő- és al-vezéreit s magokat a vitéz közhadászokat is külön minőségű dísz koszorúkkal (*corona ovalis, civica, muralis, vallaris*), lándzsák- (*hasta pura*), kar- s nyakékekkel (*armillae, catellae, torques*), s egyéb díszjelekkel (mint *phalerae*) kitüntesse, az új utakat s erődöket, melyekbe tekintélyes helyőrségek szállítottak, az újabban meghódított tartomány átalakításához képest elrendezze.

A római telepeket magában foglaló provincia, a mint az fenyegető s hadi, vagy nyugott s csendes állapotban volt, első esetben magától a császártól, különben a római senatustól kormányoztatott. Hogy Erdélyre nézve az első eset állott, nem csak egykorú érvek, hanem számos fogadalmi oltárok s feliratok is bizonyítják¹⁾. Hogy Erdély *Consularis Provincia* volt, Capitolinusból tanuljuk, ki Pertinaxról (193. Kr. e.) állítja, hogy annak kormánya alatt négy *consularis provincia* állott: Felső- s Alsó-Moesia, Syria és *Dacia*²⁾.

A római emlékeken többször előforduló *III. Daciarum* felirat az újabb kor tudósai közül többeket azon téves nézetre vezetett, mintha Dacia a rómaiak alatt három részből állott volna: *Havasalji-* (Alpestris), *Közép-* (Mediterranea), s *Partmelléki-Daciából* (Dacia Ripensis); holott illetően felosztásnak a régi írónál semmi nyoma. Még kevésbé igazolható ez feliratok s egyéb bizonyítékok által. A *Partmelléki-Dacia* említettik ugyan később; de semmi kétség, hogy e nevezet az Aurelián császárnak Felső- s Alsó-Moesiát magában foglalt, s az Al-Duna déli vagyis jobb partján lenyúlt Daciajára vonatkozik, miként Mannert is állítja s kimutatja³⁾.

Csábitóbb alakban tűnik fel azok véleménye, kik a Felső- s Alsó-Pannonia, Felső- s Alsó-Moesia hasonlatból, talán nem épen helytelenül, következtetnek egy *Felső- s Alsó-Dacia* hajdani lételére; ugyanis Hadrián alatt (129. Kr. u.) említették *Dacia inferior* (Alsó-Dacia)⁴⁾: de hol marad így a három Dacia-ra való beosztás, mi teljeshitelű emlékekkel szintén igazolható?

¹⁾ Kétségtelenné teszik ezt Erdély kormányzóinak ezen czímeik: *Legati Caesarum, Legati Augustales, Consulares, Proconsules, Procuratores Caesarum, Augustales Praefecti, Propratores.* — M. J. A c k n e r, *Die Colonien u. militärischen Standlager der Römer in Dacien.* Jahrb. der. k. k. Central-Commission zur Erforschung u. Erhaltung der Baudenkmale II, Bd. Dr. Gustav Heider. Wien. 1856. 4-o. 70. l.

²⁾ *Jul. Capitolin.* in *Pertin.* II, 3.

³⁾ *Geographie der Griechen und Römer.* 4. Thle. 1820.

⁴⁾ „*et sunt in Dacia inferiore sub Plautio Caesiano.*“ — Arneht, *Militärdiplom.* 54 és 56. l.

Eddigi nyomokon azok látszanak legközelebb jární a történelmi valóhoz, kik a *Trium Daciarum* nevezet alatt Erdély három külön kerületét (regio) vélik rejteni, minthogy a *Procurator trium Daciarum Apulensis, Aurariae, Malvensis* felirat több emléken olvasható ¹⁾. A három közül *Apulum* kerülete legtöbbször fordul elé ²⁾. A hármás szám napjainkban egy negyedikkel szaporodott, mely sáncz- vagy völgyön túl eső kerületet (regio trans vallum v. vallem) sejtet ³⁾.

E rövid vázlat után, mi Erdély római felosztása s gyarmatosításának tisztább felfogásához ismeretalapúl okvetlenül szükségesnek mutatkozik, most már kétségbevonhatlan hiteltű emlékek alapján adhatjuk a rómaiak másfél évszázadnál tovább terjedt uralmoknak folytán Erdélyben szervezett gyarmatok hü rajzolatát.

14. §. Római gyarmatok Erdélyben.

Erdély meghódítójának még távollétében is gondja volt erős viadalokba került újabb szerzeményére. Látva ugyanis, hogy a szép hon a természet minden adományaival gazdagon el van látva, s hogy sokkal több lakost tarthatna el, mint a megnyitól a kemény harcok s többszöri kivándorlás által megfosztatott: az egész római birodalomból nagy népsokaságot szállított át a föld mivélésére s városok építésére; mert Dacia Decebál húzamos hadjárata alatt főleg férfiakban igen megfo-gyatoszott ⁴⁾. Ezek mindazon kiváltságok s mentességek élve-

¹⁾ Különös figyelmet érdemel az ide vonatkozó azon nyomós három emlék-felirat, melyek láthatók A c k n e r M. J. felebb idézett értekezésében: Die Colonien und militärischen Standlanger der Römer in Dacien. i. h. 71, 72 ll.

²⁾ „PROCURATOR AUGUSTI DACIAE APULENSIS.“ Orelli, i. m. 3888. sz.—Septimius Severus korából (193—211. Kr. u.) egy emlékköven fenmaradt: „Proc. Daciae Apulensis bis vice praesidis.“ Zeitschr. f. Alterthumswiss. 1847. sz. 38.

³⁾ Torma Károly, rómaiak nyoma Erdély éjszaki részeiben. Az Erdélyi Muz.-Egylet Évkönyv. II. Füz. Kolozsvár, 1860. 4r. 37, 38. ll.

⁴⁾ „Trajanus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias transtulerat, ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta.“ Eutrop. VIII, 3.

zetében részesültek, melyeket élveztek a jus italicummal bíró gyarmatok s municipiumok. — A Traján intézkedése folytán Daciába szállított gyarmatok ezek:

1. *Zernensium* (Zernensis) *Colonia*¹⁾. Hihetőleg már az első dák hadjáratkor alapított Trajántól a Cserna folyónál, a Decebál ellen állított egyéb védhelyek közt. Ez okból látszik Ulpian, ki e gyarmat emlékezetét fenhagyta²⁾, róla különösen megjegyezni, hogy Traján telepítette, mert az ugyanesak általa felemlített többiről semmi kétely sem forog fenn.)

2. *Colonia Sarmizegethusa*. Ez is Trajánnak köszöni eredetét. Egykorú római emlékek roppant száma tanuskodik e mellett³⁾. Valamint a dák, úgy a római uralom idején Dacia fővárosa (metropolis). Az erdélyi első hadjárat bevégezte után, a győzedelmes Traján tiszteletére *Ulpia Trajana* (Augusta Dacica) nevet nyert. A Vaskapu hegyszorostól keletirányban másfél mérföldnyire fekvő történelmi fontosságú római erődnek nagyszérségére engednek következtetnünk a romokban is érdekes azon gazdag maradványok, melyek itt a szabad ég alatt, kitéve az idő romboló viszontagságainak, szemlélhetők voltak, néhány évtizeddel ezelőtt, s részben ma is láthatók, mint régi büszke épületek, imolák, szinkör, szobrok, oszlopok, talajfaragványok, emlékkövek, fogadalmi oltárok, történelmi ábrázolatok mozaik-

¹⁾ Sokan e két nevet: Dierna és Colonia Zernensis összezavarják. Ptolemaeusnál s a Peutinger-féle táblán Dierna néven fordul elő.

²⁾ *Digesta de Censib. Libr. I. §. 8 et 9.* „in Dacia quoque Zernensium Colonia a Divo Trajano deducta, juris italicum est. Sarmizegethusa quoque eiusdem juris est, item Napocensis colonia et Apulensis, et Patavicensium (Patavissensium) vicus, qui a D. Severo jus coloniae impetravit. — Griselinii, i. m. I. Th. 265. l. egy Mehádián talált emlékkövet hoz fel; melyen szerénté Tsierna áll. — V. ö. Neigebauer, i. m. 10: 6.

³⁾ Neigebauer, i. m. 17.—45. ll. — E gyarmatnak önálló rajza olvasható: W. Zumpt, *Honorum gradus sub Hadr. et Anton. Pio. Rhein. Muzeum. 1843. foly. 253. s köv. ll.*

ból, mozaiktalajok¹⁾, koporsók, hamvvedrek, különféle czelokra készített edények, korszók stb. vízvezetékek, s az itt elvonult római útnak még egészen ép részlete. Meglepő itt a régi fény s gazdagság azon jele, mely a gyönyörű fehér márványfaragványokban mutatkozik. Minden öröklye, bármily csekély legyen az, a rómaiak pompaszeretetének nagyságára utal, s kételkednünk nem enged, hogy a tartomány hajdani fővárosa egészben csillámpalotája volt a római dicsőségnek²⁾. Itt székelt Dacia császári helytartója, s a Leg. XIII. Gem. parancsnoka, ki a tartományban második tekintély volt, valamint a pénzverde triumvirei (27. §.). — E gyarmat hajdan nagy területtel bírt, mely a ma hozzá közel eső helységek közül többnek határát foglalta magában tizénél; legalább azon helyeken régi építmények, s ódon tárgyak római maradványai jönnek elő. E helységhatárokhoz főleg a következők számlálhatók: Hobicza-Várhely, Brazova, Gurény, Ostrovel, Nagy- és Kis-Pestény, Nagy- és Kis-Ostró, Klopotiva, Kernyesd, Malomviz (Rudimora) s talán még Demsus, melynek kisdéd szentegyháza hibásan tartatott Mars imolájának, mi semmi egyéb mint goth-byzanti modorban öszszetákolt építmény a XIII. v. XIV. századból³⁾. Az anyagszerek igenis római eredetűek, de korán sem e czélra készítve, hanem a szomszéd Várhelyről (Ulpia Trajana) vagy bárhonnan, minden választék nélkül öszszehordva, s e templom alkatrészeiül felhasználva. — Pestényben, hol ma a helység elterül, számos római épít-

¹⁾ Abbildungen von zwei Mosaiken, welche im Jahre 1823 zu Várhely im Hunyader Com. entdeckt wurden. 1825. Ivr. — Transsilvania. 1, 2. 273. l. und der von Bedeus beschriebene Mosaikboden. — Hohenhausen, i. m. 22, 23. ll.

²⁾ M. J. Ackner, Römisch. Alterthüm. in Siebenbürg. Jahrb. der k. k. Centr.-Commiss. zur Erforsch. und Erhalt. der Baudenkm. Wien. 1856. 4-to. 7, 8. ll. — Archiv für siebenbürg. Landeskund. 1845. I. Bd. III. Heft. 24—26. ll. — Neugebauer, i. h.

³⁾ A magyar tud. Társ. Évkönyv. I. köt. — Hohenhausen, i. m. 107—118. ll.

mények maradványai mutatkoznak jelenleg is¹⁾. Al-Pestes közelében romok s épületmaradványok²⁾, Klopotiva és Várhely közt régi római építmények romjai szétszórva hevernek³⁾, s ez az utóbbi helytől Ohába-Várhelyig észlelhető.

3. Apulum (Gyula- v. Károly-Fehérvár). Minden oda mutat, hogy egyike volt ez az Erdélyben alapított legelőkelőbb gyarmatoknak, mit nem csak számtalan emlék igazol⁴⁾, hanem az is, hogy némely márvány-emléklapon mint municipium említették⁵⁾. A mai Károly-Fehérvár és Maros-Portus közt terült el ezen gazdag gyarmat, hol egykori nagyságának maradványai a föld mélyéből még napjainkban is nagy számmal kerülnek felszínre, valamint a közelebb felfödözött vízvezeték. Egy Decius korába szolgáló emlékkő új gyarmatnak nevezi Apulumot⁶⁾. Ebből azt kell következtetnünk, hogy a Traján alkotta Apulum Deciusig (103—249. Kr. u.) municipium volt⁷⁾, s ez tette gyarmattá (innét a *colonia nova* nevezet); vagy — a mi hihetőbb — eredetileg gyarmat volt ez, de Philippus és Decius császárok idejében (244—251. Kr. u.), a carpok és góthok által okozott daciai zavarok folytán e jelentékét elvesztette, s csak Decius, mint *restitutor Daciae*, kegyességéből sikerült neki azt újra visszazanyernie. Bartalis pedig azt állítja, hogy Caracalla idejében (211—217. Kr. u.) Apulumot a góthok földig rontották, melyet később Decius újra építtetett⁸⁾. Bármelyik tekintet bír is szilárd alappal, anynyi kétségtelen, hogy

¹⁾ Neigebauer, i. m. 46. l.

²⁾ Neigebauer, i. m. 51. l.

³⁾ Neigebauer, i. m. 70. l. 3. sz.

⁴⁾ Neigebauer, i. m. 124—166. ll.

⁵⁾ Neigebauer, i. m. 132: 44; 153: 209; 159: 256.

⁶⁾ Neigebauer, i. m. 126: 9.

⁷⁾ Két emlékkő „MVN. SEPT. APVL.“ (Municipium septimum Apulum) tüntet fel. Neigebauer, i. h. 153: 209; 159: 256.

⁸⁾ Antonii Bartalis *Ortus et occasus Imperii Romanorum in Dacia*. Posonii, 1787. 8-o. §. III. 30. l.

fekvésénél fogva — a nyugati érzhegyek torkolatánál — a dákrómai uralommal egyidejűleg nagyjelentékű telepítvény volt ¹⁾.

4. *Napoca* (Szamosujvár). A Traján által beszállított római gyarmatok ezen egyike a mai Szamosujvár déli részén, a Kolozsvár felé vivő országút s az úgy nevezett Malomárka között létezett ²⁾. Hogy a *jus italicum* élvezetében volt e gyarmat is, Ulpian bizonyítja ³⁾. Jelentékeny helyiségnek bélyegzi az itt felütött állandó hadi-szállás (*castrum stativum*) s a rendőrségi ügyek nagy részét igazgató *aedilis*nek itten tartózkodása. (*Aedilis Coloniae Napocae* ⁴⁾).

5. A kitünőbb gyarmatok ötödike az volt Daciában, melyet Ulpian kihagyott, de Ptolemaeus *Parolissum*, a Peutinger-féle tábla *Parolissum*, régi felirat pedig *Paralisum* néven említ ⁵⁾. Hogy Traján telepítvénye volna, azt egy irónál sem találhatjuk följegyezve; de minthogy más császárnak sem tulajdoníttatik, igen hihető, miszerént ennek is Traján vetette meg alapját. Hogy gyarmat volt, azt egy emlékkő bizonyítja ⁶⁾, melyen *decurio*, *augur* és *pontifex* említetik. Ide járul még, hogy a Peutinger-féle abroszon kettős toronynyal jelöltetik, mi kitünőbb helyek, jelesen városok ismérve, miként régi feliratok majd *civitas* ⁷⁾, majd *municipium*, majd meg *Colonia Paravlisensium* neveken emlegetik. Hihetőleg a Maros mellékén feküdt azon vidéken, hol a Moldvából a Gyimes szoroson át jövő út a szomszéd hegyszorosok útjaival hajdan egyesült. Ezt még valószínűbbé teszik a Mikházánál maiglan is jól kivehető római

¹⁾ E nevezetes gyarmatra céloz Ovidius is, midőn így ír:

„Danubius rapax et Dacicus orbe remoto Apulus.“

²⁾ Torma Károly, rómaiak nyoma Erdély éjszaki részeiben. Az Erdélyi Muz.-Egylet Évkönyvei. II-d. Füz. Kolozsvár, 1860. 4r. 30—32 és 37, 38. ll.

³⁾ Digestor. Libr. I. §§. 8, 9. de Censib.

⁴⁾ Torma Károly, i. h. 37. l.

⁵⁾ Neigebaur, i. m. 24: 26.

⁶⁾ Neigebaur, i. m. 172: 1.

⁷⁾ „Civitas Paralisensium.“ Neigebaur, i. m. 172: 1.

útmaradványok. E vidékre útal a Ptolemaeus mérése is, mely azt jobban keletre, nem igen nagy távolban helyezi Napocától. A Peutinger-abrosz is a két helyiség közti tért LIX. római, vagyis közel tizenkét földirati mérföldre teszi ¹⁾.

6. Trajának eddigelé rajzolt telepítvényein kívül csak egyetlenegyét ismertünk, melynek alapját más császár, névszerént Septimius Severus, vetette meg (193—211. Kr. u.). Mind magának a gyarmatnak, mind alapítójának nevét Ulpian tartotta fenn ²⁾. De másunnan is eléggé ismert e helyiségnek mind neve, mind fekvése. A Peutinger-abroszon *Patavissa* néven fordul elé, Ptolemaeusnál pedig kissé elferdítve *Patruissa* olvasható. Mannert s utána Ackner a Maros mellékére, Radnóttól kevéssé nyugatra helyezi. De, ha a Peutinger-abroszra szegezzük figyelmünket, hol a Patavissa és Napoca közti távolság huszonnégyszáz római, tehát körülbelül öt földirati mérföldre tétetik: t. Torma Károly véleményét kell, mint biztos alapon nyugvót, elfogadnunk, mely szerént *Patavissa* a mai Kolozsvárnak felel meg ³⁾, s ezt annál inkább, minthogy Ackner megjegyzése szerént ⁴⁾, a római út Patavissától Napocának tart.

Daciának a római uralom alatt szervezett s történelmi emlékek által igazolható gyarmatai ezek; számra ugyan csekélyek, de teljes hitelű tanúi a rómaiak azon alkotó szellemének, miszerént a meghódított új provinciát átalakítani törekedtek. Világos nyomok mutatkoznak, hogy az elszámáltakon kívül léteztek Erdély határain belül még több római telepítvények, melyeket azonban anynyira feldúlt a romboló idő, hogy az ápoló

¹⁾ Conrad. Mannert, i. m. 82. l.— M. J. Ackner, die Peutingerische Tafel mit besonderer Beziehung auf Siebenbürgen. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 1845. I. Bd. III. Heft. 31. l.

²⁾ „Patavicensium (alii Patavissensium) vicus a Divo Severo jus coloniae obtinuit.“ i. h.

³⁾ Torma Károly, i. h. 31. l.

⁴⁾ Archiv für siebenb. Landeskund. 1845. I. Bd. III. Heft. 30. l.

anyaföld kebléből napvilágra került egyes maradványokból lehet csak hajdani lételőkre következtetnünk. Ptolemaeus negyvennél több jelentékeny városát említi Daciának¹⁾, melyek közül napjainkban számosnak még csak hajdani helyét sem tudjuk megállapítani. Azonban egyes korok buvárszellemei többről eloszlatták mégis a sűrű homályt. Erdély római korszakát illetőleg e téren örök fényben ragyogó érdemeket szerzett magának a bérczes hon páratlan régiségbuvára s tudósaink Nesztora, Ackner, kinek biztos nyomain haladva adjuk Erdély egyéb római telepítvényeinek lényeges vázlatát.

15. §. *Római telepítvények nyomai Erdély területén.*

A rómaiak által Erdélyben alapított telepítvények rendszeresen annak nyílt völgyeiben, ritkán magaslatokon vagy meredek bérczetőkön tűnnek fel. Általában a Maros, Szamos, Olt, Sztrigy (*Sargetia*, Strehl) és Nagy-Küküllő szelíd völgyhajlásában észlelhetők azok legnagyobb számban.

A Maros balpartján, Déván kívül, a Szászváros felé vonuló országút mellékén, több mint egy órányi területen látható egy mező, melynek rommaradványai kétségtelenül egy meglehetősen nagyságu s hajdan virágzó városra mutatnak; *Nándor*, *Al-Pestes* és *Vajda-Hunyadnál* pedig nagymenyynységű maradványai római edények s hamvedreknek találhatnak²⁾. Éjszakkelti irányban, a Csernának a Marosba szakadásától nem messze álló híd körületén római téglák, cserépszindelyek, edények, hamvedrek s római út maradványai szemlélhetők, s ez utóbbiak különösen *Dédácsnál* tűnnek szembe³⁾. A magyar Sily balpartján, *Meleja* előtt régi építmények, nagy faragványok, cserépszindelyek s római edények maradványaira akadunk, úgy szintén *Banicza* helységeinél. *Puj* helységen alól, a krivadiai őrtonnytól (18. §.) mintegy két mérföldnyire, a baniczaihoz hasonló

¹⁾ Anton. Bartalis, i. m. 7, 8. II.

²⁾ M. J. Ackner, die römisch. Alterthüm. in Siebenbürg. Jahrb. der k. k. Centr.-Commiss. stb. 1856. 4r. 6. l. — ³⁾ U. o.

római maradványokkal találkozunk, hasonlólag *Csopeától Óralja-Boldogfalvára* vezető úton is ¹⁾. *Bosorod* és *Rusnál* hajdani római városok romjai jelenkeznek, *Kis-Kalán* (Ad Aquas) és a Sztrigyen túl *Szent-György* határain is. A Sztrigy-völgyben *Petrény-nél* feltűnő nyomait leljük római telepítvényeknek az ott látható téglá, edény, hamvveder és kőfal-maradványokban. *Tordasnál*, a szőlőhegyen emelkedő ormon (*Várhely*) találtató minden maradvány a római kor jelentős telepére útál ²⁾. Fél mérföldnyire az al-gyógyi (Hydata) meleg forrásoktól (32. §.), délnyugatra a Maros-völgy szegélyén, több nyomaira akadhatni egy nagy római telepítvénynek. Hasonlólag *Alvincz* alatt, hol az aranyrészeceket magában hordó oláh-piáni patak a Marossal egyesül, egy régi római telepítvény (*Blandiana*) romjai észlelhetők ³⁾. *Kis- és Nagy-Ápold* s *Szerdahely* közt szembeűnő jelei egy nagyobb római városnak, minek ezen fölűl bizonyítéka az itt elvonult római út is. — Nagy-Enyed tájékán régi római építmények olyatén maradványai szemlelhetők, melyek itt hajdan virágzó városok létére engednek következtetűnk ⁴⁾. A *Csáklya*-hegy alján elterűlő mezűn található nagyszámű romok, hamvvedrek s különféle siri edények, egy legűjabb római telepítvűnt sejtetnek. A hajdan Ó-Tordának magaslatán állott római erűd körül terűlt el egy nagy virágzó város (*Salinae*), melynek alapfalai, sánczai s egyéb erűsítvűnyei a feldűlt s elenyészett egykori nem jelentéktelen telepítvűnynek szétszűrva romokban hevernek ⁵⁾ Hogy *municipium* volt, bizonyítja egy ott lelt emlékkű, melyen ez olvasható: VAL. CELSVS. FLAMÉN. MVNICIPII. ⁶⁾. Ezt még inkább megerűsíti az aугur nevezet, mely egy itt lelt római emléken láthatű ⁷⁾.

Malomfalvánál, a Maros jobb partján, római építmények maradványai, s a maros-vásárhelyi szűlűknél, a

¹⁾ Ackner, i. h. 10. l. ²⁾ U. o. 10, 11. ll. — ³⁾ U. o. 13. l. — Archiv für siebenb. Landeskunde. 1845, I. Bd. III. Heft. 27. l. — ⁴⁾ Ackner, i. h. 21. l. — Archiv stb. 32. l. — ⁵⁾ Ackner, i. h. 22, 23. ll. — Archiv stb. 28—30. ll. — ⁶⁾ Neigebaur, i. m. 201: 8. — ⁷⁾ U. o. 205: 36. —

római út körében feltűnő világos nyomok hajdani dák vagy római városokra engednek következtetnünk ¹⁾. Nagy-Szeben és Szent-Erzsébet gyönyörű fekvését a bájos Szeben-völgyben, havasi hegláncztól koszorúként körülveve, ha tekintjük, lehetetlen ott egy hajdani nagyobb római várost nem képzelnünk, melynek romjait az utóbbi német gyarmat eltakarta. Azonban hajdani nevét mind maig el nem oszlatható homály fűdi, ámbar több tudós kísérle meg annak meghatározását, s majd *Ziridava*, majd *Cedonie*, majd meg *Praetorium* vagy *Castra Tragana* (Trajana) stb. neveken emlegetik ²⁾. Fenyőfalva helyére, vagy néhány ezer lépéssel fölebb, az Olt jobb partján Szakadát felé kell tennünk, a Peutinger-abrosz mér föld-száma után, a hajdani *Castra Trajana* népes római gyarmat fekvését. Ma az Olt hullámai lejtének el maradványai felett; de a kézrekerült számos római emlék ingatlanul tanuskodik itteni létezése mellett. Erre nézve minden kétséget eloszlat az innét félórányi távolban felfödözött római temető (Nekropolis), mely egy tölgyessel fűdött hegynyergen terül el, s a százados tölgyek sötét árnya alól némán tekint le a bájos Olt-völgybe. Az egész területen háromszáz köridomú sirdomb könnyen felismerhető. Közel negyven ezek közül különböző időben felnyitattott, s bennök hullarészeken kívül több ódon tárgyak, ékszerek, karpercek és gyűrűk, érez és bronzérmék, rómaiak s görögök (Antoninus Pius [138—161. Kr. u.], Corcyra felirattal) találtattak ³⁾. — A Bene és Köhalom közt fekvő Sövényesség nevű helységben római gyarmat nyomai felismerhetők ⁴⁾. Alig száz lépésnyire az ilosvai négyszögű sánctól, a patak balpartján fölül, egy régi gyarmat meszszerjedő maradványai tapasztalhatók. A magaslat alatti völgyben is mutatkoznak még ódon épületek romjai, hol különösen hamvedrek taláttanak. Érdekességöknél fogva meglepők azon római maradványok, me-

¹⁾ Ackner, i. h. 23. l. — ²⁾ U. o. 27. l. — Archiv stb. i. h. 38. l. — ³⁾ Ackner, i. h. 27, 28. ll. — ⁴⁾ Ackner, i. h. 32. l.

lyek e vidéken koronkint felszínre jöttek. A buzgó Torma Károly helyesnek látszó véleménye szerint ¹⁾ ez a Peutinger-abroszon eléforduló *Largiana* ²⁾.

Enynyi az, mit a rómaiak erdélyi gyarmatairól fővonalokban adhatunk. Roppant munka vár még e téren Erdély régiségbarátira. Mert hogy a római gyarmatosítás Kelet-Europa e nevezetes részén csak enynyire és nem többre terjedt volna, egyetlen pillantás a Székelyföldre s az éjszaki havasok alján elterülő termékeny vidékre, kétkednünk enged. Igaz ugyan, hogy a római erődöket, melyekről alább (18. §.) tüzetesen szólunk, ugyanannyi népes telepítvényekkel hozhatjuk s kell is hoznunk kapcsolatba: de így is csekélyebb számát nyerjük Erdély öszves római telepeinek, mint a mennyit a hatalmasan terjeszkedett Róma erélyétől várni jogosultak vagyunk. Soknak kell tehát még Erdély területén ismeretlenségben rejlenie a római korból, főleg a két kijelölt vidéken, hol az új provincia biztonságának tekintetéből leginkább meg kellett erősíteni a határokat az éjszaki nyers sarmata népfajok ellen. Ennek tudatában azután megérthetjük azt is, mennyire fontos Erdélyre, de általában a tudományra nézve, a Múzeum-Egylet létele, s annak hazafias áldozatokkal gyámolítása.

Mínthogy Erdély római telepítvényeivel egyidejűleg kezdtek minden irányban e szép hazát átszeldelni a maiglan is egyes részleteiben létező útvonalok, melyek — miként testben a véredények — a gyarmatok közt közlekedést és élénk életmozgalmat eszközöltek: észtani öszszefüggésben itt van illetékes helye azoknak történelmi hű vázlatával megismerkednünk.

16. §. Római útvonalok Erdélyben.

Az ó kor útiban, vízvezetékeiben, emlékköveiben hatalmas kellékeinek egyik legérvényesebbikét látta. Az athenaei tanács önmagának tartá fenn az útászat kezelését, melyben még a

¹⁾ I. h. 29, 30, 44. ll. — ²⁾ Archiv für siebenb. Landeskund. 1845. I. Bd. III. Heft. 31. l.

vallás is közreműködött; az utak Hermes (Mercur) pártfogása alá lőnek helyezve, s ez isten szobra kitűzött helyenkint az országút szélén állott és pályáját a vándornak kijelölé. Rómában a praetor edictuma az utak, folyók, víz és tengerpartokról minden magán vállalatot eltiltott. Minden római helyhatóságnak megvoltak saját hivatalnokai, kik kizárólag az utak szabályozásával foglalkodtak, *curatores viarum*. Legnagyobb polgárok, mint Lepidus, Balbus, Julius Caesar, Augustus, nem áttalak Róma útásza lenni. Az útászat, a folyók és patakok rendőrsége, s a vízvezetékek a római törvényhozás első rendű ezikkei közé tartoztak.

A római birodalom városai egymás közt s a fővárossal az öszszeköttetést az országúta által tartották fenn, melyek Rómából, a *milliarium aureumtól*, ágazván szét, egész Italiát s a tartományokat keresztülka sül szeldelték, s a birodalom határainál végződtek. Mér földkövek (cippus) által voltak felosztva¹⁾, s csekély figyelemmel a természeti akadályok vagy magán birtokra, egyenes irányban vonúltak egyik várostól a másikaig. E végett hegyek furattak át, s a legszélesebb és sebesen rohanó folyamok felett merész ívek emelkedtek. A legalsó vagyis alapréteg (statumen) mész vagy puteoli-földdel öszszeforrasztott ködarabokból állott; a második réteget törmelék (rudus) képezé; a harmadik (nucleus) mindenféle földvegyület volt. Ezen harmadik rétegre jött a negyedik vagyis burkolat (summa dorsum, summa crusta) kavicsokból, szabálytalan több szögek vagy négyszögekre vagdalt síma kövekből. Gyakran a negyedik réteg (burkolat) igen apró kavics és mészvegyület volt, s a rétegek vas-súlyokkal verettek le, hogy szilárdak s kemények legyenek. Az emelkedettebb útaknak lejtöit falazattal is megtámogatták. Bizonyos helyeken, főleg pedig Róma közelében, szabályszerű kövezettel is bevonták.

A római úta fő saja tsága volt a tartósság. Ennek tulajdonítható, hogy közel két évezred romboló ereje sem bírta meg-

¹⁾ Hohenhausen, i. m. 92. l.

semmiteni, s különösen Erdély egyes vidékein jelenleg is oly karban vannak, hogy egy kis egyenetlés után bizvást át lehetne adni a közforgalomnak. E czélszerűen épített útvonalok tartották folytonos összeköttetésben a legtávolabb eső tartományok lakóit is szakadatlan s kényelmes közlekedés által. Eredeti czéljok azonban a legiók átkeléseinek vagyis hadi-útazásuknak könnyítése volt. Róma csak úgy tartott bármely tartományt meghódítottak, ha az minden irányban a győző fegyverei s törvényeinek megközelíthetővé vált.

Hogy gyorsabban vehessenek a császárok tudósításokat, s intézményeiknek annál hamarabb legyen sikerök, arról is gondoskodtak, hogy az egész birodalmon át szabályszerű posta-állomások szerveztessenek. Bizonyos, öt vagy legfőlebb hat mérföldnyi távolban mindenfelé házak emelkedtek, melyek közül mindegyik állandólag negyven lóval volt ellátva úgy, hogy rendszer váltással egy nap alatt száz római, vagyis húsz földirati mérföldet könnyen bé lehetett utazni. A postákat sajátlag az használhatta, ki erre nézve császári engedélyvel bírt, s eredetileg csak államtigyekben vétethettek igénybe; néha azonban magán személyeknek is megengedettett, hogy saját dolgaikban vagy kényelem tekintetéből használhassák ¹⁾.

Sarmizegethusától két útvonal indult el. Az első nyugatnak tartott a Vaskapu hegyszoros felé, s azt átlépven, a mai Krassó-megyén és határör-vidéken át az Al-Dunáig haladt. A második bizonyos távolságig keletirányban a Sztrigy balpartjáig, négyszögű faragott kövekkel kirakva; onnét Apulum felé tartott ²⁾.

Hogy a szomszéd Temesi-Bánátból a Maros mellékén egy tábori-út nyúlt Déva felé, melyen a legiók s cohorsok a dákok ellen irányzott hadjáratok idején elényomultak s Veezelnél (*Tiriscum*) hadi-állást foglalva táboroztak, a t. Hohenhausen

¹⁾ Plin. Epist. X, 121, 122.

²⁾ Szamosközi István, Analect. lapid. vetustor. et nonnullar. in Dacia antiquitat. Francofurt. 1598. Fol. 78. l. 92.

tanítja¹⁾. Maradványai itt-ott még felismerhetők, ámbár az azon vonuló újabb országút nagy részét maga alá temette. Dévától Dédácsig, fölfelé a Maros balpartján, valószínűleg római út vonult. — A Sztrigy balpartján halad lefelé a Hátszeg-völgyből, részenkint még jó karban lévő s igen kiismerhető tábori-út, mely a Duna mellékéről sugárzott Erdélybe, a gyönyörű Hátszegvidékre, hová Traján első hadjáratakor berontott s Sarmizegethusának nyomult. Ha ezen utat nyugatirányban követjük, *Bauczárnál* régi sáncznyomokra akadunk, s az innét alig egy mérföldre fekvő *Bukovánál* falművek, téglák s cserépedények tördékeire.

A római utat, mely Erdélyben „Traján-út“ név alatt többször előfordul²⁾ tovább követve, annak világosan szemlélhető nyomaira akadunk, Sarmizegethusa romjaitól kezdve, Nagy-Osztró, Poklisa, és Kernyesdnél, honnét Totesd és Naláczon át Óralja-Boldogfalváig halad. Innét egy ág a Vulkán hegyszorosig nyúlik ki, melyen Traján, második hadjárataiban, a római hadsereg zömét hozta be, miután a világhírű al-dunai köhid elkészült.

Rus helységnél több helyen észlelhetők római út maradványai. A Sztrigy torkolatánál egyesül a Hátszegvidék s Déváról a Maros mellékére tartó két római útvonal, s egyesülésök után tovább halad fölfelé az említett folyam balpartján.

Alvincz és Váradja közt találkozik a római főútvonallal egy a Verestorony hegyszorosától jövő mellékpálya. Ez utóbbi részben Tolmácsnál, Nagy-Szeben és Szent-Erzsébet közt, Kis-Csűr, Kis-Ápold, Szerdahely, Reho, Szász-Sebes és Hoszszúfalunál látható.

Valószínűleg Fehérvártól valamint ma, úgy a rómaiak korában is, út vezetett a bányahelyiségekhez. Fehérvárnál, a Maros mellékén, elvonult római úttal egyesült egy másik fő-

¹⁾ I. m. 36, 37. ll.

²⁾ Érdekesen jellemzi a román népköltészetet, hogy a magyar tejút (via lactea), nyelvén „Drumulu lui Trajanu“ = Traján-út nevezetben él.

A római út Szász-Régentől Vécsig követhető a Maros mellékén fölfelé, s a Szász-Régentől egy órányira eső sótelepek- és sós forrásoknál, sőt a Maros partján Régentől negyedfél mérföldnyire eső Dédánál igen kivehető. Vécstől Szász-Régenig a római korban út vonult, s hogy köburokkal birt, az utánasás kétségtelenné tette.

Elvítázhatlan, hogy a Peutinger-abroszon kijelölt római útvonal, mely a világhírű Traján-hidon át Cladova és Czernecz (*Egeta* és *Drubetis*) közt Kis-Oláhországnak tartott, a Verestorony hegyszorost áthágva, az Olt mellékén fölfelé haladt. Tolmács, Nagy-Szeben és Szent-Erzsébetnél—miként fölebb már említők, még láthatók nyomai. Innét Kis-Ápold, Szerdahely és Szász-Sebesen át Váradjának irányúl, hol a Várhelyről (*Ulpia Trajana*) jövő fő-úttal egyesülve Károly-Fehérvárnak tart. Ezen egész déli vonal hajdan köburkolattal birt.

A Nádas patak Kolozsváron alúl szakad a Kis-Szamosba. Innét fölfelé a patak mellett, az úgy nevezett Nádas-völgyben, fűdöztetett föl 1856. marc. 30-d. az úgy nevezett Traján-út, mely Bács, Magyar-Nádas, Magyar-Sárd, Oláh-Köblös, és Magyar-Nagy-Zsombor felé tart, egy jókora öl széles s nagy négyszögű kövekkel burkolt; mindazonáltal legtöbb helyen, de kivált a sikon, már több láb magasságyira földdel van borítva.

A Nagy-Szamos jobb partján fölfelé Alsó-Ilosváig vonult egy római út, melynek szembettünő nyomai a Cziblesről eredő Ilosva-patak jobb partján, az innét félóránnyira eső Szamosig észlelhetők. Belső-Szolnok-megyében Alsó-Ilosvától Csicsó-Keresztúrnak, továbbá Betlentől Kócs és Somkeréknek vivő római út maradványai tűnnek fel; valamint Ilosvától harmadfél óránnyira fekvő Szeszárma mellett római út és vára. A Sajó folyó balpartján is, Betlentől Somkerék és Sajó-Udvarhely felé tartó irányban, félmérföldnyi távolra, jó karban lévő római út szemlélhető, mely az onnét három mérföldnyire eső Beszterczére, vagy

a kilencz mérföldnyire lévő Vécse-re vezethetett. Nyomok mutatják ugyanis, hogy Besztercze határán az őshajdanban római út vonult.

Az alsó-kosályi erődötől (*Optatiana*) a Nagy-Szamoson keresztül Dézs felé vivő római út maradványai könnyen felismerhetők ¹⁾.

Az eddigi rajzolatban, történelmi egykorú emlékek nyomán, hű képét adtuk mind a gyarmatosításnak általában, mind a római uralom folytán Erdély földjén szervezett telepítvényeknek. Jelen fejezet kiegészítéseül ide csatoljuk a hatalmas Róma azon közhivatalnokainak névsorát, kiknek emlékezetét Erdély római maradványai az enyészettől megőrizték.

17. §. *Erdély polgári közigazgatásának közegei a római uralom korában.*

A.) **Dacia helytartói.**

Q. M. Turbo. Praef. Praet. Imp. Caes. Trajani Hadriani Augusti ²⁾.

Cn. Papius Aelianus. Pr. Pr. Hadrián korában ³⁾.

Q. Axius Aelianus. Proc. Aug. Traján alatt ⁴⁾.

M. Statius Priscus. Legatus Pius. Pr. Pr. ⁵⁾.

M. Surrianus. Pr. Pr. Antoninus Pius idejében ⁶⁾.

Publius Furius Saturninus. Pr. Pr. ⁷⁾.

L. Annius Fabius. ⁸⁾.

M. Veracilius Verus. Legat. Augusti ⁹⁾.

¹⁾ Torma Károly, i. m. 43. l.

²⁾ Neugebauer, i. m. 76: 2. — Ael. Spartian. in Hadrian.

³⁾ Neugebauer, i. m. 81: 1. — ⁴⁾ U. o. 71, 72: 1. — Köleséri, i. m. 12, 19. ll.

⁵⁾ Ackner, Jahrb. der k. k. Centr.-Commiss. 1856. 4r. 12. l.

⁶⁾ Neugebauer, i. m. 21: 10; 74: 16. — Hohenhausen, i. m. 49. l.

⁷⁾ Neugebauer, i. m. 125: 4; 258: 2.

⁸⁾ Anton. Bartalis, i. m. 41. l.

⁹⁾ Torma Károly, i. m. 33. l. —

- M. Aurelius. Consularis¹⁾.
 Lannus Fabianus. Propr. Provinc. Dac.²⁾.
 C. Marius Drusus. Pr. Pr. dictus ex Provincia Dacia.
 Trib. Laticlavalis. Praef. Leg. XIII. Gem.³⁾.
 Tiberius Julius Flaecius. Legatus Augustae Pro-
 vinciae in Colonia Ulpia Trajana Augusta Dacica⁴⁾.
 C. Julius Maximinus. Leg. Augg. Pr. Pr.⁵⁾.
 M. Ulpus. Propractor. Elöbb bányaigazgató volt⁶⁾.
 Aurel. Rusticius. L. Au. (Legatus Augusti)⁷⁾.
 P. Septimius Geta. Leg. Aug. Pr. Pr.⁸⁾.
 Valerius Catullinus. Proc. Aug.⁹⁾.
 C. Publicius Antonius Probus. Proc. Aug.¹⁰⁾.
 Gemin. Aelianus. Leg. Aug.¹¹⁾.
 L. Aemilius Carus. Leg. Aug. Pr. Pr. III. Daciarum¹²⁾.
 Cajus Curtius. Legatus Imperat. Antonini Augusti Pii
 in Coloniis Romanis Provinciae Dacicae¹³⁾.
 L. Marius. Perpetuus Consul Daciae¹⁴⁾.
 Antoninus Pius alatt, mint Legatusok és Propractorok,
 Daciát kormányozták: Rustrius, Sulpitianus,
 C. Clodius, L. Annius Italicus¹⁵⁾.
 Quirinus Frontonicus. Leg. Aug. Pr. Pr. Trium
 Daciarum et Moesiae superioris¹⁶⁾.
 Clemens. Marcus Aurelius alatt¹⁷⁾.
 Pertinax. Ugyanazon időtájatt¹⁸⁾.

¹⁾ Torma Károly, i. m. 37. l.

²⁾ Neigebaur, i. m. 22: 14. — ³⁾ U. o. 22: 13.

⁴⁾ Hohenhausen, i. m. 54. l.

⁵⁾ Neigebaur, i. m. 143: 132; 146: 157; 161: 268. — ⁶⁾ U. o. 171: 1; 194: 2. — ⁷⁾ U. o. 200: 1. — ⁸⁾ U. o. 200: 2. — ⁹⁾ U. o. 225: 12. —

¹⁰⁾ U. o. 226: 18. — ¹¹⁾ U. o. 257: 1. — ¹²⁾ U. o. 283: 3.

¹³⁾ Hohenhausen, i. m. 58, 59. ll. — ¹⁴⁾ U. o. 137. l.

¹⁵⁾ Seivert, i. m. Nr. 14, 15, 19, 20.

¹⁶⁾ Neigebaur, i. m. 27: 40.

¹⁷⁾ Dio Cass. LXXI, 12.

¹⁸⁾ Jul. Capitolin. in vita Pertinac.

- Castinus. Caracalla idejében ¹⁾.
 Marcius Agrippa. Előbb fodrász Rómában ²⁾, majd
 M. Opelius Maerinus császár alatt (217, 218 Kr. u.)
 Pannonia, azután pedig Dacia helytartója ³⁾.
 Rutilius Cocles ⁴⁾.
 Jul. Flaccus. Leg. Aug. Provinc. ⁵⁾
 Simonius Julianus. V. C. Praeses Daciarum ⁶⁾

B.) Duumvirek.

- C. Clodius Secundinus. II. Vivalis Col(oniae) ⁷⁾.
 C. Jul. Valens. II. Vir. Col. Apul. ⁸⁾.
 C. Pomp. Fuscus. II. Vir. Col. Apul. ⁹⁾.
 M. Opelius. Adiutor II. Vir. Col. ¹⁰⁾.

C.) Decuriók.

- C. Jul. Pap. Valens. Dec. Col. Sarmiz. Aedilis II.
 Vivalis. Praef. Colleg. Fabr. ¹¹⁾.
 C. Ant. C. F. Pap. Ursinus. Dec. Col. Daciae Sarmiz. ¹²⁾.
 M. Ulpus Maius. Dec. Col. Sarm. Metr. ¹³⁾
 Valerius Rufus. Decurio. Coloniae Quaestor. II. Vir. ¹⁴⁾.
 L. Coelius Delianus. Dec. Col. Sarm. Metrop. Aedil. ¹⁵⁾.
 P. Aelius Rufinus. Dec. Mun. et Patronus Coll. Fabrum
 Col. Apul. ¹⁶⁾.
 C. Sinnius Anicetus. Dec. Col. Sar. Patron. Col.
 Fabr. Mun. Sept. Apul. ¹⁷⁾.

¹⁾ Dio Cass. LXXVIII, 13.

²⁾ Jo. Christian. Engel, commentatio de expeditionib. Trajan. 270. l.

³⁾ Dio Cass. LXXVIII, 13. —

⁴⁾ Anton. Bartalis, i. m. 41. l.

⁵⁾ Neugebauer, 22: 15. — ⁶⁾ U. o. 10: 3. — ⁷⁾ U. o. 90, 91: 2. —
 Hohenhausen, i. m. 103. l., hol Collegii kiegészítés fordul elé.

⁸⁾ Neugebauer, i. m. 153: 211. — ⁹⁾ U. o. 179: 48. — ¹⁰⁾ U. o. 194: 2. —
¹¹⁾ U. o. 24: 26. — ¹²⁾ U. o. 47: 5; 80: 1. — ¹³⁾ U. o. 47: 6; 69: 1. —
¹⁴⁾ U. o. 74: 15. — ¹⁵⁾ U. o. 79: 1. — ¹⁶⁾ U. o. 150: 190. — ¹⁷⁾ U. o.
 158: 209.

- P. Aelius. Provincialis Dec. Col. ¹⁾.
 C. Sennius Anicetus. Dec. Col. Sar. ²⁾
 T. Fabius Ibiomarus. Dec. Coll. Aurariar. ³⁾.
 M. Antoninus. Dec. Coll. Aur. ⁴⁾
 L. Aelius Maximianus. Dec. Col. ⁵⁾
 P. Ael. Dacianus. De.(curio) et Aedil. Col. ⁶⁾
 L. Lael. Terentianus. Dec. Col. ⁷⁾
 P. Aelius Valerianus. Patronus et Dec. Col. Fabrum ⁸⁾.

D.) **Aedilisek.**

- Valerius Valentinus. Aedilis ⁹⁾.
 Cn. Sosias Marcellin. Aedil. ¹⁰⁾.

E.) **Quaestorok.**

- M. Arrius. Q R. (Quaestor) Col. Ulpiae Traj. Zarmitz. ¹¹⁾.
 Ulpius Salvianus. Quaestor Ulp. ¹²⁾.
 T. Laelius. Q. Col. Apul. ¹³⁾.
 Ulp. Astimidorus et Aur. Maximus. Quaestores ¹⁴⁾.
 L. Livius Victorinus. Quaestor. ¹⁵⁾.
 Drus. Veprid. Pollianus. Quaest. et Coll. Salinari. ¹⁶⁾.
 Terentius Gentianus ¹⁷⁾.
 P. Ael. Decianus ¹⁸⁾.
 C. Curtius. Quaestor Urbanus ¹⁹⁾.

¹⁾ U. o. 155: 225; 180: 50.

²⁾ Neigebaur, i. m. 159: 256. — ³⁾ U. o. 182: 1. — ⁴⁾ U. o. 182: 2. — Köleséri, i. m. 23. l.

⁵⁾ Neigebaur, i. m. 193: 1. — ⁶⁾ U. o. 223: 2. — ⁷⁾ U. o. 226: 17. — ⁸⁾ U. o. 250: 3.

⁹⁾ Torma Károly, i. h. 37. l.

¹⁰⁾ Neigebaur, i. m. 201: 5. — Bartalis, i. m. 48. l. Sosius Áll.

¹¹⁾ Neigebaur, i. m. 36: 98; 53: 4. — Hohenhausen, i. m. 47. l.

¹²⁾ Neigebaur, i. m. 133: 52. — ¹³⁾ U. o. 143: 131. — ¹⁴⁾ U. o. 148: 176.

¹⁵⁾ U. o. 202: 14. — ¹⁶⁾ U. o. 205: 34.

¹⁷⁾ Anton. Bartalis, i. m. 47. l. — ¹⁸⁾ U. o. — ¹⁹⁾ U. o.

VI. FEJEZET.

Római helyörség Erdélyben.

18. §. *Római erődök maradványai Erdély földjén.*

A foglalási hadjáratok bevégezte után a római gyarmatosok még soká nem érezték bizton magokat az új provinciában. Kivülről az őshazából kiköltözött dákok támadásai, benn a függetlenségét veszített őslakók elégedetlensége folyvást fenyegette a betelepült rómaiak személy s vagyonszerzését. Jókor kellett tehát ótalomról gondoskodniok, s ezt az új provincia külön vidékein rakott erődökben hitték elérhetni. Semmi kétség, hogy a gyarmatok mindannyi megerősített helyiségeket képeztek, miként később Europa középkori jelentős városai. Ezekon kívül szerte Erdély földjén számos erődök s hadműtanilag jól védett helyek nyomaira akadunk, melyek körében hogy mindjárt kezdetben római telepítvények is alakultak, nem fogjuk kétségbe vonni, ha meggondoljuk, hogy az egyén siet tulajdonával védelem alá vonulni, főleg mozgalmas időkben, midőn az egész társadalom fenyegettetik, mint ezt a rómaiak erdélyi fegyvertényeinek rajzán keresztül láthattuk. Erdély római telepítvényeinek ezen mentsváraival meg kell ismerkednünk már csak azon szerep fontosságánál fogva is, mely nekik e meghódított tartományban jutott; különben is, mint a római hatalom erdélyi alkotásai, nem maradhattak ki korrajzunk körétéből. Adjuk tehát azokat eddigi buvárlatok nyomán ¹⁾, a munka szűk határaihoz képest inkább csak érintve s tollhegygel megjelölve, mint részletesen rajzolva.

¹⁾ M. J. Ackner, die römisch. Alterthüm. in Siebenbürg. Jahrb. der Centr.-Comm. stb. Wien. 1856. 4r. — Neigebaur, Dacien. — Torma Károly, rómaiak nyoma Erdély éjszaki részeiben, i. h. 27—45. ll.

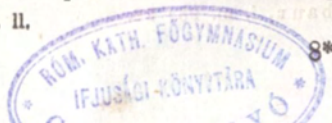
Ha Ulpia Trajánától a Vulkán-szorosba tekintünk, balra töltünk Krivádia őrtornyát pillantjuk meg. Az egész, még romjaiban is rendkívül erős építmény, köralakkal bír¹⁾. A palacsi mocsár (a rómaiaknál *Palus Hiulca*) és Kologyváról (a római korban *Cibalis*, Veröcze-megyében) adott rajz²⁾ kétségen kívül teszi, hogy a krivadiai őrtorony római építmény; mert Kologyvár (szlávul *kolo=kör*) egész külalakja, miként az említett rajzon láthatni, teljesen egy Krivádia őrtornyáéval. Amazt Probus császár (282. Kr. u.) építtette, midőn egy egész hadtest alkalmazásával a palacsi mocsár lecsapolását erőfeszítve végrehajtani törekedett: de e veszedelmes és túlterhelő munkát katonái megunván, tőlök megöletett. A kettőnek egy építészeti modora következtetnünk engedi, hogy mindkettő egy időszakban épült, s aligha csalódunk, midőn annak keletkezését a Decius és Aurelián közt lefolyt évekre (250—270. Kr. u.) teszszük, azon időszakra tudniillik, melyben a római hatalmat Erdélyben a túlnépes goth sarj végveszélylyel fenyegette, s előle visszavonulni is kényszerült. Ezt még inkább megerősíti az, hogy mindkettő igen hasonlít azon építményhez, mely Rómában Hadrián-vár (moles Hadriani, ma Sant-Angelo-várda) néven ismeretes. De a római erődítvények ilyenén alakjáról szóló tudósítással is birunk³⁾. Ezen köralakú toronyhoz hasonló római maradvánnyal találkozunk Hátszeg alatt, a Sztrigy balpartja felett emelkedő hegytetőn, Óralja-Váraljánál. A Sztrigytől a Maros mellékére térve Déva felé, ezen alól hevernek a hajdani *Tiriscum* (Veczel) római erőd s gyarmatváros omladékai, mely a Maros hosszában nyúlt el, s hajdan Maros-Németiig terjedt, melynek részét alkotta⁴⁾.

¹⁾ Neigebauer, i. m. 84, 85. ll.

²⁾ Magyar Néplap. Pest, 1857. sz. 49.

³⁾ „Multa munimenta Romanorum una tantum ex turri constabant, unde merito monopyrgia dicebantur, nec nisi perpaucis stationariis instructi erant, idque tunc ad incutiendum barbaris terrorem, quo refugerent, Romanos aggrendendi.“ — Procop. De aedific. Justinian. cap. V.

⁴⁾ Neigebauer, i. m. 52—66. ll.

Károly-Fehérvár közelében, Krakótól éjszaknyugatnak egy órányira, Tibor helységbe vezető út mellett egy hajdani római vár szembetűnő maradványai vannak ¹⁾. Hasonlólag Székely-Földvárnál, az úgy nevezett Liki-völgyben, egy nagyterjedelmű szántóföldön, négyszögű római hadiszállásnak nyomai láthatók, melyek ez előtt csak harmincz évvel is még jobban szembetűntek. Főlebb, Várfalvánál, római erőd bemohosult fekvetére útalnak a „Leg. V. M.“ (Legio Quinta Macedonica) bélyegű ott lelt téglák. Ó-Tordán is állott a római korban egy erőd, emelkedettebb hosszúdad alaptéren. — Viszszatérve a Sztrigy mellékére, ha Kis-Kalántól a Valia-Sztuperi patak mellől, egy igen fárasztó s nem kis veszélylyel fenyegető ösvényen a Gredistye bérczek tartunk, a lunkányi magas hegyháton áthaladva, a Piatra-Rosie komor bérczetűn egy régi erőd romjaira akadunk, hol faltöredékek, faragott kövek, téglák s égett agyagesövek, valamint különféle edények cserepei is találatnak ²⁾.

Alsó-Város viz alatt, a patak balpartján, egy hatalmas római erősség. Az e fölött meszsze nyúló Várhegy (Gredistye) hegylánczatnak kiágazásai: Vurtope, Sub-Kununen (v. Sub-Piatra), Csate, Oklos, Muncsel és Meleja, a gyönyörű Hátszeg-vidék és Nagy-Szeben közt eső sűrű őserdősséggel fűdött zordon bérczek, melyeknek ma néptelen vidéke az ó korban más színben tűnt fel. Mindentűtt a nevezett pontokon, hajdani népes telepítvények maradványaira, s oly várfalak, oszlopok, szobrok, kapuzatok tömör faragványaira akadunk, mintha óriások építették volna. Ma buján tenyész felettük vagy közvetlen körükben az őstölgyes vagy bükkös. Minden romdarab arra mutat, hogy itt egy a római kort jóval megelőző hatalmas népélet fejtette ki alkotásai nagyszerűségét. A faragványok jelleme itt egészen más, mint a római korból

¹⁾ Ackner, i. h. — Ilyetén erőd magának Krakónak határán is észlelhető. Neigebaur, i. m. 169: 6.

²⁾ Neigebaur, i. m. 95: 22.

fenmaradtaké. A feliratok gyérek, ezek is csak egyes római s görög betűkben mutatkoznak. Az érmeek a rómaiak korán túl meszsze szolgálnak be a már előttünk egészen elsötétült multba. Nagy menyynyisége fődöztetett fel itt a Koson aranyoknak ¹⁾.

Letérve a Maros jobb partjára, Csikmó (Ptolemaeusnál *Zeugma*) mellett római vár nyomaival találkozunk. A két Küküllő vidékén a Hodos erdejénél, Kis-Selyk és Csicsó-Holdvilágnál nagy sánczok, árkok, épületek, többféle római régiségek jelei mutatkoznak.

Tolmácsnál is létezett hajdan római erőd. Négyszögének csak egyik oldala látszik még; a többi három oldalát egy rendkívüli vizáradás elseperte. A verestoronyi hegyszorosban is több régi váromok hevernek, melyek dák alapon emelkedett hajdani római erődök maradványai; de közülük az újabb kor építményeinek romjait szemesen meg kell különböztetnünk az ősrégi váromoktól, melyek római eredetűek. Így római jelleggel birnak az Olt balpartján, majdnem a hon határán, „Traján kapuja“ névvel megjelölt romok, valamint azon tömör torony, mely az Olt jobb partján a Latorvárpataknak abba folyásánál, egy órányira Verestoronytól, fákkal fődött sziklatetőről néz a völgybe alá, s hosszúdan nyúlik el az Olt mentében.

Kis-Sinken fölül félórányira, az Olt partján fölfelé, termékeny vidékben, egy szelid emelkedésű napos halmon római erőd maradványai észlelhetők. A föld föltületén kissé kiemelkedő szeglettornyok még folyvást daczolnak a szántóvas és ásó pusztításaival.

Fogarastól Ugra és Hévizig, közel négy mérföldnyire az Olt mellékén, ennek kanyarultától kezdve, Erdély legszebb térvölgyeinek egyike fejtekezik ki, délszokról meredek mészhegyektől, tarka márvány s bazaltcsúcsoktól kerítve. Elég jó állapotban s még jól láthatólag tűnnek itt fel, Ugránál, az

¹⁾ Neigebaur, i. m. 96 és 104. ll.

Olt mindkét partján, két hajdani római erőd maradványai, s egy köből rakott szilárd hidfő, a hajdan mindkét erődöt s ikervárost öszszefoglaló Ó-hidből (Pons Vetus); a másik hidfő azonban szép téglái s egyéb használható anyagszereiért szétrontatott¹⁾. Hévíz határán, az Olt balpartján elterülő síkon, még embermagasságnyi sánczok, melyek egy háromszáz hosszú s mintegy kétszáz harminczhárom láb széles erődöt kerítettek. A folyóra néző sánczoldal közepén nagy romhalmaz tűnik fel, mely egy hajdan itt állott kapu-építmény maradványának látszik. Ehhez hasonló halmaz észlelhető az ezen bemeneteltől jobbra eső keskeny oldal közepén is, miként ez a római erődök körül rendszeren tapasztalható. A t. Ackner ide helyezi a hajdani római Praetorium nevű várat²⁾; t. Müller Frigyes pedig a Peutinger-féle Ponte-Vetere telepítvényt³⁾. Ezen erőd s az Olt közt, jobbra az említett kapu-építménnyel, egy kerek épület nyomai mutatkoznak; közvetlen a folyónál pedig egy kétszáz negyven láb hosszú kőfaléi. E régi erőd terén eszközlött egyik ásatáskor mindenütt erős kőfalak, téglák, mész, sok cserépszindely, de bélyeg nélkül, jött napfényre.

Bibarcz falvánál régi római erőd létezett⁴⁾, Olt szemé határán is egy ily római erőd létezését erősíti Benkő. Az ojtózi szoroshoz közel eső Bereczk mezőváros határán több régi sánczok s árkok láthatók, melyekben római bélyegzett téglák ásatnak ki. Mikházánál egy dombtetőn hajdani római várnak nyomai tűnnek a régiségbuvár szemébe, mint falromok, sánczalakú mélyedések stb. Bartalis tudósítása szerint, az ő idejében (1787.) a Bekecs hegy ormán még láthatók voltak egy római erőd maradványai; ma azonban gyep borítja a ro-

¹⁾ Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskund. I. Bd. 1845. III. Heft. 38—40. ll.

²⁾ I. h. 30. l.

³⁾ Römerspuren im Osten Siebenbürgens. Mittheilungen der k. k. Centr.-Commiss. zur Erforsch. u. Erhalt. stb. 1859. 4r. 73. l.

⁴⁾ Transsilv. Tom. I. 548. l.

mokat s a horpaszokat, melyek mintegy hatezer láb négyszögű tért kerítnek¹⁾. A t. Ackner a görgény-szent-imrei vár helyére régi római erődöt állít, s azt mondja, hogy az újabb kori vár régi római alapépítményre rakatott²⁾. Görgény-Szent-Imre és Görgény-Hodok közt, a Görgény folyó mellett egy kis mér földnyire fölfelé, földsánczok, melyek itt-ott még több láb magasak s három bejárattal ellátvák, egy hoszszúdad táborállást vagy erődöt képeznek, melybe még most is igen jól felismerhető régi út szolgál. — Vécs, középkorbeli várával, harmadfél órányira fekszik Szász-Régen felett a Maros jobb partján. A váron kívül napjainkban is igen szembetűnő nyomai mutatkoznak a római uralom korában ott létezett erődnek, melyből egy kétszáz tizenhárom lépés oldal s mindkét végén egy-egy toronynak alapépítményei, s a közepén egy nagyobb épület nyomai felismerhetők. Az 1847-ben itt rendezett ásatás alkalmával, az említett erődnek sánczában mindenütt római téglák töredékei, különösen az ezen tartománynak csak ősrégi városainál észlelhető cserépzsindelekéi s egyéb ódon tárgyak találtak. E vár kertjén át vezet a még jól látható római út Szász-Régenbe, hol az ásatás kétségenkívül helyezte, hogy az hajdan kövel volt burkolva. A közel eső erdőben jöttek nyomára ezen jeles telepítvény temetőjének (Nekropolis). Az ősrégi fa törzsek gyökei alól ásatott ki több évvel ezelőtt több mint negyven hamvveder, megtöltve hamvakkal, melyeket azonban, sajnos, avatatlan kezek széttördeltek³⁾. Vécsről két mér földnyire esik éjszakkeletnek a Maros mellékén Déda régi vára, mely római erőd alapfalaira látszik rakva lenni.

Az Ilosva patak balpartján, Csicsó-Keresztúrtól éjszakkelet irányban félóránnyira, az ilosvai vár s Keresztúr közt, egy még igen könnyen felismerhető, néhány embermagasságú sáncz találtak, elborítva fal, tégladarabok s omla-

¹⁾ Neigebaur, i. m. 248: 1.

²⁾ I. h. 24. l.

³⁾ Ackner, i. h. 25. l.

dékokkal. A négyszögben kétszáz lépésnyi sáncz négy szögletén nagyobb szerű építmények romjai vehetők észre. Ehhez hasonlót láthatni a nyugatnak forduló oldal közepén, hol a kapu állhatott. Sőt belül jobbra, a délszaki sáncznak közepén, hasonló nyomok szemlélhetők, mik föltételezik, hogy ott egy nagyobb szerű építménynek kellett léteznie¹⁾.

Mojgrád, Vármező és Romlott helységek közt Tihó falunál, egy lankás magaslaton római erőd szembetűnő nyomaira találhatunk. Egy négyszögű, kiterjedt sánczból áll ez, fal s egyéb épületomladványokkal elborítva. Az oszloptöredékek, faragott kövek stb. ezt kétségtelenné teszik. E várromok helyiségeire bizton tehetők Ptolemaeus Ulpianum, Doricum (jobbán Docirana) és Rhucconium nevezetű helyei²⁾.

Alsó-Kosály és Kapjon közt, Dézstől egy mérföldnyire éjszakknak, épen a Nagy-Szamos mellett, a Magyarországra vivő országúttól balra területen el egy római állandó táborhely (castrum stativum) maradványai. Ezt az Erdély régészetének s történelmi kincseinek dús gazdag terén nagy reményekre jogosító t. Torma Károly úr fűdözte fel. Róla eddigelé enynyit ír a t. férfiú: „Maga a castrum az itten sebes és kanyargó Nagy-Szamostól még csak mintegy harmincz ölnyire fekszik; a castrum mellett létező Nekropolis azonban — a Szamos vize akadálytalan rormbolásának ki levén téve, — csaknem kétharmad részben el van már mosva“ stb.³⁾ „A Peutinger-féle földabrosz Optatiana-ja a mai alsó-kosályi castrum stativummal ugyanegy“⁴⁾.

Ez kisdud körbe szorított leltára azon római erődöknek, melyeket buvárszellemek kitartó nyomozásainak eddigelé Erdély területén sikerült felföldözniök. Kétségkívül sok pihen még a föld mélyében ismeretlenül; de e nem jelentéktelen szám is meggyőzi a t. olvasót, mennyire igyekezett a hatalmas Róma véráldozata szerzeményeit magának biztosítani.

¹⁾ Torma Károly, rómaiak nyoma Erdély éjszaki részeiben, i. h. 28. l. —

²⁾ U. o. 29, 44. ll. — ³⁾ U. o. 35 s köv. ll. — ⁴⁾ U. o. 38. l.

19. §. *Római haderők Erdélyben.*

A gyarmatokban két legiónál több sohasem állomásozott. Megtelepülésök oka volt, hogy a húzamos hadjáratok fáradalmait kipihenhessék, vitézségükért megjutalmaztathassanak, a netalán támadó mozgalmat legott keletkezteben elnyomhassák, a legyőzött népet engedelmisségben s féken tartsák.

Minden kétségen fölül áll, hogy a Traján által meghódított Erdélyt, a római uralomnak erdélyi enyészteig, a Legio V. Macedonica és Legio XIII. Gemina tartotta megszállva. Egykorú emlékek nyomán az látszik bebizonyítani, hogy Erdély délszaki felét ez, éjszaki részét pedig amaz tartotta féken. A római uralom korából Erdély számtalan emlékét bírja e két legiónak. A hajdani Apulum helyén felfödöztek közül csak egyetlen tömbben hat közöltetik¹⁾, melyek az egykor ott állomásozott Leg. XIII. Gem.-ra vonatkoznak. A Leg. V. Mac. a mai Nagy-Enyedtől fel a Nagy-Szamos felső vidékeig állomásozott. Ugyanis Felvincznél a Maros partján, Várfalvánál, a hajdani római erőd helyén, és Kapjonban talált téglákon s egyéb emléken Leg. V. Mac. és Leg. V. pie (Legionis V. piæ) bélyegek olvashatók²⁾. Hogy valami Leg. VI. His. (Legio sexta Hispanica-féle) hadtest Erdélyben, különösen Székely-Udvarhely körül tanyázott volna, miként azt a most említett várostól három órányira eső Szent-Mihályon talált tégláknak „Leg. VI. His.“ s egy fogadalmi oltárnak „MIL. LEG. VI.“ felirataiból³⁾ némelyek ki akarnák erőszakolni⁴⁾, alig emelhető történelmi érvényre, miután a jelzett emlékek

¹⁾ Neigebauer, i. m. 129: 23, 25, 27, 28, 29, 30.

²⁾ Neigebauer, i. m. 203: 19. — Torma Kárór, i. h. 36 és 42 ll.

³⁾ Neigebauer, i. m. 257: 23; 26: 33.

⁴⁾ Wolfgang. Lazius, commentat. Reip. Rom. in exteris Provinciis bello acquisit. stb. Libr. XII. Antverp. 1698. Fol. — Szamosközi István, i. m. — Seivert, i. m. Nr. 198.

kétes hiteltüknek mutatkoznak¹⁾; az Erdélyben valaha megfordult vagy itt bizonyos ideig állomásozott hadosztályok közt különben sem említetik soha is ily nevezetű római csapat. Igaz, hogy Erdélynek épen érintett része volt eddigelé legkevesebb tanulmányozva; ha tehát oly tekintély, minőnek ősz régészünket, a halhatatlan érdemű Acknert, a tudós világ méltán tiszteli, súlyt kölcsönöz az általa is közlött²⁾ feliratnak (a szentmihályi téglabélyegnek), úgy nincs okunk a Leg. VI. His. római hadtestnek hajdan Erdélyben léteztéről kételkednünk, főleg ha hozzá még azt tudhatnók, hogy a kérdéses téglabélyeget önmaga látta, vagy épen birja is. De ha ő is azon forrásból merített, melyből előtte Neigebaur, Seivert, Gruter merítettek, kik mind a két feliratot a Szamosközi István szerént is gyanús Lazius után közlik: úgy engedjen meg nekünk a fáradhatlan aggastyán, ha a derék Mannerttel mi is erősen kételkedünk mindkét felirat hitelességében. Hogy a Coh. III. Hisp. (Cohors quarta Hispanica) a kérdéses két emlék lelhelyén tanyázott, valamint hogy a Legio XIII. Gem. hadtesthez tartozott Coh. II. Hispanorum Traján erdélyi hadjárataiban szerepelt, teljes hitelt érdemlő emlékek bizonyítják³⁾: de a Cohors II. és III. Hispanorum még nem azonos a Leg. VI. His. hadtesttel. A kérdést, mely munkánk jelen részletének lényegét érinti, helyre kellett igazítanunk, mielőtt történelmi elbeszélésünk szövegét tovább fűzhettük volna.

A római hadászatban a segély-hadcsapatok (auxiliares cohortes) rendszeren legtekintélyesebb erősítővénycit képezték a legióknak, s általában legterhesebb munkákkal voltak elfoglalva, főleg a határőrizettel. A menynyire eddigelé ismereteink terjednek, a legtávolabb eső állomások s erődöknél csak legcsekélyebb nyomaira sem akadunk a legiók hadászai-

¹⁾ Conr. Mannert, i. m. 18. l.

²⁾ Die römischen Alterthüm. i. h. 19. l.

³⁾ Ackner, i. h. 35. l. — Neigebaur, i. h. 242. l. — Dr. Aschbach, i. h. 215. l.

nak. Az illetén pontokon mindentítt a segély-hadesapatok állottak főnökeik (praefectus) alatt. Eddigi nyomozások szerént kelet felé Segesvárig (valószínűleg a hajdani Stenarum) lehet csak vinni a legiók állomását, mit az itt lelt téglákon megjelenő legióbélyeg igazol. Honnét egész bizonyossággal következtethető, hogy azon pontok, melyeken legiók nyomai ismerhetők fel, az ellenség nyugtalanításának nem voltak kitéve. Segesvár Erdély keleti részén úgy tűnik fel, mint támpontja a Székely-Udvarhely és Szász-Ugra közti vidéknek. Mi annál nagyobb érvvel bír, minthogy egy itt felfödözött római emlékkő a mérnökkar (collegium fabrum) egy osztályáról emlékezik. Mert ez nem polgári, hanem hadi testületet képezett, köztudomás szerént, Rómában is ¹⁾. Egyébaránt a hadsereghez tartozó mérnökök úgy tűnnek fel, mint *centuriae fabrum* ²⁾.

A Leg. XIII. Gemina segély-hadesapatai közül Alsó-Pannoniából, hol ezen legio Erdély meghódítása előtt állomásozott, ezek indítottak Daciába: Alae I. és II. Arvacorum ³⁾, I. Civium Romanorum és Siliana ⁴⁾. A cohorsok közül pedig a következők: I. Noricorum ⁵⁾, I. Lepidiana, I. Lusitanorum ⁶⁾, I. Augusta Ituraeorum, I. Lucensium, II. Hispanorum, V. Breucorum, VII. Breucorum ⁷⁾, VIII. Raetorum ⁸⁾. Az Ala I. Frontoniana Tungrorum ⁹⁾ és Ala Praetoria, valamint az afrikai, hispaniai, galliai és thraciai cohorsok később tűntek fel Daciában ¹⁰⁾. Régészeti buvárlatok nyomán ezek közül némelyeknek állomáshelyeit bizton kijelölhetjük. Így a cohors Britannica

¹⁾ Becker-Marquardt, Handbuch der römischen Alterthümer. III, 2, 377. l.

²⁾ Rückert (Schulze), Das römische Kriegswesen. 1854, 2.

³⁾ Egy, Somogygyében, Festetics Antal belegi jószágán, 1842-ben felfödözött bronzstáblának szövegében *Arvacorum* olvasható. Neigebaur, i. m. 239. l. — ⁴⁾ U. o. — ⁵⁾ U. o. — ⁶⁾ U. o. — ⁷⁾ U. o. és 37: 108. — ⁸⁾ U. o. 77: 6 és 239. l. — ⁹⁾ U. o. és Torma Károly, i. h. 29, 44. ll.

¹⁰⁾ Dr. Aschbach, i. h. 215. l.

Szász-Ugra és Héviz, a Cohors III. Civium Romanorum pedig s a Cohors III. Hispanorum Erdély legszélső keleti hadállomásán, a Cohors II. Hispanorum valószínűleg Bánffy-Hunyad vidékén tett szolgálatot¹⁾. Az Ala I. Tungrorum Frontoniana lovas-osztály, Caracalla idejétől Alexander Severusig (196—235. Kr. u.) az Alsó-Ilosva és Csicsó-Keresztúr közt létezett római állandó táborhelyen (castrum stativum) állomásozott²⁾. Hogy a most említett helyen, de minden bizonynyal Erdélyben tett hadi-szolgálatot a Cohors II. Britannica milliaria hadosztály is, melyről eddigelé Erdély római emlékei mélyen hallgattak, bizonyítja egy a főlebb kijelölt táborhelyen talált téglá bélyege³⁾. A már leirt (14. §.) Napoca gyarmat romjai közt 1859-ben felfödözött járdatégla darabján szemlélhető bélyeg AL. II. P. Ala secunda Praetoria olvasása azt teszi kétségtelenné, hogy e lovas-osztály a most nevezett gyarmatnál állomásozott⁴⁾. Kapjonban, az Eszterházi gróf udvarán, létező római emlékkövön Cohors I. Britannica milliaria áll, mely egy a „pedites singulares britannici“ hadászok osztályával, melyet hogy Traján hozott Daciába, ennek Kr. u. 110-ben kelt hadi-okmányából tudva van⁵⁾. Nyoma van Bartalisnál is⁶⁾. Minthogy az érintett emlék Alsó-Kosályban találtatott; okunk van hinni, hogy az említett hadosztály a római uralom alatt ennek határán létezett erődben (Optatiana) tanyázott, valamint a Cohors II. Britannica milliaria Alsó-Ilosván (Largiana), miként főlebb láttuk⁷⁾. — Ennél többre nem terjednek Erdély helyőrségi hadosztályainak állomásait illető ismereteink. De hiszszük, hogy a megnevezett többi segélyhadosapatok állomáshelyeiről is eloszlatja idővel a kitartó tudományos fürkészet s buzgalom a sürti homályt.

1) Müller Frigyes, Römerspuren im Osten Siebenbürgens. i. h. 107, 108. ll. — Ackner, die röm. Alterthüm. in Siebenbürg. i. h. 35. l.

2) Torma Károly, i. h. 28, 29, 44. ll. — 3) U. o. — 4) U. o. 34. l.

5) Arneth, zwölf Militärdipl. VI.

6) Anton. Bartalis, i. m. 43. l.

7) Torma Károly, i. h. 40, 41. ll.

Az Erdélyt megszállva tartott római hadseregnél sem hiányzott a hadszertár körül nélkülözhetlen olyatén személyzet, minőt az újabb kor hadászata a mérnökök, utászok, hidászok, ácsok, kovácsok, szabók s egyéb ezekhez hasonlóknak felmutat. Erdély római emlékein többször említettnek fel *fabri* (mérnökök s tábori kovácsok), *dendrophori* (ácsok, építésszek), *centonarii* (a hadsereg ruházatával foglalkodók), kik védnökökkel (*patronus*) ellátott testületeket (társodákat, *collegium*) képeztek; voltak *decuriók* (tizedes), sőt közös védaszszonyuk is (*mater*)¹). Szolgálati körükhöz tartozott a táborállást és telepítvényeket fölmérve kijelölni, útvonalokat húzni, folyókat szabályozni, hidakat verni, a tábor szükségleteire megkívántató faneműeket előállítani, hadi gépeket, társzekereket készíteni, a hadsereg számára ruhakelmét, valamint a hajókra vitorlákat szöni, hadi sátorokat s egyéb tábori építményeket megalkotni; a tábori kovácsok a hadsereg fegyverzetét készítették el, mindezt kellő rendben s haladéktalanul²). Efféle társodák nyomaira majd minden római telepen akadunk Erdélyben.

Mínthogy az Erdélyben állomásozott római legiók segélyhadcsapatairól értekeztünk, eszmetársulat útján e helyt említjük fel, hogy Erdély meghódítása után a fegyverképes dákok erők is, más római provinciákban gyakorlott szokás szerént, illetén segélyhadcsapatokba soroztattak. Így említetik az Ala I. Dacorum Orellinál, sz. 4968 és 5669; az Ala I. Ulpia Dacorum (igen hihető a bájos Hátszeg-vidék szép fiatalágából), Kellerman, Virgil. sz. 243 és Orelli, sz. 6049; a Cohors I. Aelia Dacorum előfordul Orellinál, sz. 5889 és 6688. An-

¹) Neigebauer, i. m. 26: 32; 25: 26. „Præf. Colleg. Fabr.“ (Præfectus Collegii Fabrorum). — 35: 95; 47: 4; 73: 7; „Coll. Fabr. Dec. III.“ — 81: 4; 133: 50; 136: 73; 142: 123; 153: 209; 159: 256. „Patron. Collegior. Fabr. Centonar.“ 161: 269. — Köleséri, Auraria Romano-Dacia. 18. l., hol a társoda védnökei közt, mint védaszszony, Fabia Lucilla is említetik.

²) Jo. Christian. Engel, commentat. de expeditionib. Trajan. ad Danub. 251, 252. ll.

toniniana melléknévvvel, sz. 6690; Postumiana, sz. 6690; Tetricianorum melléknévvvel sz. 6692. Nem bir tehát történelmi alappal azon állítás, hogy a *geta* vagy *dák* nevezet Traján korán innen nem fordul elé többé a történelemben¹⁾; miután a fennidézett dák hadszakaszokon kívül Britanniában is jön elé egy Cohors I. Dacorum²⁾ és Armeniában Hadrián alatt, egy Ala Getarum³⁾. E két utolsó hadosztály aligha nem Traján teljes győzelme s Dacia végleges leigázása után alakított rögtön a lefegyverzett vagy hadképes dákokból, s indított meszsze eső országok szolgáljáromba erőszakolt népeinek megfékezésére, hogy a meghódított új provinciában tartaniok ne kelljen a római bételeplőknek az önállását veszteni, s élet-erős részétől megfosztott nép támadásától. A többi dák segélyhadosapatok, melyeket főlebb részleteztünk, hol szolgáltak a római világbirodalom nagy czéljainak, a koriratok hallgatnak. Hogy őshazájok határain kívül alkalmaztattak, hinnünk engedni Róma politikájja. Ugyanis még képzelni sem lehet, hogy levert nép fölfegyverezett fiait a hódító hatalom a szülőföld kebelén hagyja, reményeül az elárvult hazának, támaszául földig süjtött véreiknek.

20. §. Erdély római helyőrségének tisztjei.

Az Erdélyben tanyázott római helyőrségről adott rajzunkat, annak tisztjeiről szerkesztett lajstromunk zárja be. Kevés, alig ezere részé ez azoknak, kik valaha e szép honban megfordultak. Tizenhat évszázad dülásai, csoda, hogy még csak enynyi emlékét is megkimélték Erdélynek a római uralom időszakából. Sokan csak rövid ideig tettek katonai szolgálatot e legújabb római provinciában, s a honvágy erős ösztöne Italia

¹⁾ „A Trajani temporibus utrumque nomen (*Getarum* et *Dacorum*) in historia non amplius legitur.“ Conrad. Mannert, res Trajan. Imperator. ad Danub. gestæ. 92. l.

²⁾ Petric. Mon. hist. Brit. 118. l. 115. sz.

³⁾ Dr. Aschbach, über Trajans steinerne Donaubrücke, i. h. 216. l.

szelid éghajlata alá édesgette őket; csak kevésnek jutott tehát szerencse, magok után emléket hagyni Erdélyben, melytől végbúcsut vettek. Legtöbbet pedig közülük a hon határain ellenséges állást foglaló barbár népek dülő csatái emésztették el, kiket a központon hamar felejtettek. Mi tehát történelmi alapon csak azokat sorolhatjuk itt fel, kiknek emlékei a nagy időt túlélve, korunkra jutottak. Ilyenek ezek:

Q. Caecilius Laetus. Leg. Leg. XIII. G. ¹⁾.

C. Julius Julianus. Praef. Coh. III. Hisp. ²⁾.

Donatus. Praefectus ³⁾.

Aelius Celer. Praef. Al. I. Tungror. Fronton. ⁴⁾.

M. Papirius. Praef. Coh. I. Pan. in Dacia ⁵⁾.

C. Rustilius Coeles. Leg. XIII. G. Praefectus donatus
sacra corona murali ob rem fortiter gestam in expeditione Dacica ⁶⁾.

M. Valerius Longinus. V. C. Legat. Leg. XIII. G. Severianae ⁷⁾.

Alginus (*Birk* olvasása szerént: M. Alcinius) Rufinus Marianus. Leg. Leg. XIII. G. ⁸⁾.

Pistorius Rugianus. V. C. Legat. Leg. XIII. Gord. ⁹⁾.

L. Veratius Speratus. B. P. Praef. Leg. XIII. G. ¹⁰⁾.

T. Ael. Cres(cen)tianus. Praef. Coh. III. Hisp. ¹¹⁾.

Aurelius Valentinus. Praefect ¹²⁾.

Donatus. Praef. Leg. V. Mac. Piae. Fidelis. ¹³⁾.

Optatus. Praef. Leg. V. ¹⁴⁾.

¹⁾ Neigebaur, i. m. 129: 24; 145: 146. — Hohenhausen, i. m. 88. l.

²⁾ Ackner, i. m. 19. l. — ³⁾ U. o. 30. l. és Archiv. 1845. I. Bd. III. Heft. 39. l.

⁴⁾ Torma Károly, i. m. 28. l.

⁵⁾ Neigebaur, i. m. 23: 16. — ⁶⁾ U. o. 72: 4. — ⁷⁾ U. o. 129: 28, 29. —

⁸⁾ U. o. 129: 30. — ⁹⁾ U. o. 130: 31. — ¹⁰⁾ U. o. 144: 137.

¹¹⁾ Transsilv. Beiblatt zum Siebenbürger Boten. 1857. Nr. 44. l. 174.

¹²⁾ Neigebaur, i. m. 201: 4. — ¹³⁾ U. o. 203: 17. — ¹⁴⁾ U. o. 283: 5.

- L. Calpurnius Honoratus. Praef. Alae Fronton. ¹⁾.
 C. Clodius, az erdélyi bányatelepek katonai helyőrségének parancsnoka a hajdani Auraria major helyiségen ²⁾.
 Falerius. Praef. Leg. XIII. G. ³⁾.
 C. Marius Drusus. Praef. Leg. XIII. G. ⁴⁾.
 Aulus Crispus. Praef. Leg. XIII. Gem. ⁵⁾.
 Claudius Paulus. Trib. Milit. Leg. XIII. Gemin. ⁶⁾.
 Caius Aurelius Sicilius. Trib. Milit. Leg. XIII. Geminae Antoniniana, Erdélyben, Caracalla idejében ⁷⁾.
 C. Curtius. Tribunus Latiel. Leg. XIII. Gem. ⁸⁾.
 C. Javolenus Modestus. T.(rib.) Leg. XIII. Gem. ⁹⁾.
 Caerellius Sabinus. Trib. Leg. Aug. Leg. XIII. G. ¹⁰⁾.
 Maximinus. Trib. Militum. ¹¹⁾.
 C. Jul. Theuestinus. Trib. Coh. I. Britannicae. ¹²⁾.
 M. Caelius Julianus. TRL.C.DD. (Tribunus Laticlavialis Dat Dicat) ¹³⁾.
 P. Ael. Antipater. Trib. Milit. ¹⁴⁾.
 Cominus Celeirinus. Trib. Leg. ¹⁵⁾.
 P. Valentinus Sabinianus. Trib. Militum ¹⁶⁾.
 Aurelius Sabinus. Primpilaris ¹⁷⁾.

¹⁾ Müller Frigyes, Römerspuren im Osten Siebenbürgens. i. h. 18. l.— V. ö. Köleséri, i. m. 18. l.

²⁾ Neugebauer, i. m. 20: 9. — Köleséri, i. m. 17. l.

³⁾ Anton. Bartalis, i. m. 42. l. — ⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Neugebauer, i. m. 72: 5.

⁶⁾ Dr. Aschbach, i. m. 216. l.— ⁷⁾ U. o.— Neugebauer, i. m. 125: 5.— ⁸⁾ U. o. 23: 17.— ⁹⁾ U. o. 23: 18.— ¹⁰⁾ U. o. 129: 26.— ¹¹⁾ U. o. 207: 51.

¹²⁾ Anton. Bartalis, i. m. 43. l.

¹³⁾ J. M. Ackner, Die Colonien u. militärischen Standlager der Römer in Dacien. — Jahrb. der k. k. Centr.-Commiss. zur Erforsch. u. Erhalt. der Baudenkmale. II. Bd. Dr. Gustav Heider. Wien. 1856. 4-o. 71. l.

¹⁴⁾ Anton. Bartalis, i. m. 43. l. — ¹⁵⁾ U. o. — ¹⁶⁾ U. o.

¹⁷⁾ Ackner, i. m. 24. l. — Neugebauer, i. m. 251: 1.

- C. Censorius Serenus. Cent. Leg. XIV (XIII?) G.¹⁾
 C. Numius Certus. Patron. Colleg. Fabr. et Dendrophoror.²⁾
 L. Aurelius Chrestus. }
 L. Septimius Nigrinus. } Patroni Collegii
 L. Flavius Valens. }
 C. Julius Papius Valens. } Fabrorum³⁾.
 C. Julius Valentinus. }
 C. Numius Certus. }
 L. Annius Italicus. Praef. Aerarii Militaris⁴⁾.
 D. Julius Rusonius. Custos armorum⁵⁾.
 M. Licinius Mucianus, donis donatus ob virtutem et
 fortitudinem bello Dacico ab Trajano, corona victricis
 pura, hasta, torquibus, armillis, phaleris⁶⁾.
 Aurelius Ulpius. Adjutor Officii Corniculariorum⁷⁾.
 Aurelius Victor. Librarius Leg. V. Mac.⁸⁾.

VII. FEJEZET.

Cultus-ügy.

21. §. *Róma istenei Erdélyben.*

A merre Róma diadalmas fegyverei útát törtek az akkor közkeletű világbirodalmi polgárisodásnak; a győző nép minden-
 hová magával vitte nyelvét, törvényeit, szokásait, közcultusát.
 Így látjuk Daciában is, legott a hódító hadjáratok sikeres be-
 végzése után, Róma isteneit felünni. Az ő politikai fogásukhoz
 tartozott, meghagyni a leigázott népeket saját vallásukban. Sőt

¹⁾ Anton. Bartalis, i. m. 44. l.

²⁾ Köleséri, i. m. 18. l. — ³⁾ U. o.

⁴⁾ Neigebauer, i. m. 125: 3; 128: 19.

⁵⁾ Neigebauer, i. m. 145: 150. — ⁶⁾ U. o. 76: 3; 158: 249.

⁷⁾ Neigebauer, 283: 6. — ⁸⁾ U. o. 203: 19.

a római járomba szegezett barbárok istenségei közül nem egyet iktattak magok is saját honi isteneik sorába. Jól tudták ők, hogy ha egyszer a római nyelv, törvények s köz-szokások megteendették a czélzott beolvasztó hatást, a barbár cultus sem foghatja magát soká tartani. Kétségkívül a dákok római szellemű polgári átalakulása lassankint maga után vonta az ősi cultusnak végenyészetét, habár erről az egykorú történelmi följegyzések mélyen hallgatnak is.

Nem czélunk itt a római cultus-ügyet elemeire felosztva ismertetni. Egyezett az a hellen istentisztelet balgaságaival; sok esztelenség, sőt durvaságra tévedt. Az egész vallástügy a pogány Rómában állam-rendtartási intézetnek tekintett, s mint ilyent a legvastagabb babonaság sőt kuruzsolásig is hajlandó volt a közhatalom védve ápolni, habár a madárjósok stb. tétéményeit minden előkelők és miveltek titkon nevelték is. A dák s egyéb meghódított népek erkölcsi nemesítésére erősebben nem hathatott, mint magoknak a rómaiaknak kedélyvilágára. Ez pedig hogy minő fejlettségi fokon állott, tanítja a világtörténelem. Mi tehát itt a római cultus azon nyilatkozványaira szorítkozunk, miknek emlékei a római uralom korából Erdélyben napjainkig fenmaradtak. Ilyenek először Róma istenei, s különféle eszméket személyesítő szellemei, a kiknek szentelt emlékekkel Erdély földjén gyakran találkozunk.

Dii Consentes (*Dii majorum gentium*, a rómaiaknál s jelesen: Jupiter, Neptunus, Vulcanus, Apollo, Mars, Mercurius, Juno, Minerva, Vesta, Ceres, Diana, Venus ¹⁾).

Jupiter Tavianus ²⁾).

Apollo ³⁾).

¹⁾ Anton. Bartalis, i. m. 39. l.

²⁾ Ackner, die römisch. Alterthüm. Siebenbürgens. i. h. 35. l.

³⁾ Neigebaur, i. m. 145: 150. „Pythius“ melléknévvél.

Mars ¹⁾).

Mercurius ²⁾).

Juno és Minerva ³⁾).

Ceres ⁴⁾).

Venus ⁵⁾).

Diana ⁶⁾).

Liber Pater (Bacchus) ⁷⁾).

Mitras (invictus) és Sol (a kettő egy) ⁸⁾).

Hercules ⁹⁾).

Aesculapius és Hygea ¹⁰⁾).

Castor és Pollux ¹¹⁾).

Silvanus ¹²⁾).

Fortuna ¹³⁾).

Dea Nemesis ¹⁴⁾).

Luna (lucifera) ¹⁵⁾).

Dea Isis, Isis és Serapis, Isis és Osiris ¹⁶⁾).

Spes. Virtus. Victoria ¹⁷⁾).

Penates ¹⁸⁾).

Genius ¹⁹⁾).

¹⁾ Neigebaur, i. m. 21: 12. — ²⁾ U. o. 88: 1. — ³⁾ U. o. 50: 1; 88: 1; 127: 12; 128: 19. — ⁴⁾ U. o. 224: 6. — ⁵⁾ U. o. 144: 135. — ⁶⁾ U. o. 30: 61. — ⁷⁾ 132: 44.

⁸⁾ Neigebaur, i. m. 194: 1. „Invictus“ melléknévvel, 128: 20; 21: 22; 129: 25.

⁹⁾ Conr. Mannert, i. m. 73. l. — Torma Károly, i. h. 33. l.

¹⁰⁾ Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskunde. 1845. I. Bd. III. Heft. 39. l.

¹¹⁾ Neigebaur, i. m. 26: 36. — A 174: 1 alatt levő emléken „Castoribus“ olvasható. — ¹²⁾ U. o. 79: 1; 82: 6. „domesticus“ melléknévvel.

¹³⁾ Torma Károly, i. m. 28. l. — ¹⁴⁾ U. o. 37. l. — Neigebaur, i. m. 28: 45. — ¹⁵⁾ U. o. 152: 203. — ¹⁶⁾ U. o. 25: 27; 162: 279; 205: 38. — Köleséri, i. m. 16. l.

¹⁷⁾ Neigebaur, i. m. 71: 1. — ¹⁸⁾ U. o. 126: 10.

¹⁹⁾ Anton. Bartalis, i. m. 39. l. — *Genius Leg. XIII. G.* — J. M. Ackner, Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien, i. h. 71. l.

Fugia ¹⁾.
 Mens ²⁾.
 Fides ³⁾.
 Roma ⁴⁾.
 Febris ⁵⁾.
 Deus Azizus ⁶⁾.
 Deus Sarmandus ⁷⁾.
 Zamolxis ⁸⁾.

22. §. *A római papság Erdélyben.*

C. Julius Metrobitanus, sacer Dei eiusdem (Aesculapii) Pontifex. QQ. II. Vir. Col. Apul. ⁹⁾.
 L. Ael. Lupus. EQ. R. Pontif. et II. Viral. (Coloniae Apulensis ¹⁰⁾.
 M. Lucilius Lucilianus. Aug.(ur) Col.(oniae) ¹¹⁾.
 Q. R. F. C. Num. Certus. EQ. Rom. Augur Col. Apul. ¹²⁾.
 T. Cl. Anicetus. Aug. Coloniarius ¹³⁾.

¹⁾ Az ellenség szaladásán nevető istennő. Némelyek vélekedése szerint, a hadi szökevények védszelleme. Anton. Bartalis, i. m. 39, 40. ll. — ²⁾ U. o. 39. l. — ³⁾ U. o. — ⁴⁾ U. o. „aeterna“ melléknévvel, kinek a meghódított népek áldoztak.

⁵⁾ Neigeaur, i. m. 73: 9. „diva, sancta, magna“ jelzőkkel. — ⁶⁾ U. o. 203: 17. Ez Róma isteneinek sorában nincs. Erdély ősrégi lakói tisztelték, s a rómaiak, úgy látszik, Erdélyben elfogadták. — ⁷⁾ U. o. 253: l. — Ackner, i. h. 20. l. — Seivert, i. m. Nr. 251. *Mars*, Syriában. Az ennek tisztelésére építtetni kezdett imolát Donatus, a Leg. V. Mac. parancsnoka, bevégeztette. Talán mert eredetére ő is syriai volt. — Engel, i. m. 247. l.

⁸⁾ M. J. Ackner, Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien, i. h. 90. l.

⁹⁾ Neigeaur, i. m. 89: 3. A 147: 165. számú emléken ez olvasható: „C. Jul. Metrobianus. (így). Col. Zarmiz. Sacerdos Dei.“ — ¹⁰⁾ U. o. 134: 60. — ¹¹⁾ U. o. 93: 1. — ¹²⁾ U. o. 135: 62. — ¹³⁾ U. o. 135: 64

- Ael. Julianus. Aug. Col. Apul. ¹⁾.
 C. Jul. Valens. Haruspex Col. et Antistes ²⁾.
 P. Ael. P. Fil. Pap. Strenuus. EQ. P. Sacerd. Arae
 Aug. Augur et II. Viral. Col. Sarm. Augur Col. Apul.
 Patron. Collegior. Fabr. Centonar. et Nautar. Salinar.
 et Comercior. ³⁾.
 P. Aelius. P. F. Fab. Augur. Dec. Mun. Apul. ⁴⁾.
 Cocceius Umbrianus. Decur. Augur item pontifex
 civitatis Paralisensium Provinciae Daciae ⁵⁾.
 Ulp. Sabin. Arusp. Maximus ⁶⁾.
 M. Fuly. Serapus. Augur Aug. Praetorii ⁷⁾.
 M. Ulp. Caec. Bassianus. M. Aug. Augustalis Col.
 Nap. ⁸⁾.
 M. Cominius. Pontif. et bis QQ. Sarmiz. Metrop. Sacer-
 dos Arae Aug. ⁹⁾.
 Q. Vibius Camillus. Aug.(ur) Col. Dac. ¹⁰⁾.
 M. Cornelius Primus. Aug. Col. ¹¹⁾.
 M. Licinius. II. Vir. Col. Dac. Zarmitz. et Flamen
 Dialis ¹²⁾.
 Tib. Cl. Rufus. Dec. Col. et Flam. Mun. Apul. ¹³⁾.
 M. Munatius cum Balbino. Quaestionum Causarum-
 que Judex. Flam. Dial. Mun. Col. Apul. ¹⁴⁾.

¹⁾ Neigebaur, i. m. 143: 128. — ²⁾ U. o. 153: 212; 168: 2. — ³⁾ U. o. 161: 269. — ⁴⁾ U. o. 161: 274. — ⁵⁾ U. o. 172: 1.

⁶⁾ Transsilv. Beiblatt zum Siebenbürger Boten. 1857. Nr. 48.

⁷⁾ Neigebaur, i. m. 205: 36. — ⁸⁾ U. o. 223: 3. — ⁹⁾ U. o. 261: 3; 284: 8; 285: 14. — ¹⁰⁾ U. o. 284: 9.

¹¹⁾ Azon emlék, melyen e római jós neve olvasható, Várhely éjszak-nyugati határán, szántás közben födötetett fel Dumitru Ardiétanu földész-től, s jelenleg ugyanott nemes Tornya Sámuel úr birtokában van. Betűi oly tiszták s épek, mintha csak most vésettek volna. A mészkő-tömeg hátsó része nem levén kisimítva, sejteti, hogy falba volt illesztve.
V. J.

¹²⁾ Neigebaur, i. m. 36: 97; 89: 1. — ¹³⁾ U. o. 132: 44. — ¹⁴⁾ U. o. 133: 54.

P. Ael. Julian. EQ. R. Flam. et II. Viral. Col. Apul. ¹⁾.
 Val. Celsus. Flamen Municipii ²⁾.
 C. Spedius Hermias. Flam. Col. Sarm. ³⁾.
 Ermidius Sigavus ⁴⁾.

VIII. FEJEZET.

A római népszorgalom Erdélyben.

23. §. *Földészet. Kézművek. Ipar. Kereskedés a rómaiak alatt Erdélyben.*

Róma, állammá alakulása óta, a szabadoknak csak két nemét engedte meg a foglalkodásnak: a földmivelést és hadi szolgálatot. A mesterséget tűzők nem számíttathattak a polgárok közé. Később, Róma túlfokozott gazdagságának korában, a földmivelés ősjelentékéből sokat veszített. A henyélő rüpkök eltölték a főváros utcait, kiknek iker-jelszavuk volt a kenyér és játék. Fárasztó munkát rabszolgák végeztek. A rómaiak, ha egy tartományt vagy országot elfoglaltak, minden földet és telket birtokukba vettek, s ilyenkor természetesen a senatus biztosai s a megszálló hadtest parancsnoka sem feledkeztek meg önmagokról. Nem csak hogy az egész ország *ager publicus* volt, még adó követeltetett, tizede, ötöde a gabonának. A földészet illetén helyzetében bőven jövedelmező gazdaszat, különösen földmivelésről hogy szó sem lehetett, magában érthető. Ehhez járult még Erdélyben, a római uralom korában, a dák nép engesztelhetetlen gyűlölete szívtelen elnyomói irányában, s a szomszéd barbár népek folytonos zaklatásai, meg a földmivelésre fordított rabkezek, mik nem engedték, hogy az az áldott föld termő erejéhez mért arányban emelkedhessék.

¹⁾ Negebaur, i. m. 135: 67.— ²⁾ U. o. 201: 8.— ³⁾ U. o. 33: 79.

⁴⁾ Zamolxis, dák isten, papja. — M. J. Ackner, die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien. i. h. 90. l.

De hogy ily viszonyok közt is, a római provinciák sorsához képest, a gazdaszatnak ezen nagy horderejű ága, Erdélyben legalább türhető állapotban volt s a belszükséget fődözte, már Traján egy érme sejtentünk engedi, melyen *Ceres*, mint a földészet istennője, s a bőségszarú, Dacia termékenységét, különösen pedig gabonafajok mívelését jelképezik ¹⁾. Hogy a búza Erdélyben már a római uralom tartama alatt természetetett, azon korból hozzánk szolgáló nyomok tanusítják. Ugyanis *Ulpia Trajana* hajdani fekhelyén, *Várhegy* (Gredistye) nagyszerű romjai közt is, nem mélyen a föld felszínétől, valamint a római *Salinae* (Torda) erődjének omladványai alatt szénné vált búza bőven találtatott ²⁾.

A földmívelés föltételez baromtenyészést. Hogy e gazdaszati fontos ág, szövetkezve a juhászattal, már tárgyalt idősza-kunkban a hon lakói által felkaroltatott, ha Erdély földirati fekvése s természeti minősége nem igazolná is, egykorú hiteles emlék teszi kétségtelenné. Az *Al-Gyógy* vidékén egykor létezett római telep (*Hydata*) emlékei közt egynek oldalán szőlőtő, másikon pedig pásztor, vagy az erdélyi római emlékeken oly gyakran eléforduló fiu-alak, kajmós bottal, szemlélhető, mi általában a pásztorélet, különösen pedig a juhászati díszletére enged következtetnünk ³⁾.

Hogy az erdélyi szőlőmívelés virágzó állapotban volt a rómaiak idejében, azt az emléklapok s érmeiken megjelenő szőlőfürtök gyaníttatják; hozzájuk néha még lant (*lyra*) is járul, mi életkedvet, vidámságot látszik jelképezni. Bőjti csend áll ott be, hol kenyér, hús, bor — mint az ősmagyar élet jelképei — eltűnnek. Hogy e háromnak a római Erdélyben együtt kellett lennie, minden kételyen föltül helyezi az, hogy e szép hazát már a római érmek boldognak (*felix*) hirdetik ⁴⁾. De

¹⁾ Ackner, die antiken Münzen. i. h. I. Bd. I. Heft. 88. l.

²⁾ Neigebauer, i. m. 39: 118; 102: 30; 199: 7; 214: 185.

³⁾ Hohenhausen, i. m. 103. l. — Neigebauer, i. m. 107: 10.

⁴⁾ Ackner, die röm. Alterthüm. in Siebenbürg. i. h. 23. l. — Hohenhausen, i. m. 73, 75. ll. — Köleséri, i. m. 13. l.

miként lehetne ott boldog élet, hol még kenyér sincs a háznál? Valamint később (275. Kr. u.) Probus császár alatt Pannoniába, úgy hihetőleg ha nem is legott Traján kormányéveiben, bizonyára az Antoninok korában szállítottak Erdélybe az első jobb fajú szőlővesszők Italia szelíd éghajlata alól. Nyomos okunk van hinni, hogy az Apulum közvetlen szomszédságába eső úgy nevezett Hegyalja (Sárd, Krakó stb.) tűzes és zamatos italai, valamint a Küküllő mellékén s Medgyes vidékén eső halmok borágai kezdetben Itáliából, a római gyarmatosok útján, vették ide származásukat. Hogy nagy mérvben folyt a szőlőmivelés a római korban Erdélynek borairól nevezetes más részében, a Szilágyságban is, erre utalni látszik azon 1797-ben Szilágy-Somlyó határán talált s kétszáz három arany-nehézségű aranylánc, melyről ékitményekül, a szőlőmivelésben használt eszközök aranyképletei csüngtek alá ¹⁾.

Ott, hol az iparost a társadalom lenézi, s a főhatalom gyámkarjait tőle megvonja, a kézimesterségek csak nehezen bontakozhatnak ki pólyájokból. A római kényszerült kilépni a polgári osztályból, ha mesterséghez fogott. Ilyetén helyzetében a kézműiparnak hogy Erdélyben a római uralom alatt észlelhető lendületet nyertek volna a kézimesterségek, gondolni is képtelenség. A dák nép, s vele talán az új haza ege alá költözött római gyarmatosok is, ebbeli életszükségeit, miként napjainkban, úgy azon korban is, maga a család fődözte. Az épületek s gazdaszat anyagszereinek kiállítására a háznép férfiai; a szövés, varrás, mosás pedig a némbereket illette. A katonai helyőrséget s a provincia hivatalnokait hihetőleg a már említett kézműiparos társodák (19. §.) látták el mind kelleleg bútorozott lakokkal, mind ruhaneműekkel. Így valamint az életigények, úgy az ezeknek megfelelő foglalkodások is keskeny körre szorítkoztak. Különben a római bételepülteknek szilárd anyagból összeállított lakaik, a mészégetés, téglák, cserépszindelyek, különféle üveg s cserépedények, érc-szerek va-

¹⁾ Ackner, die römisch. Alterthümer in Siebenbürgen, i. h. 41. l.

lamint szakértelmes építészeket, úgy nem közönséges ügyességi kézműiparosokat föltételeznek. Ezeken kívül a rézművesség létezésére mutat azon római mivű réz-konyhatál, mely 1845-ben Kézdi-Vásárhely határán, több régi római edényekkel együtt ásatott ki. Egy hosszszűdad mélyedésben a rézműves neve „TALIO. F.“ (ecit) olvasható ¹⁾. Mily tökélyre emelkedett némely házi-eszközökre nézve a rómaiak műtani ügyessége, az említett régiséggel együtt talált kézdi-vásárhelyi ódon tárgyak mutatják. Ámbár szolgálkezek vagy a nagy világ elől csendes magányba vonúlt egyszerű családtagok tiszták is náluk a kézműipart, tőlök a szabályos kezelést, többször mesterfogásokat elvitáznunk nem lehet. Tekintsük csak az egyszerűségekkel meglepő azon veres vagy barna agyagedényeket, melyek arányos idomosságuknál fogva magokra vonják figyelmünket, mily nemesen egyszerű alakító tehetségek kinyomataiként tűnnek fel előttünk! Róma nem csak fegyverével, hódított az szellemerejével is. Nincs is okunk kételkedni, hogy Erdélynek a római uralom alá jutott ősnépe, a hosszszas együtt-lét s gyakori érintkezések folytán, a római szellemmel együtt, az új szállóknak életfoglalkodásait, tehát az okszerűbb földmívelést s némi mesterségeket el ne tanúlt volna; csak hogy mindez az átvevők kezei közt is megtartotta saját római jellegét. Innét van, hogy semmi dák emlék nem juthatott korunkra saját jellegével Erdély római korszakából. Mindaz, a mit az idők pusztító viharai megkiméltek, római jelmezben jelen meg.

Ha tekintetbe vesszük a földmívelés és ipartüzlet vázolt állapotját, Erdély k e r e s k e d é s e sem birhatott jelentéssel a római uralom idején. A foglalási hadjáratok alatt a hon lakóinak legéletrevalóbb része a védesatákban elhullott, más része a dák ügy elbukása után az őshazából kiköltözött; munkás kezekben tehát érezhető volt a hiány. A szomszéd népekkel szövetkezett menekültek is többször nyugtalanították a rómaiak erdélyi új birtokát. Ily viszonyok közt sem a földmívelésre tá-

¹⁾ Magyar Akad. Értesítő. IV. Év. VI. sz.

mászokdó kézmivesség, sem a kettőből táplálkozó kereskedés erős lábra nem kaphatott. Említettük ugyan (10. §.), hogy a belkereskedést Daciában azáltal élénkítette M. Aurelius, hogy az új provincia határain belül a vándor-jászoknak megengedte a kereskedést a roxolánokkal, de azon kikötéssel, hogy minden ily esetben a tartományi helytartóhoz folyamodjanak engedélyért. Hogy ez egyetlen embernek kényétől függő kereskedelem nem nagy lökést adhatott a forgalomnak, eléggé érthető. Ennek daczára ez időtt hogy folyt mégis némi kereskedés Erdélyben, s azt a Maros és Olt folyókon megélénkült vízi közlekedés érezhetőleg előmozdította, egykorú emlék után sejtethetjük, melyen P. Ael. P. Fil. Pap. Strenuus úgy említették, mint — egyebek közt — a hajósoknak, tehát a hajókázat védnöke (Patronus) ¹⁾. Birunk Erdély római korszakából egy fogadalmi oltárt, melyet a hajdani *Apulum* kalmárai vagy is az ott tartózkodott üzérek (negotiatores) emeltek Crassus Macrobius nevű védnöküknek ²⁾. A kiható kereskedést illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy Dacia és Moesia közt volt némi kereskedelmi viszony ³⁾. Az Al-Duna említett két tartománya közt élénk forgalmat idézett elé Traján világhírű köhidja, mely valamint a déli részek útvonalainak találkozási, úgy a nevezett provinciák érintkezési pontjává lön egyszersmind. A dákok más irányban alig űztek a rómaiak alatt kereskedést, de nem is űzhettek. Erről meggyőz bennünket országuk földirati fekvése. Erdélyből legnépesebb közlekedési vonal lehetett a Vaskapu hegyszoroson át a Dunához, honnét a birodalmi főváros (Róma) felé irányult a mozgalom. Erdély gazdag ércbányáiból a nyermény (arany, ezüst és talán vas) mind ezen úton szállítottott a büszke világvárosba.

¹⁾ Neigebaur, i. m. 161: 269.

²⁾ Neigebaur, i. m. 137: 75.

³⁾ Conrad. Mannert, i. m. 51. l.

24. §. *Az erdélyi bányáipar általában, a rómaiak alatt.*

Erdély a császárság korában, másfél századon túl volt Rómának Kaliforniája. Gazdag aranyereit már Herodot emlegeti ¹⁾. Midőn Róma a két Moesiában megvetette lábát, könnyen értesülhetett annak kifogyhatatlan nemes érzetelepeiről. A dákoktól több ízben szenvedett kudarczon s Traján nagyjéjű hadi-tervein kívül, a kincsvágy, az ismert római „auri sacra fames“ képezhetette az egyik fő titkos rügót Erdély meghódításában.

Csak annak, ki Erdély régi bányamivelésének nyomait szemlélte, lehet kellő fogalma, minő mérvben, s mekkora erőfeszítés és kitartással üzték ott a rómaiak a bányászatot. Dacia meghódításakor legott a bányatelepekre esett a rómaiak kincsovár figyelme. Mirenézve ellesték a tartomány öslakosainak vívmányait, s birtokukba ejtvén, a munkát tovább folytattatták. Legalább ezt bizonyítják azon jelek, melyek Erdély határ-hegylánczának déli alján, közel a Veres-torony-szoroshoz, észlelhetők, hol ősrégi bányamivelési nyomokat tüntet fel az érzehgybe vésett néhány alag (Stollen), melyekben bányász-eszközök, néhány római érem s egy bánya-mécses találtatott. A zagyla (Gneis), csillám s tülökcsilla-palából álló sziklatömeg rézkovandot (Kupferkies) s nem ritkán nemesb fémeket is tartalmaz.

A római bányamivelés Erdélyben egész nagyszerűségében a Verespatak felett emelkedő meredek sziklabérczen, mely Vár (*Cetatea mare* és *mica*, nagy és kis vár) néven ismeretes, mutatkozik. E névvel helyesen tisztelte őt meg a tapintatos bányász nép; mert kívül-bélül kerek vár alakja van, hová az északi oldalon csak egyetlen nyílás vezet. Ha a vulkán szerű

¹⁾ Hist. IV, 10 s köv. — Legelső történelmi tudósítása a mi kedves Erdélyünkről, hol a történettudomány ösatyja annak fő folyamát, a Marost (*Maris*) s pompaszerető partlakóit, a kemény Agathyrsokat érinti, aranybőségével együtt, melylyel azok magokat ékesítették, s a harcias szomszéd népek irigységét magokra vonták.

töbör (crater) keretéhez lépett a természetbarát, s a tarkalékos sziklatömegekre vetette tekintetét, a meglepetéskor bámulat szállja meg egész valóját. Nem csekélyebb rémület s borzadály izgatja, midőn annak belsejébe bocsátkozik. Minden érzés-szerveit rendkívüli rezgésbe hozza a fellobbanó löpor göztömege, s a minden oldalról kinyúló s át meg átlyukgatott szikladarabok, melyeknek beszakadással fenyegető falai viszhangozzák a teherhordó lovak lábdobogásait, s még inkább a feneketlen mélységnek ásitó torkolata, mely benyeléssel fenyegeti a közelgőt, mialatt nedves-hűs lég legyintgeti, s a bányászszerszökök tompa csattogásai, meg-megszakítva löpor-lobbanásoktól, hatják meg hallszervét. Rebegés nélkül nem nézhetni itt a vakmerő bányász a szédítő meredeken, miként mász egyik szádától (Mundloch) a másikhoz, gyakran meg sem erősített lábtón, vagy egy csak amúgy oda vetett meghornyolt gerendán, csüngve a levegőben, hogy türeget véssen a sziklafalba s löporral szétrobbantsa azt.

A római bányamivelést könnyű a mostanitól megkülönböztetni. A rómaiak ugyanis a szádát általában szilárd kőzetbe vésték, hogy száraz falak alakuljanak, s az egész ívalakkal birt. Hogy ezen ószerű munkálatok igen régi, még az ősdák uralom korából valók, de már némi érintkezéssel a római időszak ilyenmü kísérleteivel, kétségtelenné teszik a majd mindennütt észlelhető nyomai a tüzzel való bányászatnak, valamint a közel eső vidéken gyakran talált ó római bányamécesek, műszerek, házieszközök, ékszerneműek, feliratok, edények, hamvedrek stb. De minden kétely fölé helyezi a rómaiaknak az őshajdanban nagy szorgalommal itt üzött bányászatát a Libellus Aurarius¹⁾, mely viaszlapjain teljes hitelü római értesítést nyújt némi dolgokról, melyek a bányászat körébe

¹⁾ Libellus Aurarius sive tabulæ ceratæ et antiquissimæ et unicæ Romanæ cet. quas nunc primus enucleavit, depinxit, edidit Joannes Ferdinandus Massman. Lipsiæ 1840. — Dr. Érdy János, Erdélyben talált viaszos lapok. Pest. 1856. — V. ö. Jerney János értekez. Tudománytár. Új folyam. VI-d év. 1842. 291 s köv. ll.

tartoztak. Közelebb, 1855-ben is, Verespatakon egy újabb aranyfekvet (Goldlager) megnyitási kísérleténél, midőn az alag tovább hajtatnék a hegy beljébe, véletlenül egy római alagra bukkan-
tak, melyet, úgy látszik, valamely vadnép ellenséges beroha-
násakor szándékosan és sietve hagytak oda; mert a száda oly
tígyesen volt fatörzsekkel elrekesztve, hogy felismerni lehetet-
len vala. A még ép, de kénrakodványos törzsek elmozdítása
után, a talajon néhány tuczat viasztábla találtatott. Kétségkívül
ez okmányokkal egykor jogukat akarták a rómaiak azon alag-
hoz érvényesíteni: mi azonban nem történhetett meg. Meglepő
volt a bányasziklába vágott tűzhelyen talált hamu és szén. Az
írás jellege egyez Massmann példányaéval, mi ennek hite-
lessége mellett bizonyít.

A rómaiak által Erdélyben üzött bányászatra nézve érde-
kes még azon fogásuk, mely a sóaknák művelésében, különösen
Maros-Ujvárárt nyilatkozott, hol a mai módtól egészen
különbözőleg, kémlemunkát (Aufdecarbeit) folytattak, s az ak-
nákat lejtékesen (abschüssig) ásták be néhány ölnyire. Ez volt
a római sóakna-művelésnek alapja.

Az arany s ezüst-tartalmú ércz és ólombányákban Radnán
ősregi alagok léteznek, melyek lőpor alkalmazása nélkül, egye-
dül ütük (Schlägel) s vas-szerszámokkal műveltettek. Igaz ugyan,
hogy itt a XIII-d. században német gyarmatosok bányászko-
d-
tak; de hogy azelőtt már egy egész évezreddel ott római bá-
nyaművelés létezett, mutatják a római bányakezelés azon be-
osztásai, melyek az akkori bányaművelésben rendszeren szokás-
ban voltak, s a rómaiak által megszállott más bányahelyeken
is, pl. Selmeczen, felismerhetők.

Különféle bányász hivatalnokok neveit tartották fenn a ró-
mai emlékek, mint fogadalmi oltárok, sirkövek, ravatalok s nagy
téglák. Az erdélyi bányászat főigazgatója (procurator), hason-
lólág a mi néhai országos kincstárnokunkhoz, legott Erdélynek,
mint római provinciának, Traján által intézett szervezése után,
nagy tekintéllyel birt, s közülük időfolytán több, mint a csá-
szári örhadak főnöke, a császári legfőbb államfokozatra szolgáló

sorban állott. Pertinax, mielőtt római császárrá kiáltatott volna, Daciában, különböző időben, tekintélyes hivatalok élén állott; Marc. Ulpius fő bányaignazgató pedig ¹⁾ később Dacia császári helytartója lett ²⁾. Megesett néha, hogy a két tartományi főtisztviség (helytartóság s bányaignazgató) egy személyben összpontosult, miként ezt mindjárt eleinte Scaurianus és Axius Aelianusnál látjuk, amazt még Traján küldvén legelőször *propraetor*-képen Erdély kormányzására. A fő bányaignazgató segédei voltak a *sub-procuratorok* és az ezek alatt állott tisztiek (*decuriók*). Hogy a tisztii személyzet nagy lehetett, mind a hely roppant távolsága, mind pedig a bányamunkások tetemes száma bizonyítja. A bányamivelést részint fogadott munkások, részint e terhes munkára ítélt bűnözők üzték. A bányásztelepeken, hogy kellő rend tartassék, s az állam legfontosb jövedéke minden tekintetben biztosítva, valamint a bányamunkákra ítélt fegyenczek féken tartva legyenek ³⁾, katonai helyőrség állott készen rendelkezésre. E bányásztelepektől nem messze eső *Apulumban* is jelentékeny haderő állomásozott ⁴⁾.

Traján volt, tudtunkra, első, ki bánya-egyletet (*Collegium Aurarium*) szervezett. Erdélyben lelt emléklapok ezen kivül még emlékeznek kézmivesek társodájáról is ⁵⁾. Különbözött ez amattól, melylyel más tartományokban özsze volt kapcsolva. E társoda kéznél-lételeét szükségelte a bányászathoz megkívántató eszközök nagy száma, melyeket eléállítani annak köréhez tartozott. A társoda élén — miként fölebb (19. §.) láttuk — egy védnök (*patronus*) állott, míg a bánya-egyletnél a császári főbányaignazgató (*procurator*) elnökölt.

Hihetetlen menyynységü nemes ércznek kellett Erdélyből Rómába kivándorolnia ⁶⁾, ha elgondoljuk, hogy a nagy mérvben

¹⁾ Neigebauer, i. m. 171: 1. — ²⁾ U. o. 192: 2.

³⁾ Samuel Köleséri, *Auraria Romano-Dacica*. 17. l.

⁴⁾ Egy ily őrhad parancsnoka volt C. Clodius is. Köleséri, i. h.

⁵⁾ U. o.

⁶⁾ Ackner, *die antiken Münzen Siebenbürg*. Archiv stb. 1845. I. Bd. III. Heft. 90. l.

folyt bányamunkák jövedékein kívül, a lakosokra vetett aranyadók is nagy szigorral hajtottak fel. Innét érthetjük csak, miért fordulnak elé nálunk Erdélyben a régi római emlékeken a *coactores auri lustralis*, *exactores*, *quaestores*, *proquaestores* és érmeken egyszersmind. Ide járul még, hogy valamint napjainkban, úgy a római uralom idején is, nagyban folyt a bányahelyiségeken az arany-beváltás, mi a bányajövedelem legnagyobb részét alkotta. Ezen a r a n y v á l t ó k (aurileguli) hajdani létezése mellett tanúskodik egy, Abrudbánya határán közelebb kiásott római emlékkő, melyen *Leguli Auraria* fordul elé ¹⁾.

25. §. A rómaiak sóaknái Erdélyben.

Az élet ezen egyik nélkülözhetlen kelléke hamar útalta mindentütt a népeket annak kutatására. Kis helyen oly mennyiségben sehol sem létezik a földkerekségen e legbecsesb adománya a természetnek, mint Erdélyben; hol nem ritka eset, hogy a szántóvető ekéje sóréteget horzsol, s a bérezi patak medre sórétegből áll, kopár sósziklák csillognak a verőfényen, s egész sóhalmokon dül a rohanó zápor. A római bételeplők hamar észlelték a természet e bőkezűségét, s igyekeztek is azt életszükségökre felhasználni, miként ezt aknászatuk nyomain kétségtelenné teszik.

A mai T o r d a a hajdani római *Salinae* egy részét magában foglalja. A két név azonosságát mind Ptolemaeus, mind a Peutinger-abrosz kétségen kívül helyezi, valamint az ide szolgált köburkolatu római út is, úgy a régi erőd maradványai, melynek nagyszerű kőkapuzata, Minerva óriásszobrával s Medusapaizsával — Bethlen Farkas derék történészünk, mint szemtanú, állítása szerint — még a XVII-d század másod felében épségben állott. De dönthetlen érvül szolgálnak e tekintetben azon sóaknák, melyek ma ugyan vízzel telvék, de a rómaiak alatt jegeczisztá sóval látták el Erdély lakóit.

¹⁾ Ackner, römisch. Alterthüm. in Siebenbürg. Jahrbuch der k. k. Centr.-Commiss. für Erf. und Erhalt. der Baudenk. I. Bd. 17. l.

A Székely-Földvárnál egykor létezett római erőddel szembe, délre, mintegy órai távolban, a Maros folyam balpartján fekszik Maros-Ujvár, Erdély legjövödelmezőbb sótelepeinek egyike, hol nyomai vannak a hajdani római sóaknászatnak, minők: régi bányász-eszközök, s egy római téglákból készített ódon boltozat, és egy czifra ormóju emlékkő, melynek lapján lant s szőlőfürtök szemlélhetők, de felirata, öt betű hián, ma már többé nem olvasható; valamint különféle edények, hamvedrek stb. gyakran fordulnak elé.

Igen hihető, ámbár régi nyomok nem tanusíják, hogy a Szász-Régentől fölfelé egy órányira létező sótelepek és sósforrásokra is kiterjeszték a rómaik figyelmeiket; mit a mellettök elvonuló római útból is sejthetünk. Hisz köztudat szerént az itt eső Sajó völgye sórétegekben hihetetlen gazdag (Sófalva, Bilak) úgy, hogy a folyó nem egy helyütt lejt alá tömör só medren, s aszálykor a mosott partok néhutt sófalakként tűnnek fel; s ez okból a provinciák kincseit derekasan kiaknázni nem csak hajlandó, de ügyesen is értő rómaiak telepítvényeiket helyes számítással a Sajó völgy leghasználhatóbb határaiig eléltolták, hogy e részen is öszszekössék Erdély délszaki vidékein létezett gyarmataikkal¹⁾. Ez lehet legfontosb oka annak, miért találunk Dacia ezen félreeső részében is római utak maradványira.

Az alsó-ilosvai római telep létalapja helyesen kereshető az alsó-ilosvai s csicsó-keresztúri határon létező kősó-rétegek nagy mérvbeni kizsákmányolhatásában, mint ezt területi kétségtelen jelek igazolják; mert az ide, alaposan gyaníthatólag sóbányászat érdekében, helyezett római táborállás és gyarmat a mivelés alá vett sóaknák tőszomszédságában, az erődtől alig lőtávlatra vala építve; mint ezt a fenlévő erődromoknak a rómaiak által mívelt sóaknák helyén ma létező tavaktól való csekély távolsága igazolja is²⁾.

¹⁾ Torma Károly, i. h. 30. l.

²⁾ U. o.

Belső-Szolnok-megyében, Szészarmától félórányi távolságra fekvő Középfalván, a rómaiaknak nagy mérvben üzött sóaknászata szembetünő nyomokra útál.

Választottól másfél mérföldnyire a Kis-Szamoson túl fekszik Szék mezőváros sóaknáival, melyek jelenleg nem műveltetnek; de hogy hajdan, a római uralom idejében, művelés alatt voltak, világos nyomok bizonyítják.

Kolozsvártól keletnek három órányira esik Kolos mezőváros, termékeny sóaknákkal, s az ősrégi aknaművelésnek könnyen felismerhető nyomaival.

26. §. *Római ércbányák Erdélyben.*

A vasérc, mint leghasználatosb a közéletben, hogy a rómaiak által is nyomoztatott Erdély területén, csalhatlan nyomok teszik kétségtelenné. Ugyanis Gyalárnál vasbányászat s beomlott ősrégi vaskő-gödrök nyomai észlelhetők, melyeknek megnyitásakor bennök ember s ló-csontvázak, római érmek s bányavésők találtattak. Várfalvától Toroczko felé, jobban ez utóbbihoz közelítőleg, tartalmaz vasbányák vannak, melyek közül néhány még a rómaiaktól műveltetett, miként ezt azoknak világos nyomai bizonyítják. Az itteni bányák egyikében viasztáblák s egy triptychon¹⁾ találtattott, mely utóbbi, Dr. Massmann nyilatkozata szerint, görög eredetű. Nem messze Várhegy (Gredistye) helységnél (l. fölebb, 18. §.) régi (hihetőleg római) vasolvasztónak maradványai tűnnek a vizsgáló szemeibe²⁾.

Nem kevesebb gondot fordítottak a rómaiak Erdélyben a nemes érc-telepek nyomozása s művelésére. Így Nagy-Ág, mely 1747 óta műveltetik a nemes érczek gazdag erei miatt,

¹⁾ A triptychonok s viasztáblákról szakava'ott alaposzággal értekezik Finály Henrik Lajos ily című értekezésében: „Az erdélyi bányákból került viasztáblák és az ősrómai folyóírás.“ Oly. Az Erdélyi Muz. Egyl. Évkönyv. I. köt. 1859—1861. 4r. 75—88. ll.

²⁾ Neigebaur, i. m. 97: 10.

honnét nevét is nyerte, hajdan római bányahely volt, vagy legalább már azon időtt műveltetett, midőn a löpor alkalmazása még nem ismertetett. Mióta a félbehagyott alagok véletlenül felfödöttetek volna, azoknak gazdag eredménnyel biztató művelése újra megindult. Hajdan az alagok tűz alkalmazása által műveltettek, melyeknek fenekén sok törmelék, zúrés és romszirt észlelhető, mi egyszersmind acél s vaseszközök használatára út. Az alagokból egyes telérek (Gänge) tíz-tizenkét öl hosszúság s alig három láb magasak nyitak, de oly keskenyek, hogy a bányász csak négy-kézláb mászva dolgozhatott, s munkája után farral kellett odujából szabadúlnia, miután megfordúlnia a szűk tér miatt lehetetlen volt.

Hasonló bányaművelési mód észlelhető ha nem régiebb, úgy bizonyosan a római korból, a Kajanel patak mellett Boiczánál, valamint a Körös mellékén Rudán, Brádon, Czeben és Körösbányán, melyeknek alagaiban régi római vésők találtattak, sőt Rudán, a római bányászat nyomain kívül, egy vasból öntött négy láb magas és két láb átmérőjű kétfülkés mozsár is.

Oláhpiánál, honnét egy aranyhordó patak szalad alá, s hol Erdélynek jelenleg is egyik legjelesb aranymosása van, a rómaiak aranymosó művei tűnnek fel, azonkívül alabárdok (Streitaxte), lánsahegyek, korsók, téglák, kisebb házi edények, ezüstérmek *Apollonia*, *Dyrrhachium*, *Thasos*, *Maronea* feliratokkal, s még ékszerek, s egy igen szép mellű stb. Ezenfölül a vidékben mutatkozó halmok s mélyedések mind az egykori római aknákból kizsákmányolt gerczokra (terméksalak halmaza, Halde) utalnak.

Mintegy fél-mérföldnyire Zalatna alatt, Petrosány közelében, virágzott hajdan egy népes város. Számos maradványok a római korba szolgálnak vissza. Még 1717-ben alapfalak s egész római épületsorok voltak láthatók. Petresán és Zalatna közt egy hegylejtőnél, az Ompoly (Ampulus) balpartján, alapépület-részek födöttetek fel. Hajdan jelentékeny bányahely lehetett, melyet a nagy idők viharai eltemettek.

Zalatna (Alburnum minus v. Auraria parva s. minor) és Abrudbánya (Alburnum majus v. Auraria magna s. major) egymástól három mérföldnyi távolban, körvidékükkel alkotják Erdély Kaliforniáját. Az ó korban röviden *Auraria* (Aranybánya) néven voltak ismeretesek, miként számos római emlékek bizonyítják. Az innét egy órányira éjszakeleti irányban fekvő Verespatak e tekintetben különösen nevezetes, mely hogy már az ó korban, kivált a rómaiak alatt, nagy mérvben műveltetett, bámulásra ragadó nyomok bizonyítják. Mint e bányavidék kiegészítő részei, Bucsum és Kerpenyes is, már a római korban mint bányahelyek ismeretesek voltak, s miként az előbbieket, úgy ezek is szorgalmasan műveltettek.

Verespataktól fel, éjszakeletnek, az Aranyos jobb partján, nagy hegyek és sűrű rengetegek közt fekszik Offenbánya. Az arany s ezüstön kívül itt jön napfényre az európai hírű hasábos dárdany (prismatoidischer Antimonglanz). A bányatisztek még sok nyomait mutatják a római bányaművelésnek, mint ásó-kapákat, feszítő vasrudakat, ütőket, ásók s vésőket stb. és mécsket égett agyagból. Két aknában láthatók még a római alagok, s a sziklafalakon *D.* betű gyakran ismételtlen bevésvé. Ezekon kívül még világos nyomai láthatók a római aranymosásnak. Felismerhető ez az Aranyos mindkét partján észlelhető dombok s mélyedéseken, melyek Lupsán, Bisztrán, Topánfalván, Vidrán stb keresztül a Bihar havas aljáig húzódnak.

27. §. *Pénzverde Erdélyben a rómaiak alatt.*

Ha dönthetlen történelmi érvekkel nem lehet is sarkigazság érvényére emelni azt, hogy Erdélyben a római gyarmatok általában, vagy közülük csak egyetlenegy is pénzverdével birt, ámbár Róma uralkodói pénzverhetési joggal az első rangú gyarmatokat el szokták látni; sőt más részről történelmi valóságként tűnik fel, hogy az erdélyi arany s ezüst-termelék Macedoniába szállított s Thessalonica helytartójának (praefectus) kézbesítettván, ez azt folyó pénzzé verette s a birodalom köz-

szükségeire fordította ¹⁾: mindazonáltal anynyi mégis kétségbevonhatlan tényekből kiderül, hogy e tartomány területén lakott valamely barbár nép csakugyan volt némi pénzverdének birtokában.

Feltűnő ugyanis Erdély, mint a Gordianus-féle aranyok lelhelye, melyek vésetök, bélyegök s feliratuk betűjelmére nézve durván-ügyetlen kézre mutatnak. E mellett Gordianus fejének feltüntetése fénykoronával szokatlan is, mi az aranyérmeken nem szokott előfordulni, s azok súlya, mely sem ezen császár, sem pedig ezen időszak többi aranyérmeinek súlyával nem egyez meg. Minden oda mutat, hogy ezen érem aligha veretett római provinciában, annál kevesebbé Rómában, hanem valószínűleg valamely szomszéd idegen nép készítménye, mely sem a szép törvényére nem volt tekintettel, sem a római pénzügy szabályait nem ismerte, s még csak nem is észlelhette. Köztudomású tény, hogy Caracalla idejében a góthok a római provinciákba ütöttek²⁾; hogy a carpok Pupienus és Balbinus rövid kormányidejükben a moesiakkal csatáztak, a scythák pedig az Al-Duna torkolatánál fekvő Istrust feldúlták³⁾; s hogy a Thracián keresztül Keletre vonuló Gordianus az alánokkal csatázott⁴⁾: hihető tehát, hogy a viszonyok szigora által kényszerített ezen népeknek akkor, az eléjük terjesztett békefeltételeknél fogva, némi földbirtokok adattak⁵⁾, s hogy e végett moghódolásuk s függésök jeléül ugyanazon népek a fénykoronás császárfejet aranyérmeiken kinyomatták. E véleményt támogatja s mintegy bizonyosságra emeli az, hogy ez éremfaj csak a hajdani Daciában, hol azon néptörzsek kalandoztak, s különösen annak azon részében, mely a mai Erdélyt alkotja,

¹⁾ J. o. Christian. Engel, commentat. de expeditionib. Trajan. ad Danub. Vindobonae, 1794. 8-o. 255. l.

²⁾ Ael. Spartian. in Caracall. cap. 10.

³⁾ Jul. Capitolin. cap. 16.

⁴⁾ Jul. Capitolin. Capp. 26, 34.

⁵⁾ Valamint már elébb is Marc. Aurelius alatt. Dio Cass. LXXI, 19.

találhatik. Azért látható ez oly bőségben mind a bécsi császári kincstárban, mind a nagy-szebeni Bruckenthal-féle gyűjteményben; megrendelésük s vételök pedig, a lehely közvetlenségénél fogva könnyű s kényelmes. Ugyanezt mondhatjuk az idősbik M. Jul. Philippus és Sponsianusnak Erdélyben gyakran mutatkozó érmeikről ¹⁾).

Ugyanis, midőn idősbik Philippus császár Róma építésének évezredes tünnepélyét tartaná, a dákok e kedvező alkalmat megragadva, Philippus iránti benső hálájok kifejezésére, hogy Daciát a carpok nyugtalanításaitól megszabadította, új időszakot kezdtek számlálni; s ez újabb időszak évszámait az ezen provinciában vert érmekre is föltették. Ackner hűsz illetén szerfölött érdekes érmet sorol el ²⁾). Semmi kétséget sem szenved, hogy ezek Daciában verettek; tehát pénzverdének is kellett itt léteznie, habár a helyet, hol s a népet, mely jogosultsággal birt, bajos meghatározni. Hogy a leigázott dák nép kezébe aligha ment át, ha csak rövid időre is, e jog gyakorlata, sejtentünk engedi annak fenségi hatalmat illető jelentéke. Birhatta s kezelhette azt maga Erdély római helytartósága, s ez azután a dák nép hála s kegyeletnyilatkozatának útát engedhetett. Hogy e pénzverde s kezelésének római kézen kellett lennie, bizonyítja e nemben azon egyetlen fenmaradt emlék, melyet C. Curtiusnak, mint pénzverde tisztnek (III. Viro A. A. A. F. F. azaz: Triumviro, Auro, Argento, Aeri, Flando, Feriundo) az Ulpia Trajana gyarmat emelt ³⁾). Ezen egyet-

¹⁾ Ackner, die antiken Münzen Siebenbürg. i. h. 319—321. és 328—331. ll.

²⁾ Ackner, die Antiken Münzen Siebenbürg. i. h. 322—326. ll.

³⁾ Neigebauer, i. m. 23: 17. — V. ö. Sam. Köleséri, i. m. 122, 123, 133. ll.

C. CVRTIO C. F.
 POLLIA RVFIN.
 TRIBVNO LATICLA.
 LEG. XIII. GEM. III. VIRO.
 A. A. A. F. F.
 COL. VLP. TRAIAN.
 DACIC. SARMITZ.

lenegy ily nemű emlék után is szabad sejtentünk, hogy az erdélyi tetemes érzékszlet része ha Macedoniába szállítottatott is, de más része e provinciában veretethetett, ha nem külön erdélyi bélyeggel is, forgalmi pénzzé, s egy ilyen erdélyi pénzverde mellett működhetett C. Curtius, és pedig magában Ulpia Trajánában, mint tartományi fővárosban s a provincia két főtisztjének székhelyén.

A főlebb említett érmek sorában az utolsó helyen felhozott „IMP. SPONSIANI. C. AUG.“ felirattal igen érdekesnek látszik. A történelem, tudunkra, Sponsianus imperatort nem említ. Ezenkívül a vésmű ügyetlen kézre mutat. Súlyja pedig sokkal túlhaladja a közönséges császári érmeket. A felirat s bélyeg C. Minucius Augurinus denárai másolataként mutatkozik. Mindebből azt kell következtetnünk, hogy ezen érem nem származhatik rómainól, ki a római trónt bitorolta s a legfőbb állam-méltóságot negédlette; különben pénzét is a szokott mód s használt bélyeg szerint verette volna, miként ezt a bitorlók s ellenesászároknál rendszeren látjuk, s nem kell vala háromszáz éves érmet utánnyomatnia a respublica korából. Figyelemre méltó, hogy ezek s hasonló érmek csak azon földterületen találhatnak, meddig a hajdani Dacia terjedett; honnét hasztalan keressük ezeket idegen éremtárakban; csak az osztrák birodalom területén belül, név szerint Bécs, Nagy-Szeben s talán most már Kolozsvárt is az Erdélyi Muzem-Egylet becses éremtárában láthatók ezek.

28. §. *Római bányai igazgatók Erdélyben.*

A provincia császári helytartója, s a Leg. XIII. Gemina főnöke után, ki egyszersmind Erdély római fő hadparancsnoka volt, rangfokozatilag az erdélyi fő bányai igazgató, mint császári tartományi kincstárnok, következett. Hiteles emlékekben nem leltük többnek nevét tizennégynél. Okát abban véljük rejleni, hogy többször a császári helytartóság s fő-bányai igazgatóság élén ugyanazon államtiszt működött, vagyis a két főrangú hi-

vatal egy személyiség által képviseltetett. Neveit a tizennégynek, hogy munkánk e részben se szenvedjen hiányt, ide iktatjuk.

Q. Axius Aelianus ¹⁾.

M. Ulpius. Procurator Aurariarum ²⁾.

T. Aur. Diocles ³⁾.

C. Aurelius Attilianus ⁴⁾.

C. Sempronius Urbanus ⁵⁾.

P. Maer. Maer. (Publius Macrianus Macrinus) ⁶⁾.

L. Calpurnius ⁷⁾.

Arianus. Aug. Lib. Sub-Proc. Aurar. ⁸⁾.

Q. Lusius Sabinianus ⁹⁾.

M. Scaurianus ¹⁰⁾.

Neptunius ¹¹⁾.

Hermi(n)us ¹²⁾.

Romanus ¹³⁾.

Valerius Slonus ¹⁴⁾.

29. §. *Római érmek lelhelyei Erdélyben.*

Erdélyben a római uralom alatt folytatott bányaipar elbeszélése s a pénzverdéről adott rajzunk után emlékeznünk kell, ha csak mintegy érintőleg is, a régi római érmek erdélyi lelhelyeiről; nem mintha a szórványosan kisebb mennyiségben előforduló érmékből arra akarnánk következtetést vonni

¹⁾ Ackner, römisch. Alterthüm. in Siebenbürgen. Jahrbuch der k. k. Centr.-Commiss. für Erf. u. Erhalt. der Baudenkmale. I. Bd. 1856. 16: 9. — Neigebaur, i. m. 286: 17.

²⁾ Ackner, i. h. — Neigebaur, i. m. 171: 1. — Köleséri, i. m. 21. l.

³⁾ Neigebaur, i. m. 173: 3. — Köleséri, i. m. 20. l.

⁴⁾ Neigebaur, i. m. 224: 4. — ⁵⁾ U. o. 260: 1; 263: 8. — ⁶⁾ U. o. 284: 10. — Köleséri, i. m. 21. l. — Ackner, i. h. 16. l.

⁷⁾ Köleséri, i. m. 15. l.

⁸⁾ Köleséri, i. m. 22. l.

⁹⁾ Ackner, i. h. 15, 16. ll. — Köleséri, i. m. 21, 22. ll. — ¹⁰⁾ U. o. —

¹¹⁾ U. o. — ¹²⁾ U. o. — ¹³⁾ U. o. — ¹⁴⁾ U. o.

esalhatatlanul, hogy azon tájon hajdan telepítvény létezett: de, ha azok szokatlan mennyiségben, főleg ősrégi épületromok maradványai alatt találtnak, egyik nyomos érvül s biztos ujjmutatásul tekinthetők arra, hogy azon téren egykor nem jelentéktelen gyarmat élhetett megtelepülve. Nem tagadjuk, hogy egyes helyek vagy vidékekre, a telepítvényeken kívül, más útakon is, mint csatározó hadsereg, lakhelyeikből kiriasztott családok stb. által juthattak; de általában minden e nemű találmányról ezt állítani, a történelmi alapot elhagyó merész állítás. Egyebáránt bármely oldalról tekintsük a kérdés alatti tárgyat, anynyi kétségbevonhatlanul igaz, hogy a római érmek erdélyi lelhelyei már csak azon egyetlen szempontból is figyelmünkre érdemesek, mert nyomait tüntetik fel azok Erdélyben a rómaiak hajdani életének, s mint ilyenek a pályakérdés fejtegetésének folyamán szó nélkül nem maradhattak.

Erdélyben nagyobb mennyiségű római érmekeket a következő helyek mutatnak fel: Torda, melynek terén hogy hajdan római gyarmat létezett, az ott lelt nagyszámú római érmek tanúsítják. Csak maga a halhatatlan nevű Kemény József gróf gerendi gyűjteményében Tordáról száz tizenegy consuli s nyolczszáz ötvenegy császári érmet birt¹⁾. A Székely-Udvarhelytől egy órányira, a Nagy-Küküllő jobb partján eső Tibód helységben, 1855-ben, a császárság korából nyolczszáz darab régi római érem találtatott²⁾. Szászvárostól kissé délkeletnek tartva, Uj-Sebeshelytől mintegy mérföldnyire lefelé, de éjszaki irányban, több mint ötszáz darab ezüstérem jött napfényre, köztük sok a consuloktól s majd minden császártól Trajánig, kinek érmein a *Dacicus* tiszteletzím még nem jelen meg; tehát Erdély meghódítása előtt kerülhettek ide. A nagyobb szám Vespasián, Titus és Domitián érmeiből való³⁾. Firtos-Váralja határán, különösen a bodoki hegyvonalokon, épületek nyomai láthatók, s egy régi zárda közelében a római korból

¹⁾ Neigebaur, i. m. 218—221. ll.

²⁾ Ackner, i. h. 20: 5. — ³⁾ U. o. 12.

való érmek, különösen aranyérem háromszáz darabon fölül találtak Aurelián császár idejéből (270—274. Kr. u.). Alsó-Ilosvánál is nagy mennyiségben jönnek elő római érmek, főleg Traján, Severus, Commodus, Gordianus, Decius stb. korából¹⁾. A császári korszakból származó külön fajta római érmek lelhelyei még Erdélyben Rus helysége s a Kis-Kalántól délnek eső Szent-György falú, a Nagy- és Kis-Ápold közti tér, Segesvárnál, a Küküllő balpartján eső magaslat (Burgstadel), s az ezen alúl eső Tóbiás falú, Maros-Ujvár, Szász-Régen, Bongárd és Szent-Erzsébet, a Kis-Sinktől félóránnyira eső régi római erőd területe, Fogaras és a tőle nyugatra egy mérföldnyi távolban Sáros nevű helység, Szász-Ugra, és Bethlen vidéke.

Ezüst, arany s réz-érmek nagyobb mennyiségben találtak Kis-Selyk és Csicsó-Holdvilágon, a rómaiak mellett görög veretűek is; Földvár és Mártonhegye közt, a Köhalomhoz közel eső Garád nevű helység határán római érmek ezüst s korinthusi érzezből, Köhalom és Bene környékén, úgy szintén Alsó-Ilosva és Csicsó-Keresztúr közt arany, ezüst és réz-érmek. — Mikháza közelében római réz-érmek, Fenyőfalva megett pedig, a kis félóránnyi távolban lévő római temető sirjaiban, római és görög érez s bronz-érmek, valamint Oltszernél hasonlók földöztek fel a császárok idejéből; Kis-Besztercze és Kusmánál ezüst és bronz-érmek gyakoriak Erdély földjén a római uralom korából.

30. §. Erdélyi kőbányák nyomai a rómaiak korából.

Az építészet és szobrászat tekintetéből különös figyelmet igényelnek a kőbányák. A rómaiak e nemű alkotásait az általok úgy nevezett barbárokéi-felett már az ó korban szilárd-ság jellemzé. A kő s magán épületek s főleg ezeknek ékítményei, az oszlopok, továbbá a szobrok s mindennemű emlékek különböző sziklafajokat kívántak. Az erdélyi gyarmatosí-

¹⁾ Neigebauer, i. m 238: 25.

tásnak legott első időszakában egyik különös gondjuk volt a rómaiaknak, hogy építkezési céljaikra alkalmas szilárd anyagokat nyerjenek, mikben Erdélynek majd minden része szembetűnőleg gazdag. Korán útalva volt új hazájában a római gyarmatnép a köfajtásra, melynek nyomaival több mint másfél évezreden túl is még itt-ott találkozunk. Így Dévától délszaki irányban mintegy félóránnyira látható egy régi kőbánya, mely egészen elszigetelt s hamuszínű vagy vörhenyes-fehér trakitporfir meredek alaptömeget képez, s rejtett öszszeköttetésben áll a Déva mellett s megett elvonuló trakit-csoportozattal. Hogy építészeti czélokra mivellettett, világosan fölismerhető; s aligha csalódunk, ha állítjuk, hogy a Muncselen fekvő Acropolishoz (Gredistye) a faragványok innét kerültek.

A Bukovához közel lévő hegységben (Dialu Marmura = Márványhegy), a Vaskapu bérczortolatánál, felhagyott márványtörést lelünk, hol félig faragott oszlopok, s a rómaiak építészeti s egyéb műkészményei láthatók. E vidéknek, miként a hajdani Pentelikonnak, márványa jegecztulajdonsága. A köröskörül fenmaradt töredékek anynyi idő folytán sem feketedtek meg, hanem némi aranyárga rozsdával bevonvák, míg maga a szénsavas mészkő-faj kova-savanynyal elegyült.

Ampolyiczánál is észlelhető márványtörés, mely tagadhatatlanul már a rómaiak korában mivellettett.

Gyógyynál, a pataktól jobbra eső hegyvonalon, egy római kőbánya felismerhető nyomai mutatkoznak¹⁾.

A mai Várfalva és Ó-Torda területein állott hajdani római erődökhez szükségelt épületkövek — miként figyelmes vizsgálat és öszszehasonlítás után kiderül, — a két hely közt az Aranyos balpartján eső Mészkő nevű magyar helység kőbányájából kerültek ki²⁾.

31. §. *Fürdők. Gyógyvizek. Vízvezetékek Erdélyben a rómaiak alatt.*

1. Az Erdélyben megtelepült rómaiak menynyire tudták a természet adományait, melyekkel a szép haza térei s bérczei

¹⁾ Neigebaur, i. m. 105: 3. — ²⁾ U. o. 196, 199. II.

elárasztvák, nem csak éptani (biotikai), hanem egyszersmind életkényelmi tekintetben is felhasználni, mutatják az általok rendezett fürdők, gyógyvizek és vízvezetékek, melyeket egykorú nyomok után itt röviden ismertetünk, jelen munkánk körébe tartozónak véltünk.

A Sztrigyvölgyben Kis-Kalán (Ad Aquas), mint fürdőhely, már a rómaiak korában használtatott, 22. R. fok melegségű gyógyvize a Sztrigy folyó balpartján fakad, egy órane-gyednyi távolban délre a helységtől a sikon, egy teljesen el-szigetelt s mintegy 18—20 lábnyira emelkedő szikladombból, melynek felszíne közepén a mészszivag-képletbe negyvenöt láb hosszú s harmincz széles víztár (Bassin) van bevésve, s falai függélyesen tizenhöz lábnyira mélyednek alá, s néhány lábny-i magasra meleg gyógyvizzel van telve. A víztárból a szik-lába vésett négy láb széles csatorna szolgál ki az ott elterülő posványra, hol nem meszsze a tojásdad kömedenczétől egy fődél alá vett köralakú fürdő szolgál a vidék népének használatára.

Al-Gyógytól félórányi távolban, a fürdönél, gyógyforrások nyomai észlelhetők. Ide helyezhető Hydata (Ptolemaeusnál). Hogy e gyógyforrás már a római korban használtatott, mutatja egy a kis-kalánihoz hason módon készült, átmérőjében mintegy huszonnégy láb ösrégi víztár, benne azonban most meleg víz nem tartható, mert a mai gyógyforrásnál mintegy húsz lábbal fekszik magasabban. A bővizű gyógyforrás, úgy látszik, mind mélybben ássa magát a hegybe, s kifolyása időszakonként alább száll, míg a mészszivag-rakodmány a fürdők közelében mind-inkább felhalmozódik s elterjed.

A köztiszteletben álló Torma Károly úr buvárszelleme s tetemes áldozatának köszöni a tudomány, hogy az Ilosva s Csicsó-Keresztúr közt esett hajdani római táborhelyen, egyéb régészeti érdekességeken kívül, a hajdani erődtől mintegy két-száz lépésnyire nyugatra fekvő hét osztályú fürdő-épületet fö-dözött fel¹⁾.

¹⁾ Rómaiak nyoma Erdély éjszaki területén. i. h. 28. l.

Hogy magánosok is rendeztek fürdőket, a hajdani Apulum helyén 1622-ben kiásott római emlék bizonyítja ¹⁾.

2. A római fürdők s gyógyvizekhez hasonlólag világos nyomai tűnnek fel Erdélyben az egykori római vízvezetékeknek. Károly-Fehérvártól az Ompoly patak mellett háromnegyed órányra éjszaknyugatnak, Kisfaludnál, egy hegylejtő aljában, mely Károly-Fehérvárig nyúlik, egy római vízvezetékét találunk, nagy római téglákkal kirakva, néhány lábnyira a föld alatt, vize hajdan az Ompolyba szakadt. Magában Károly-Fehérvárban is, valamint Várhelyen (Ulpia Trajana), úgy Zalatnán még ma is csergedező vízvezetékekre akadunk, különösen ez utóbbi helyen a kohó gőzgépénél, hol annak üde forrásvize hűtésre alkalmaztatik.

Tordán hasonlólag félreismerhetlenek egy római vízvezetékek nyomai, mely az innét egy órányra fekvő Koppánd helység üde forásaiból hozta le a vizet a római Salinae városba ²⁾.

Az Ilosvánál felfödözött római régiségek közt találtak egykor inkább vízvezetés mint hőterjesztésre használt három ujjnyi átmérőű, égetett agyagból összeállított sok csövek ³⁾; úgy hasonlólag Várhely ⁴⁾, s Alsó-Városviznél ⁵⁾, valamint Bosorodon ⁶⁾ s az Al-Gyógy határán egykor létezett római telepítvény maradványai közt vízvezetésre használt hengerek számos töredékei fordulnak elé ⁷⁾.

IX. FEJEZET.

A római polgárisodás ügye Erdélyben.

32. §. A rómaiak műveltségi állapota Erdélyben.

Róma, diadalmas fegyverei nyomán, magával vitte saját jellegét is úgy, hogy a hol megtelepedett, ott minden római

¹⁾ Neigebaur, i. m. 140: 104. — ²⁾ U. o. 200. 1.

³⁾ Neigebaur, i. m. 238: 20. — ⁴⁾ U. o. 43: 184—191. — ⁵⁾ U. o. 95: 6. — ⁶⁾ U. o. 95: 22. — ⁷⁾ U. o. 108: 17, 21.

szint öltött. A műveltség terjesztése azonban nem állott kellő mérvben a hódítással. A szellemi csinosodás s lélek-nemesbülés a rómaiaknál a főrangú osztályok kizárólagos sajátja volt. A néptömeggel igen keveset gondolt a hódító hatalom. Jármot hozott ez a szabad népek nyakára, igazított és zsarolt. A nép-erő súlyos munkák terhe alatt görnyedett. A tömeg rabszolga volt s a rabszolgának dolgoznia kellett egy nyomorúlt életért. Ez volt természeti rendeltetése, kényurainak fogalma szerént. Szellemnemesítés, polgárosítás, szemben a szolga néppel, ismeretlen eszmék voltak azon korban. Míg egy maroknyi hatalmas fényzőnben ragyogott, a nagy tömeg — a nemzet ezen egyetlen bel-ereje — sötétségben vakoskodott. A keresztyénség isten-ereje emelte ki a földig tiprott emberiséget e méltatlan helyzetéből s halálszenderéből. A keresztyén egély adta vissza az emberiségnek saját eredeti méltóságát, melyet tőle a bálványozás s a vele járó tudatlanság, és a lelkiismeret elszolgaisodása eljártszott. A magasztos tan, mely a társadalom, az öszves emberiség minden egyedét felebaráttá, testvérré avatta fel, őt egyszersmind emberi teljes jogkörébe visszaállította, s lerontotta az emberi méltóságot oly mélyen sértő tévnézetet, hogy ember isten leg-nemesebb teremtményét *res*-nek tekintse. Enynyire lealáztatott a teremő dicső képmása a rabszolga-állapotban.

A római szolga-tömeg állapotjának ezen szomorú korszakában a népnevelés egészen el volt hanyagolva. Népiskolák, a mi fogalmunk szeréntiek, sohasem léteztek a rómaiaknál. A nép rétegeiben közönségesen a legvastagabb babóna uralkodott. Ha az előkelőknél lassankint emelkedett is a művelődés; a néptömeg, némi tekintetben épen nem, másban ismét csak fölületesen képeztetett; többet, mint kenyeret és látványos mulatságot (*panem et circenses*) nem is követelt; innét a római szinkörök (*amphitheatrum*), majd minden népes helyeken nemesak Italiában, hanem a meghódított tartományokban is. Példa erre Erdélyben a híres Ulpia Trajana (*Sarmizegethusa*) szinköre, melynek romjaival maiglan találkozunk. Az előkelők a magok részéről a népet nevezetes következetességgel és képmutatással tudták

mindig az egély külsőségeihez kötni. Felvilágosodást nem akartak. Azon időkben még a szellemvilághoz is kizáró kiváltságot tulajdonított magának a dúsgazdagok s befolyásosabb római polgárok osztálya. Hogy a háznép körében bizonyos irányú képzettséggel néhány rabszolga birt, ezt nem ura emberszeretetének, hanem kényelemhajtászatának róhatjuk fel. Restelt maga a családanya a gyermeknevelés nehéz tisztje után látni, sőt még írni s olvasni is; e foglalkodásokra ügyesebb rabszolgáiból képezett némelyeket; innét a *παιδάγωγος*, *puer*, *ἀναγνώστης*, *librarius*, *pedisequus* foglalkodási nevezetek a rómaiaknál¹⁾. Ki gyermekeit kellőleg oktattatni akarta, elég vagyonosnak kellett lennie, hogy házi-nevelőt tarthasson. Későbbi időkben bizonyos neme támadott csekélyebb oktatási intézeteknek vásártérekén és bódékban (*litterarum ludi*); de nem nehéz kitárlálni, hogy itt fölötte kevés történt, s hogy ezen intézeteknek lehetetlen volt az egész népségre lényegesen képezve hatni. Hogy a római uralom alatt Erdélyben is léteztek ilyenén képezdék, az egykori *Apulum* helyén felfödözött hiteles emlék bizonyítja, melyen világosan „*schola*“ (tanoda) említették²⁾. Azonban, habár nagyobb lendületet nem adtak is a köznevelés ezen első kísérletei az általános művelődésnek, annyit mégis eszközöltek, hogy a szellemi emelkedetésnek alapot vetettek, s legalább írni, olvasni tudtak; mit a római uralom korából fenmaradt azon számos emlékek bizonyítanak, melyeken az írásnak sokszor meglepőleg csinos, egyszersmind szabályszerű példányaira akadunk, s melynek a rómaiaknál divatos emlékköveken kívül még a viasztáblákon leljük nyomait, minők az abrudbányaiak, verespatakiak és a mai Lettye nevű bánya-

¹⁾ Így olvassuk *Corn. Neposnál*, in *Attic. cap. XIII.* „*Usus est (Atticus) familia, si utilitate iudicandum est, optima; si forma, vix mediocri. Namque in ea erant pueri litteratissimi, anagnostae optimi et plurimi librarii, ut ne pedisequus quidem quisquam esset, qui non utrumque horum pulchre facere posset; pari modo artifices ceteri, quos cultus domesticus desiderat, apprime boni.*“

²⁾ *Neigebaur, i. m. 156; 236.*

telepen felfödözöttek¹⁾. A római korszakból reánk maradt ezen becses erdélyi emlékeken nem ritkán találkozzunk efféle feliratokkal: *T.(itus) Flavius Aper, scriba Col. Sarmitz*²⁾, *Aurelius Victor, Librarius Leg. V. Mac.*³⁾ *Q. Carpion. Augusti Lib. Tabularius Provinciae Apulensis*⁴⁾, melyek mind irástudó férfiakra utalnak, sőt a *tabularius* szó Erdélyben római levéltárnak létezését is sejteti velünk.

Míg a tehetősebb családok körében így terjedt a műveltség; azalatt a közrendűek osztálya sem volt a római polgári-sodás jótékony hatása elöl elszigetelve. A hódítások által a barbártartományok határsorompói eltávolíttatván, közelebb hozattak a közbirodalom népei egymáshoz. A hódító nemzet hivatalos nyelve, mely az állam minden ügyeiben kizárólag szerepelt, a tisztségek s magok a legiók ha nem is növelték, legalább terjesztették a műveltséget. Azt gondolni sem lehet, hogy a folytonos együttlakás s mindennapi érintkezés által még a legalsóbb népréteg is némi pallérozódását el ne sajátította volna a művelt köröknek. Az építkezésben jobb izlés, a külső viseletben szemebetűnő csín, a közélet viszonyaiban római nemesebb modor kapott fel s terjedt szét a nép minden osztályaiba. Igaz, hogy mindennek az ős-népjelleg áldozatul esett: de a római polgári-sodásnak e szellemi hódítása gazdag tökéjét hozta magával a legyőzött s önállásukat vesztett népek számára az erkölcsök szelidülésének s felvilágosodásnak. Egyébaránt a Traján diadalmas fegyvereinek meghódolt dákok, s a velök együtt itt lakott különböző népfajok, minő fokára emelkedtek a csinosodásnak, azt ma történehiően kiszíneztünk nem lehet. Mindazon zománcz, mit a római műveltség az új tartomány népeire ihlett, a római uralom korszakára következett goth sanyargatás, s az ezer csa-

¹⁾ Neigebour, i. m. 190. l.

²⁾ Hohenhausen, i. m. 122. l. — Neigebour, i. m. 48: 1. — ³⁾ U. o. 203: 19.

⁴⁾ Neigebour, i. m. 148: 174. — V. ö. M. J. Ackner, Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien. i. h. 71. l.

pással szövekezett népvándorlás folytán végkép elenyészett úgy, hogy napjainkban a római időszak folytán képződött dák-római műveltségi állapotokról határozottan értekeznünk teljes lehetetlen. A mit sejtelmileg vagy behozás (inductio) útján mondhatunk, abban öszpontosul, hogy Erdély meghódolt őslakóinak pallérozódási emelkedése a rómaiak alatt egyenlépést tartott a világbirodalom külön részeiből ide áttelepült római gyarmatosokéval.

33. §. *Római műemlékek Erdélyben.*

A rómaiak növekedő jólétével a tudományok iránt élénk részvét ébredett a keblekben, s ehhez csatlakozott a művészetek iránti szeretet. A birodalom alkatrészeivé átalakított újabb tartományokban is találkozunk mindkettőnek jeleivel. De Róma sokkal rövidebb ideig birta Erdélyt, hogysem a nála meghonosult s virágzásban volt művészetek monumentalis alkotásait hagyhatta volna fenn a késő századok számára. Azoknak is, a miket másfél-század folytán itt eléállított, legnagyobb részét pusztító népesordák dülő karjai szétrombolták, s e dülés napjainkig tartott kérlelhetlenül. A mészégetők izzó kemenczéi hány száz műemléket tettek semmivé? Hány műfaragványt csonkított meg a vadság irgalmatlanul? Enynyi irtás, rombolás után csoda, hogy kis hazánk még csak enynyi is bir felmutatni római korszakából. Arra tehát ne számítson a kíváncsi olvasó, hogy korrajzunk jelen szakaszában a hajdani Heliopolis (Baalbek), Palmyra vagy Pompeji nagyszerű romjai közt leli magát. Ily óriás műveket Róma nem hagyott Erdélyben. A hajdani csinos gyarmatvárosok felett ma eke jár, vagy rusnya viskók takarják. Gyepszönyeg terül el a római telepítvények felett. Egy-egy mérföldkö (cippus), erősen öszszetartó vakolatával, egy félig romhalmazban álló pinczeboltozat, a gyógyforrásoknál egy-egy ridegen álló római víztár, itt-ott egy kerekidomú örtorony fődél nélkül vesztégel a vadonban vagy dombtetőn, enynyi mindaz, mi Erdély területén a római korszak építészétől a pusztulást kikerülhetette. Ha e pályakérdés csak három

évtizeddel érkezhettek is elébb, a jelen szakaszt sokkal gazdagabb eredménnyel lehet vala tárgyalni. A legközelebbi forradalom vérszappjai sok ódon kincsét tették semmivé Erdélynek, kipótolhatlanúl. Az építészet s vele szövethetett szobrászat több remekei, melyek akkor még a hon külön vidékein közbámulat tárgyai valának, ma már nem léteznek többé. Zám műkincsei feldulvák. Nagy-Enyed érdekes gyűjteményei lángoknak estek martalékul. Még a dicsőült Kemény József grófnak, Gerend néhai egyik urának, évek során át kitartó buzgalommal szerzett római gazdag régiségei sem kiméltettek. A b. Bruckenthal-féle nagy-szebeni muzeum birtokán kívül, a fáradhatlan t. Ackner bir még Szent-Erzsébeten jelentos gyűjteménnyel e téren, s több egyesek esekélyebb számu mű-émlékeket, közölük a nemes hazafi, t. cz. Pogány Ádám úr, Poklisán egy nagybecsű római nőszobrot, melyeket, a t. Ackner és Kemény József gróf biztos nyomain, a derék porosz tudós, Dr. Neugebauer adott ki¹⁾.

Nem hiányoztak a római császárság korszakában jeles építészek, kiknek művezetése alatt folyt a nagyobbyszerű építkezés. A történetkönyvek egy Celer, Severus és Apollodorusnak fentartották emlékezetét. Rabirius által számos épületeket rakatott Domitián. Cajus Lucius Lucerus is építész volt. Detrianus pedig Hadrián alatt működött mint hirneves építész. Ezekhez csatlakoztak a legionariusok, kiknek soha nem nyugvó karjaik hozták Erdélyben is legnagyobb részt létre a városok, helységek, középületek, utak, hidak, őrtornyok s erődöket; különösen a *Leg. XIII. Gem.* és *Leg. V. Mac.* voltak itt e nemű munkákkal szakadatlanúl elfoglalva. Kétségkívül ők hozták létre a gyarmatvárosokon kívül azon jeles útvonalokat, melyeknek több részleteivel szerte a hazában maiglan találkozhatunk.

¹⁾ Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Kronstadt. 1851. 8-o. 310. l.

Az építészethez esatlakozott kezdetben mindjárt a szobrászat, melynek tág működési tért nyitottak a római imolák, középületek, a pompakedvelő gazdagok fénylakai, szinkörök, fürdők, a feliratos emlékkövek, fogadalmi oltárok, márványlapok, szobrok, képművek, oszlopok, oszlopféjezetek, féldomborművek, arabékek (arabeskek), mozaikművek, koporsók stb., melyek némelyikében Erdély, anynyi pusztítás daczára, meglepőleg gazdag. Kis-Kalán helységben, egy pór udvarán, áll még egy római pince. Ehhez közel hevernek átmetszetileg három lábánál vastagabb oszlopderekek, doriai oszlopfő, márványpárkányok s egy megcsontított oroszlán. Csekély távolban innét még ma is látható egy itt elvonúlt római alapfalazat. A távolabb eső vidéken is több maradványai szemlélhetők régi építményeknek. A még mind nagy számban előforduló házi-istenek s házioltárok mind ügyes és szakértő művészeket föltételeznek. Az Alvincz és Váradsja közti vidéken oszloplábak s ódon köfaragványok hevernek udvarkerítések s épületek körül, mint maradványai Erdélyben a római szobrászatnak. Ilyen volt az Ó-Tordán még a XVII-d. század első felében állott római várkapuzat (Portal), Minerva óriás-szobrával s Medusa-paizsával. Az emlékköveken megjelenő domborművek (Basrelief), sokszor hathét alakkal, kitünő hivatását tanúsítják Erdély római korszakbeli szobrászainak. Erdély római műemlékeinek érdekes csoportozatát képezik azon mozaikművek, melyek még a római korból maradtak fenn. Ilyen Várhelyt azon mosaik-talaj, mely 1823-ban fődöztetett fel. Mercurius alakja kitünő művészre mutat s a pompejii mosaikokhoz hasonlít¹⁾, valamint egy másik, ehhez hasonló²⁾. Efféle musívművü talajok a hajdani *Apulum* helyén is derítették napfényre³⁾, úgy az egykori *Salinae* gyarmat területén⁴⁾. Egy ökröt ábrázoló mosaikmű 1767-ben Károly-Fehérvárott lön ismeretessé a rómaiak erdélyi korszakából⁵⁾. Maga azonban Erdélynek a rómaiak alatt fővárosa,

¹⁾ Neigebaur, i. m. 38: 111. — ²⁾ U. o. 45: 221. — ³⁾ U. o. 165: 340, 341. — ⁴⁾ U. o. 212: 140, 141.

⁵⁾ Hohenhausen, i. m. 148. l.

Ulpia Trajana (Sarmizegethusa) lehetett a műszobrászatnak mintegy kincstára. Tanúsága ennek, a százados vandalismus után is, az ott észlelhető márványszobrok, képfaragványok s egyéb vésművészeti maradványok tekintélyes száma. Hogy a festészet sem lehetett Erdélyben a római gyarmatosok előtt ismeretlen, *Mestrius Marinus* műfestész (pictor) bizonyítja, kinek nevét egy Károly-Fejérvárt létező emlék tartotta fenn ¹⁾.

A római nagyok s gazdag birtokosok fényszeretete s csillogás által kitűnni akaró vágya hamar meghonosítá a római szellemben gyarmatosított Erdély területén is az ötvösséget s aranyművességet, mit minden kételyen kívül helyez az, hogy mindkettő egész műszerves testületeket (*corpora aurario- rum et argentario- rum*) képezett Erdélyben ²⁾. De műkésztí- nyeiknek korunkra eljutott egyes szép példányai is igazolják. A Csoránál 1821-ben talált ódon ezüst-ékszerek is hihetőleg erdélyi készítmények, úgy hasonlólag a Szilágy-Somlyón 1797- talált s kétszáz három aranynehézségű, (23. §.) már felemlített aranyláncz. Ezeken kívül még nagy számmal fordulnak elő ódon aranygyűrűk, homormetszvények (*Intaglio*) és domborvé- setű (*Camée*) drágakövekkel, értékesítve művészileg bevéssett különféle ábrákkal, bronz-hajtúk és kapesok, melyek, valamint a Vécsnél 1847-ben talált megaranyozott bronzlámpa, ezifrá- zataival, nem köznapi művészeknek akkori létezését feltételezik.

De munkánk keretén meszsze túlvinne mindazon remek- műemlékeket felsorolni, melyeket a rómaiak tisztult izlése s műszeretete Erdélyben hagyott. Ilyenekül tekinthetők különösen több életnagyságú férfi, nő s gyermek-műszobrok márványból, *Venus*-fejek fehér márványból, egy *Venus*-bronzöntvény, *Hercules*-szobor, művészi oszlopféjezetek, építészeti márványéki- tmények, mint remek-műfaragványok, melyek elvitázhatlan ta- núi Erdély egy szép korszakbeli alkotásainak. Hogy jelen kor-

¹⁾ Neigebauer, i. m. 151: 194.

²⁾ Samuel Köleséri, i. m. 16. l.

rajzunkkal a kellő határokon belül maradjunk, mellőzzük az egyes műtárgyaknak részletes ismertetését, melyek magánosoknál, mint ritka műkincsekül szakértelmes műbecslők által megjelölt drága öröklyék, maiglan gondosan őriztetnek. Állításunk hitelének érvényesítésére elég lesz t. olvasóinkat azoknak együttes lelhelyeire egyszerűen utalnunk ¹⁾).

Hol a képzőművészetek fejlettségök ily fokán díszlettek, ott szükségképen nemesülnie kellett a kedélynek, tisztulnia az izlésnek; mi nem történhetett a nélkül, hogy magának a köznépnek különböző rétegeit is képzőleg ne érintette volna, mi okvetlenül a szellem műveltségi fejlődését, a nép polgárisodását eredményezte. Soha eléggé nem fájlahatjuk, hogy e nemesítőleg ható eszközöket, néhány egykorú műemkek fennmaradásán kívül, mélyebb vonásaiban nem észlelhetjük. Az Al-Duna völgyén eléhaladó harcziás néprajok valamint Róma uralmát Daciában végkép megbuktatták, úgy a szépen virágzásnak indult erdélyi népműveltség s polgárisodás ügyét is több századokra megakasztották.

34. §. *Általános áttekintés.*

Rajzunk Erdély római uralmának korszakáról készen áll. Befejezésül jó lesz az eddig folyt történelmi tárgyalásnak szellemét lényeges szálaiban összefoglalnunk.

A sok apró s jelentéktelen népfajok által még az őskorban feldarabolt Magyarországot a rómaiak foglalták el. Különösen Pannoniát (a dunántúli részt) Augustus (6. é. Kr. e.), Erdélyt pedig Traján császár idejében (105. Kr. u.) hódították meg. Mint bátor, eszes, műveltségkedvelő nép, új korszakot

¹⁾ Neigebauer, i. m. 40: 130, 131, 140; 42: 165, 171, 173, 183; 44: 199; 45: 216, 222, 223, 226; 51: 2; 59: 56; 60: 70; 62: 122, 128; 63: 149, 150; 68: 18; 163: 282, 297, 298; 164: 310, 311, 316; 166: 342, 343, 346; 169: 4; 175: 19; 181: 80; 208: 58; 209: 83; 211: 121, 137; 212: 142; 213: 177; 215: 193, 199, 201; 216: 221, 223; 217: 236, 237; 227: 22, 23, 24; 228: 30, 33, 38; 238: 26, 28; 244: 14; 263: 11; 264: 32; 278: 30; 280: 7; 281: 12, 13; 287: 9; 289: 1, 2; 290: 3.

derített e földre. Városok s jó kőutak keletkeztek. Probus alatt (275. Kr. u.) hozattak, hihetőleg a Balaton s Fertő mellékére, valamint Somlyóra is, az első szőlőveszszők. Ekkor vetetett meg először az ipar s művelődésnek alapja. A polgári-sodás s műveltség terjesztésére az ó korban egyedül ő birván küldetéssel, kétséget nem szenved, hogy az al-dunai nyers népek első képzését ő indította meg; telepítvényei által házias élethez szoktatta, a harezi kalandoktól elvonta, megkezdték a földmívelést, s czélszerűbben láttak a dusan jövedelmező bányászathoz. A rómaiak által épített városok megtaníták őket a kényelmesb életre, s a római viselet azoknak külsején is sokat változtatott. A tisztaság nagy mérvben előmozdította az erkölcsök szelidülését. Enynyiben Róma kétségtelenül jótékonyan hatott az öszves emberiség tökélyérdekében. Kár, hogy merev következetességgel önkényileg vitt olvasztó és zsarolással szövethetett önhaszonleső állampolitikája felszámíthatlan csapások forrása lön mind a birodalmi külön fajú és szellemü népeknek, mind saját államlételének. Telhetetlensége nem figyelt a tapasztalati életben nyilatkozó azon igazságra, hogy az erőszak elvégre is egyedül önmagának ássa sírját, s oly hatalmat, melyet idegenek tolnak fel valamely országra, rendesen a haragos boszú dönt meg. — Róma épített, szervezett. Szépítette a lakó-földet, utakat vont, gyarmatokat létesített, erődöket rakott, ismeretlen hadfiakat telepített be; erdőket irtott, posványokat csapolt, bányászatot nyitott s fejlesztett virágzásra, de nem szabad verseny útján vagy a közhaszon némes rugója által, hanem az önkény vaspálczája alatt. A honföld ösnépe nem jött számításba. A szellemi magas nézpont daczára, melyet elfoglalt, nem tudta képzelni, hogy az embernek, általában mint embernek, törvény előtti egyenlősége lehessen; hogy létezhessenek valamely ösjogok, elidegeníthetlenek, melyek mindenkit illetnek, ki nemünkhez tartozik. Nála kezdetben szabadok és rabszolgák, majd patriciusok és plebejusok, végre Róma lakói, s az olasz szövetséges városokba tartozók és a meghódított tartományok lakosai valának. A szolgaságba erőszakolt népnek elrabolta

nyelvét, ősi szabadságát, s e kettővel mindenét. Mindaz, mit Róma e provinciában tett, sora volt a kedvezményeknek a be-teleplőkre. Alkotott, nem a nép, hanem saját érdekében. Felruházta a küldisz eziczomáival a rengeteg borította hon regényesen vadon tájait, hogy tömérdek kamatait szedhesse. Városok keletkeztek erődökkel nem a nép, hanem az új gyarmatosok, a testvérek, védelmére, sőt igen az ősnép lenyűgözésére. Nem is látta magát biztonságban ez új szállók, új urai közt a megalázott dák nép, azért vonúlt félre a sötét völgyekbe, fel a rengeteg borította havasok dús virányaira, hogy védje legalább a természet, kit a könyörület s jogérzet elhagyott, s oda dobott martalékul a vad sors durva önkényének. E havasi utódok igaz maradékai a hős Decebál derék dákjainak. Itt nem keresi hiába a népisme avatott barátja a valódi dák népjelleget. Az aljokban és sík téreken külön népelemek vegyüléke mutatkozik; azok a bastarnok, blastarnok, dacpetaporianok, carpok, dacringok, buriik, sarmatak, alánok, roxolánok, triballok, v enadok gothok, kúnok (húnok) elegyes népraja, feleresztve hasonszen- vileg egy maroknyi, már ősi jellegéből részben kivetkezett dák népmaradványnyal, s zománczúl reá meg kiköltözni képtelen csekély számú rómaival. Ezen elegyék pedig minden egyéb, csak nem dák, még kevésbé római, s ha e kettő nem, tehát daco-román sem. Tiszteljük mi minden nemzet vagy nép ősi traditióit; de e kérdésre nézve a történetkönyvek más lapokat tárnak a faji tulságos szeretetből, hogy ne mondjuk elfogultságból, fakadt ábránd által el nem vakított buvár elébe, ki a történetiratokban valót keres, mert azokat életkönyveknek hiszi, vallja. Hogy a dák nép ezen félig-meddig rokon elemekkel könnyen összevegyülhetett, már csak onnét is gyaníthatjuk, hogy ezeknek egy-egy szakadéka külön időszakokban Dacia egyes részében letelepedett s földeket nyert a rómaiaktól.

A római szellemben tervszertileg folytatott polgárosítás ürügye alatt nem volt nehéz az ősi néperkölesöket megméltelyezni, eredeti sajátságaiból kiforgatni s az állampolitika czéljához idomítani. Az erkölcsileg ekként megrongált állapothoz

járultak a súlyos közterhek, melyek alatt tehetetlenné vált a megalázott barbár mindarra, mire a szabadság s faji önszeretet titkos rúgói keblét feszíték. A közadók ezen egész időszak folytán, ha a nagyszámu hadsereg szükségleteit tekintjük, módfelett terhelők lehettek; hogy Caracalla (211—217. Kr. u.) egyaránt kiterjesztette mindenkire a polgárjogot, az adót az által csak növelte, nem apasztotta. Ide számíthatjuk még a római büszkeséget szemben a barbárokkal; a rossz közigazgatást a méltatlan császárok alatt¹⁾; a közjövédelmek haszonbérllőinek durva erőszakoskodásait²⁾; a közhatalom hanyatló tekintélyét, mi főleg a távolabb eső provinciákban, minő vala Erdély is, a kényuralomnak oly igen kedvezett. Mindezeket öszszetudva, tisztán felfoghatjuk, mennyire lehettek a dákok új helyzetükkel megelégedve.

A birodalom népeinek e nyomasztó állapotja megtermé átkos gyümölcsét. A rómaiak más nemzeteken nyert számnélküli győzelmeik által durva nép szegénységéből hirtelen rendkívüli gazdagságra emelkedtek, mely, minthogy nem volt önkeszményök, határtalan tékozlásra, elpuhulásra és leirhatlan fényűzésre vezetett. A hivalkodás, erkölesi romlottság megmételyezé a népet, mely ura környezetében a rossz példának szemtanúja volt. Világosan látta ez a kiváltságosok közti romlottság bizonyítványait, és szellemi tudatlansága nem mentette (és nem menthette!) meg őt hasonló erkölesi romlástól. Ama roszaság, mely az előkelőknél szakadatlanul mutatkozott, az alacsonbakknak csakhamar követésre méltó példányul szolgált. A mily egyszerű, tiszta erkölesü s becsületes nép volt a római a respublica idején, oly romlottá lön a császárság hanyatló korszakában. Nem vala oly utálatos és borzasztó bün, a mi nála

¹⁾ „Commodus vendidit provincias.“ Lamprid. in Commod. cap. 14. — „Heliogabalus fecit libertos praesides, legatos.“ U. a. in Heliogabal. cap. 2.

²⁾ „Ubi publicanus est, ibi aut jus publicum vanum, aut libertatem socii nullam esse.“ Liv. XLV, 18.

lára nem kapott volna. Hon áruháza, vérengzés, pártszakadás¹⁾; a meghódított tartományokban pedig a szolganépek sanyargatása dúlt széltyében. Hatalom és nép ez időtt különválva tengtek; egyik a másikra nem számított, egységbe nem olvadt át, hogy a kettő kölesönösen egymást fölelevenítse, hanem hogy az erőszaknak gonosz befolyása alatt mindketten együtt ellankadjanak. A császárok zsarnoksága és a katonák önkénye nőttön nőtt. A hazaszeretet és közérdek iránti részvét kihűlt a szivekből. A nép szava üres hanggá, a senatus méltósága párává vált. Mindennek következtében megszaporodtak a bel-háborúk, habár nem is polgárháborúk, melyeknek célja volt idegen hadvezért emelni a trónra, vagy onnét levetni, ki a birodalom s nép érdekei iránt semmi különös rokonszevel nem viselkedett. Folytonos öszszeesküvések az udvarnál és a hadsereg közt nagyon éreztették, főleg az Antoninok után beállott időszak folytán Aureliánig, — mert eddig terjed tárgyalásunk, — amaz alkotmány hiányait, melynél fogva a törvények fölé állított fejedelem gyermekjáték gyanánt fölemeltetett, hogy letaszíttassék. A tudatlan, eltaposott nép nem saját szabadságának, hanem a régi zsarnokok bukásának örvendett, attól tartván, hogy elveszti azt, a mivel nem bír, mohón várva a jövőt, melyet nem ismer. Ezen időszakban nem létezett már könyörtület a gyengék, nem alávetés a hatalmasok irányában, nem szeretet a társadalmi rend iránt, nem jellemméltóság, nem tisztelet az istenség irányában. — A műveltség a szellem erénye; az erény a bűnben elvész, a műveltség külső simaságánál egyéb nem marad rajta. Műveltségét a bűnökben vesztett, és csak külső simasággal bíró nép barbárabb lehet a vad, de természeti egészséggel bíró népnel. Ott áll például Rómának császári korszakbeli népe, ott egyszersmind a dák, góth, quad stb. népfajok is. Az ily nép csak a műveltség bűneit bírja; a halál közel van.

¹⁾ „Procax libertas civitatem miscuit,

Frenumque solvit pristinum licentia.“ Phaedr. Libr. I. Fab. II. vv. 2, 3.

A barbár népek Rómával folytatott sokféle háborúik alatt megismerkedtek annak hadszervezetével, harcizolásmódjával; de meg sok tekintetben a birodalom belviszonyaival, romladozó s ernyedésnek indúlt bel-szerkezetével, meg a végenyészettel fenyegető kórjelenségekkel: könnyű volt tehát mindezeket nekik felhasználniok, hogy halálos dőfést tehessenek, s ezt annál könnyebben, minthogy a birodalmat rongáló belvillongások s kültámadások közt majd végkép kimertült. Zsarnokhatalom s pária-állapot; mértéktelen vagyonság s rüpöksereg; katonai önkény és lenyügözött helyzet volt az, miben a császárság alatt, kevés derült állapotok kivételével, senyvedni látjuk a világbirodalmat. A legdurvább önuralom (absolutismus) és a baromiségig fajult kéjfertelem fogyasztá az erőt, mi nélkül nincs élet. És a nép? E húzó-vonó tömeg hordta a terhet¹⁾, végezte a munkát, hogy a nagyok eltékozzolják a milliók véres veritékének árát. Ennek így kellett mennie, hogy Róma nagysága feltünjék. Erdély semmi olyant nem mutathat fel a római uralom korából, minek szemléletén fölmelegedhetnék a nemesebb emberiség. A dákjelleg öszvege: nyelv, ősi szokások és szabadság, áldozatul esett a kard élén állott római polgárisodásnak. A hajdan szijas idegzetű s harcizias dák nép sehogy sem birt kilábalni, kiépülni azon dermedtségből, melyet a római súlyos rabiga okozott műszervezetén. Mily más időszak követte az esküllői frigy napokat, midőn a lovagias hódító magáéval egyenlő fokára emelte jognak, szabadságnak a meghódoltat.

A folytonos lázadások, s majd minden császár alatt ismételt forradalmi kísérletek arra mutatnak, hogy az izmos dák nép keblében több mint másfél százados sanyarú rabszolgaság sem volt képes a szabadság s független lét utáni vágyat elfojtani. Ha Róma nyelve s életszokásai sokat másképp alakítottak is e népnél; a mi fő, a szabadságérzet, lényegében nem mó-

¹⁾ „quid refert mea,

Cui serviam? clitellas dum portem meas.“ Phaedr. Libr. I. Fab. 15, vv. 9, 10.

dosúlt. A római uralom tartama alatt Erdély örökös háborgások közt nyomorgott. Majd a dák nép utódai, öröklött ősi hagyományoktól lelkesítettve, igyekeztek lerázni az elődeikről reájok nehezült rabigát; majd a szomszéd népek kincs-szomja vágyott a gazdag tartomány birtokára; majd pedig az ősi honlakók, szövetkezve kül-rokonaikkal, törekedtek megalázni a bitor hatalmat s visszavívni elbukott apáik független lételét. Ily nyomasztó állapotban, hozzá tudva a páriákéhoz hasonló keserves helyzetet, az erdélyi dák nemzedék fokonkint mecsevészett, s a jobb sorsra törő rész lassankint beolvadt az uralkodó idegen elembe. Nem csoda tehát, ha az így megrongált nép utóbb, midőn a kényszer hatalmának engedő Róma, a népvándorlásnak mind zajosb hullámszája közepett Daciát végkép feladta, nem birta az ősök kezeiből kiesett szerepet felfogni, s mint független állam, ősi modorában, magát érvényesíteni; hanem mindig s szakadatlanul túlnyomó idegen nép hatalom-erejének látjuk meghódolni. Így látjuk a góthok túlnépes raját az Erdélyből végkép kiköltözött rómaiak nyomába lépni, kik alatt, hogy minő sors várt Erdélyre, annak elbeszélése jelen korrajz határain kívül esik. A góth uralom száz év múlva a húnok hatalmának lön kénytelen engedni. E nevezetes esemény is Erdély történetében más időszak tárgyát képezi, s azért tüzetes korfestményünk keretébe nem foglalható. Anynyit azonban jelzésül e helyt főlemlíteni nem tartózkodunk, hogy — miután a nagy scytha törzs egyik hatalmas raja, Plinius tudósítása szerént¹⁾, hajdan a dunamelléki tartományokat s a dunatorkolati földrészt birta, — a húnok, kiket legrégebb korkönyveink a scytha néptörzs fajrokonaiként hirdetnek, a dák vagyis római uralom hanyatlása után egy századra hihetőleg²⁾ ez ősi jogon szállották meg Erdélyt; sőt a székelyek is, mint hún maradványok, épen e jogra támaszkodva vonták meg magokat, a húnbirodalom feloszlása után, annak keleti részében; miként más oldalról korirataink értesítése nyomán tudjuk, hogy Árpád honfoglalásához

¹⁾ IV, 12.

is jögezimül az egykori hún birtoklás hagyományos tudata szolgált. Ezt csak tájékozásul érintettük azon kérdés kellő iránytartására nézve, mi módon jutottak a rómaiak után hún ősapáink Dacia s vele együtt Erdély birtokába. A fegyvererőn s hatalmi túlsúlyon kívül aligha egyéb is nem kalauzolta honszerző hadjárataikban, s ez a nemzet emlékezetében folytonosan élő azon hagyomány lehetett, hogy azt őseik egyik fajága már századokkal az előtt birtokába vette.

A római uralom dáciai tartama alatt számos új elemek tarkították mind az őslakók maradványait, mind az italiai beteleplőket. A megindult népvándorlásnak első századai, melyek épen tárgyalt időszakunkba esnek, nem engedtek semmi tartós alakulást. A néprajok rombolásai közt, melyekben egyik elem a másikat elölte, egyik törzs a másikat elseperte, lehetetlen volt állandó műveltségnek felsarjadzani. A római nép végén, a barbárok kezdetén állottak életöknek. Forrott, pezsgett, dőlt és épült, kelt és enyészett a világ. Ez örökös ingás nem szülhetett állandót. E mozgalmakat római kezeknek kellett volna fékezni vagy irányozni; de, fájdalom! e kezek már reszkető vén kezek voltak, azon hervadozó test erőtlen mozgonyai, melynek létele tengődés, élete haldoklás, lelke az ó világ roskadozó szelleme volt. A római birodalom vaskarjai közt sanyargott s végső enyészettel fenyegetett népek sokáig fojtva tartott sohajözöne kitört. Riadó kiáltvány volt az a még szabad népekhez. Megértették ök a vészriadást. Óriáserejük hatalmas áradattá növekedett, mely Rómára zúdulván azt hajdani nagyságának romjai alá temette.

A római uralom száz hetvenhárom év után Erdélyben megbukott. Minthogy a népek nyakára súlyos rabigát hordozott magával, bukásán nem tilt gyászkönyű a népek millióinak szemében. Neki pusztulnia kellett, mert nem tudott igazságos lenni. Egy nagy, már rég ismert, százszor ismételt tanulság hangzik Erdély római korszakának történetlapjairól is, hogy azon hatalom, mely nem a népszellem, nemzetakarattól veszi kormányirányzatát, magában egyesíti önpusztulásának vész-elemeit.

Mindaz, mit Róma Erdély területén alkotott, porba hullott, s rajta is teljesültek a költő jósigéi:

És jön idő egykor, mitűdön e vidéken a földész
Görbe ekéjével földjét töri, s rozsdá-emésztett
Nagy kopjákra talál, vagy üres sisakokba ütődik
Éle kapájának, s mélyebbre eresztve a földbe,
A sírgödrökből kiemelt nagy csontokon ámul ¹⁾).

(Vass József ford.)

- ¹⁾ . . . „et tempus veniet, quum finibus illis
Agricola, incurvo terram molitus aratro,
Exesa inveniet scabra robigine pila,
Aut gravibus rastris galeas pulsabit inanis,
Grandiaque effossis mirabiter ossa sepulchris“.

VIRGIL. Georgic. I, 493—497.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Abricium	80.	Agathyrrok	22. 139.
Abrudbánya	143.	Ageta	65.
Ackner J. M. XII. 23. 47. 51.		Agete	20.
56. 66. 73. 78. 79. 94. 95.		Agricola	4. 5.
97. 100. 101. 102. 103. 114.		Ahihis	IX. 39. 40.
116. 118. 119. 122. 124. 127.		Aixi	IX. 40.
128. 130. 131. 132. 134. 135.		Ajton	108.
136. 142. 143. 149. 151. 152.		Ala I. és II. Aravacorum	123.
159. 161.		„ I. Civium Romanorum	123.
Aeropolis	154.	„ I. Dacorum.	125.
Actium	15.	„ I. Frontoniana Tungro-	rum 123. 124.
Ad Aquas	102. 155.	„ Getarum	126.
Ad Getas	65.	„ Praetoria	123.
Ad Mediam	39. 41.	„ II. Praetoria	124.
Ad Pannonios	39.	„ I. Siliana	123.
Aedilis	92. 99. 113.	„ I. Ulpia Dacorum	125.
Aedilis Col. Napoc.	99.	Alanok	67. 148. 166.
Aelius Catus	26.	Alburnum majus	147.
Aelius Celer	127.	Alburnum minus	147.
Ael. Julianus	133.	Alcantara	53.
Ael. Lampridius. X. XIII. 53.		Al-Duna. IX. XIII. 1. 6. 17. 19.	
69. 167.		21. 22. 25. 26. 33. 37. 39.	
Ael. Spartianus. XIII. 21. 34. 49.		50. 52. 53. 55. 66. 72. 78.	
64. 65. 66. 72. 73. 148.		81. 83. 84. 85. 86. 94. 106.	
Aemilianus	81.	138. 148. 164.	
Aemilius Aemilianus	81.	Alesia	91.
Aeneas	XII.	Alexander	22. 23.
Aesculapius	131.	Alexander Severus 75. 76. 124.	
Aethiopia	3.	Alexianus	75.
Afrika	4. 14. 64. 73. 77.	Alginus	127.
Agalingus	17. 48.	Al-Gyógy	135. 155. 156.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Alpes Bastarnicae	17.	Aranyos	18. 57. 147.
Al-Pestes	98. 101.	Aranyváltók	143.
Alsó-Dacia	94.	Ararus	18.
Alsó-Gáld	108.	Arcidava	39.
Alsó-Ilosva 109. 124. 144. 153.		Arianus	151.
Alsó-Kosály	110. 120. 124.	Armenia . 32. 33. 64. 81. 126.	
Alsó-Moesia	26. 85. 94.	Arneth . 26. 34. 38. 94. 124.	
Alsó-Németország	14.	Arrianus	22.
Alsó-Pannonia	34. 94. 123.	Aschbach 52.53.73.122.123.128	
Alsó-Rajna	31. 33 34.	Assyria	64.
Alsó-Tisza	17.	Astingok	19. 68.
Alsó-Városvíz	116. 156.	Atlas (folyó)	18.
Alvincz	102. 107. 162.	Atlas (hegy)	2.
Ammianus Marcellinus X. 17.		Aufidus	53.
49. 53. 59. 60. 85.		Augur	93. 99. 102.
Amphitheatrum	157.	Augustus 2. 3. 4. 6. 15. 21. 24.	
Ampolyicza	154.	25. 105. 164.	
Ampulas	146.	Aul. Gellius	60. 91.
Antonini Itinerarium . 39. 85.		Aulus Crispus	128.
Antoninok 10. 63. 66. 91. 136. 168.		Auraria	147.
Antoninus	2. 5.	Auraria magna, s. major 128. 147.	
Antoninus Pius 5. 66. 67. 68.		Auraria parva, s. minor 147.	
103. 111.		Auras	18.
Antoninus-sáncz	2.	Aurelián VI. 82. 83. 84. 85. 94.	
Antonius	24.	115. 153. 168.	
Apo, azaz: a ponte	39.	Aurelián Daciája	85.
Apollo	130.	Aurelianus	83. 85.
Apollodorus	53. 65. 161.	Aurelius Rusticius	111.
Apollonia	146.	Aurelius Sabinius	128.
Appianus IX. X. 6. 20. 24. 43.		Aurelius Ulpius	129.
Apulensis	95.	Aurelius Valentinus	127.
Apulensis Colonia	96.	Aurelius Verus	X.
Apulum 17. 68. 79. 95. 98. 106.		Aurelius Victor XIII 45. 81.	
121. 136. 138. 142. 156.		129. 159.	
158. 162.		Aurileguli	143.
Apulus	99. 146.	Aur. Maximus	113.
Aquae Flaviae	53.	Auxiliares cohortes	122.
Aquila	77.	Avidius Cassius	67.
Arab	78.	Axius Aelianus	142.
Arabia	4.	Azizus	132.
Aranybánya	147.	Ázsia . XII. 26. 33. 84. 90.	

B.		<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Baalbek		160.	Bisztra	39. 42. 147.
Bacchus		131.	Bisztra (folyó)	39. 40. 41.
Balambér		84.	Bisztra-völgy	41. 42.
Balaton		165.	Bithynia	51.
Balbinus	77. 133.	148.	Blandiana	102.
Balbus		105.	Blastarni	17. 166.
Balkán (félsziget)	19. 33.		Boadicea	5.
Balkán-hegy	59. 84.		Boerebistes	24.
Banasa		42.	Boicza	146.
Banicza		101.	Boldog-Arabia	3.
Bartalis Anton 98. 101. 112. 113.			Bombest	56.
118. 124. 128. 129. 130			Bongárd	153.
131. 132.			Bonn	X. 34.
Bastarni havasok		17.	Borghesi	34. 35.
Bastarnok 23. 24. 25. 67. 166			Borysthenes	22.
Batavok		66.	Bosorod	102 156.
Bauczár		107.	Brassó	17.
Bács	109. 145.		Braun Emil	21.
Bánát	17. 39.		Brazova	97.
Bánfi-Hunyad		124.	Brád	146.
Bánság		39.	Breninkolatz	34. 38.
Becker W. A.		123.	Breviaria Historiae Roma-	
Bedeus J.		97.	nae	XIII.
Bekecs (hegy)		118.	Britannia 4. 5. 14. 16. 33. 126.	
Belgrád		38.	Bruckenthal b.	149. 161.
Belső-Szolnok-megye 109. 145.			Brutus	24.
Bene	103. 153.		Bubalia	79.
Benkő József	58. 118.		Bucesd	17.
Bereczk		118.	Bucsum	147.
Berzobis	IX. 40.		Bukova	107. 154.
Berzovia	IX. 39. 40.		Bukovina	17.
Besztercze	18. 109.		Burgstadel	153.
Bethlen	109. 153.		Buridensek	18.
Bethlen Farkas		143.	Burri, celta népfaj 54. 69. 166.	
Bécs	71. 150.		Buzaháza	108.
Bibarezfalva		118.		
Bihar (hegy)		147.	C.	
Bilak		144.	Caerellius Sabinus	128.
Birk		127.	Caesar 4. 7. 10. 24. 29. 68.	
Bischoff		22.	Cajus Aurelius Sicilius 128.	
			Cajus Clodius	66. 142.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Cajus Curtius	111.	Chotyim	17.
Cajus Rutilius Cocles	68.	Cibalis	115.
Caligula	31.	Cicero	VIII. 13. 90. 92.
Callidromus	51.	C. Javolenus Modestus	128.
Cantu Caesar	75.	C. Jul. Caesar	IX.
C. Ant. C. F. Pap. Ursinus	112.	C. Julius Julianus	127.
Caninius	X. XI.	C. Julius Lacer	53.
Capelianus	77.	C. Julius Maximinus	111.
Capitolinus	94.	C. Julius Metrobitanus	132.
Cappadocia	14.	C. Julius Papia. Valens	112.
Caput Bubali	39. 40.	C. Jul. Pap. Valens	129.
Caracalla 72. 73. 74. 75. 98.		C. Jul. Theuestinus	128.
112. 124. 128. 148 167.		C. Jul. Valens	112. 133.
Caractacus	5.	C. Julius Valentinus	129.
Carinus	XIII.	C. Jul. Verus Maximinus	76.
Carnuntum	71.	Cladova	52. 109.
Carpici Maximi	79.	Claudius	5. 31 82. 83.
Carpok 78. 98. 148. 149. 166		Claudius Livianus	44.
Carrhae	73.	Claudius Paulus	128.
Carthago	15.	Claudius Ptolemaeus	XII
Castinus	73. 74. 112.	Clemens	68. 111.
Castor	131.	Clodius Albinus	69. 71.
Castra Tragana (Trajana)	103.	C. Lucius Lucerus	161.
Castrum stativum 99 120 124		C. Marius Drusus	111. 128.
Catti	28.	C. Minucius Augurinus	150.
Caucasia	19.	Cn. Lentulus	25.
C. Aurelius Attilianus	151.	Cn. Papirius Aelianus	66 110.
C. Censorius Serenus	129.	Cn. Sosias Marcellinus	113.
C. Clodius	111 128	C. Numius Certus	129.
C. Clodius Secundinus	112.	Coactores auri lustralis	143.
C. Curtius 113. 128 149 150		Cocceius Umbrianus	133.
Cedonie	103.	Cohors I. Aelia Dacorum	125.
Celer	161.	" Antoniniana	126.
Celtes Konrád	XII.	" II. Asturum	123.
Censor	92.	" I Augusta Itu-	
Centonarii	125.	raeorum	123.
Centum Putei	39.	" Britannica	123.
Centuriae fabrum	123.	" I Britannica mil-	
Cerealis	59.	liaria	124.
Ceres	130. 131. 135.	" II. Britannica mil-	
Cetatea mare és mica	139.	liaria	124.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Cohors V. Breucorum . . .	123.	Cuppi	34.
” VII. Breucorum . . .	123.	Curatores viarum . . .	105.
” III. Civium Romanorum . . .	124		
” I. Dacorum . . .	126.	Cs.	
” II és IV. Hispanor. 122.	123.	Csate	116.
” I. Lepidiana . . .	123.	Csáklya (hegy) . . .	102,
” I. Lucensium . . .	123	Cserna (folyó) 39. 40. 41. 86.	96. 101.
” I. Lusitanorum . . .	123	Csernavoda	17.
” I. Noricorum . . .	123.	Csicsó-Holdvilág . . .	117. 153.
” Postumia . . .	126.	Csicsó-Keresztúr 109. 119. 124.	144, 153. 155.
” VIII Rhaetorum . . .	123	Csikfalva	108.
” Tetricianorum . . .	126	Csik-gyergyói hegyvonalok	17.
Coistobocae	68.	Csikmó	117.
Colapis	6.	Csopea	102.
Collegium	125.	Csora	163.
Collegium Aurariarum . . .	142		
Collegium fabrum	123	Cz.	
Colonia értelmezése . . .	92	Czebe	146.
Colonia Paravlisensium . . .	99.	Czernetz	52. 86. 109.
Colonia Zernensis . . .	41. 96.	Czibles	17. 109.
Cominus Celeirinus . . .	128.		
Commodus 69. 75. 153. 167.		D.	
Constantin	87.	Daca	19.
Corbulo	4	Dacia VII. XI XIII. XIV. 1. 2. 6.	
Coreyra	103	14. 18. 23. 24 29. 30. 32.	
Cornelius Fuscus	27.	38. 43. 48. 49. 50. 51. 54.	
Corn. Nepos	158,	60. 63. 65. 66. 67. 68. 69.	
Cotiso	25	70. 72. 73 74 75. 76. 78.	
C. Pomp. Fuscus	112.	79 80. 81. 82. 83. 85 86.	
C Publicius Antonius Prob. 111		94 95. 96. 97. 99. 100.	
Crassus	3.	101. 111. 112. 124. 126.	
Crassus Macrobius	138	129. 135. 138. 142. 144.	
Criton.	IX. 43.	148. 149. 150 164 166.	
Croton	IX	170 171.	
C. Rutilius Coeles	68. 127	Dacia Alpestris	94.
C. Scribonius Curio	23.	Dacia Apulensis	95.
C. Sempronius Urbanus . . .	151.	Dacia Auraria	95.
C. Sennius Anicetus 112. 113.		Dacia Aureliani	85.
C. Spedius Hermias	134		

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Dacia helytartói	110.	Dédács	101. 107.
Dacia inferior	94.	Déva 58 101 106 107, 115. 154.	
Dacia Malvensis	95	Dézs	110. 120.
Dacia Mediterranea	94.	Diadumenianus	73.
Dacia Ripensis	85. 94	Dialu Marnrura	154.
Dacicus	30. 47. 152	Diana	130. 131.
Dacicus Maximus	76.	Didius Julianus	70.
Dacpetoporiani	17. 166	Dierna	40. 41. 96.
Dacus	19.	Dii Consentis	130.
Dakringok	166.	D. Julius Rusonius	129.
Dankringok	68. 74	Dio Cassius Coccejanus XII.	
Dardanii	45.	3. 4. 20. 25 27. 35. 37. 43.	
Darius	22	45 46. 47. 50. 51. 53 54.	
Daus	19.	55. 58. 59. 60. 64. 65. 67.	
Davus	19	68. 69. 70. 73. 74. 75. 111.	
Dák jellem 1. 20 s köv.		112. 148.	
Dákok VII. 1 6. 18. 19. 20. 22		Dio Chrysostomus	45.
23. 24 25. 26. 27. 28. 32.		Diodorus Siculus	20.
33. 34. 35. 48 56. 58. 59		Dionysius Halicarnass	7.
66 76. 79. 81. 82 106. 114		Dnieper	22.
126. 130. 138. 139. 149. 159.		Dniester	17. 18. 49. 58.
166 167. 168. 169 170		Docirana	120.
Dákok eredete	18 s köv	Domitián 5. 6. 27. 28. 31. 32.	
Dea Isis	131.	34 36 37. 45. 152.	
Dea Nemesis	131.	Domoglett	39.
Decebál 6 27. 28 32 33 35		Donatus	127 132.
36 40. 42 43. 44. 45. 46.		Doricum	120.
47. 48 49. 50. 51. 52. 54		Drachma	70.
55. 56. 57. 59. 60. 61 81		Dromichetes	23.
95. 96. 166.		Drubetis	109.
Decebál jelleme	27.	Drumulu lui Trajanu	107.
Decius 73. 80. 81. 98 115. 153.		Drus. Veprid. Pollianus	113.
Decius Triccionus	74	Dumitru Ardietanu	133.
Decurio 92. 99. 112. 125. 142.		Duna 4 6. 14. 16. 17. 18. 22.	
Demsus	97.	23. 25. 31. 32. 33. 36. 37.	
Denarius	70	38. 39. 40. 42. 49. 50. 53.	
Dendrophori	125.	59. 69. 70. 77. 82. 83. 86.	
Detrianus	161.	107. 138.	
Deus Azizus	132.	Duumvir	112. 132.
Deus Sarmandus	132.	Dyrrhachium	146.
Déda	109. 119.		

E.

	<i>Lap.</i>
Eboracum	72.
Eckhel	78
Edessa	73.
Edinburg	6
Egeta 52. 65. 85. 109.	
Egete	20.
Egyiptom	14. 33.
Engel Jo. Christ. 27. 37 43 55 64 65 66. 74. 112. 125. 132. 148	
Erdély egyetemes történelmé- nek korszakai V.	
Erdélyi Muz -Egylet V. 17. 95. 99 104. 145. 150.	
Erdély római kormányzói- nak czimei 62 93 94.	
Ermidius Sigavus	134.
Eszterházi gróf	124.
Euphrates 2. 4. 14 31. 33. 53.	
Europa XII. 3. 8.	
Eutropius XIII. 23. 28. 30 31. 59. 64. 81. 85. 87. 95.	
Exactores	143.
Érdy János	140.

F.

Fabia Lucilla	125.
Fabius Marcellinus X.	
Fabretti	37.
Fabri	125
Falerius	128.
Faliatis	39.
Fasti consulares 68. 71.	
Febris	132.
Fehérvár	107.
Fel-Duna	31. 32.
Felmer	67.
Felső-Dacia	94.
Felső-Moesia 38. 52. 68. 77. 85. 94.	
Felső-Németország	14

Lap.

Felső-Pannonia XII. 34. 94.	
Felső-Rajna	33.
Felvincz 108. 121.	
Fenyőfalva 103. 153.	
Fertő	165.
Fetislan	52.
Fides	132.
Finály Henrik Lajos	145.
Firtos-Váralja	152.
Flamen 93. 102. 133.	
Flavius-féle hadi-hajóraj	37.
Flavius Vopiscus XIII. 82.	
Florus XII. 25. 26.	
Fluvius Agalingus	17.
Fogaras 117. 153.	
Fortuna	131.
Forum Ulpium	59.
Földvár 108. 153.	
Franke 24 34. 37.	
Frejus	16.
Frontinus 13. 23.	
Fugia	132.
Fuscus	45.

G.

Gabonatermesztés Erdély- ben a rómaiak alatt 134 s köv.	
Gagana	39.
Galacz	17.
Galiczia	17.
Gallia 4. 16. 36. 81. 84.	
Gallienus 79. 81. 82.	
Gallus	81.
Gallusok	7.
Garád	153.
Gácsország 17. 23.	
Gecze	108.
Gellius	59.
Geminus Aelianus	111.
Genius	131
Gerend 108. 161.	

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Germania	3. 31. 32. 84.	Harminez zsarnok	82.
Germanici Maximi	79.	Havas-alföld 7. 17. 20. 48. 50.	55. 84. 85.
Germanicus	4 30. 36.	Havasalji Dacia	94.
Germanok	56. 66. 79.	Hátszeg	115.
Gernyeszeg	18.	Hátszeg-vidék 48. 54. 56. 107.	116. 125.
Geta	72 126	Hegyalja	136.
Geták	19	Heider Gustav	128.
Gibbon	2. 86.	Heliogabalus . 74. 75. 167.	160.
Glasgow	6.	Heliopolis	160.
Godján-Szárkó	39.	Henzen	34.
Gordianus XIII 77. 78. 79.	148. 153.	Hercules	131. 163.
Góth birodalom	84.	Herennius Etruscus	80.
Góthok 67 72. 73. 77. 81. 83.	84 87. 98. 148 166. 168. 170.	Hermes	105.
Görgény (folyó)	18. 119.	Hermi(n)us	151.
Görgény-Hodok	119.	Hermondurok	68.
Görgény-Szent-Imre	119.	Herodianus	XII. 76.
Görgény-szent-imrei vár	119.	Herodot	18. 21. 22. 139.
Grampius	5.	Hévíz	117. 118. 124.
Gredistie	41.	Hidkapu	58.
Gredistye (hegy) 116. 135.	145. 154.	Hierassus	17.
Griselini	26 38. 65 96.	Hispania	14. 33. 53. 84.
Gruter 34. 35 37. 52 79. 122	97.	Hister	49.
Gurény	79.	Hobicza-Várhely	97.
G. Valerius	79.	Hodos	117.
Gy.		Hohenhausen 13. 37. 97. 105.	106. 111. 112. 113. 127. 135.
Gyalár	145.		159. 162.
Gyimes	99.	Horatius	6. 25.
Gyógy	154.	Horvát István	20.
Gyula-Fehérvár	98.	Hoszszúfalu	107.
H.		Hún birodalom	84. 170.
Hadrián IX. XIII. 2. 10. 12. 14	34. 49. 63. 64. 65. 66. 67.	Húnok	166. 170.
	72. 91. 94. 126. 161.	Hydata	102. 135. 155.
Hadrián-vár	115.	Hygea	131.
Haemus	25. 59. 82.	Hylea	22.
Haasztos	108.	I.	
		Idatius	87.
		Illyricum	24. 80. 81.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Ilosva (helység)	155. 156.	Károly-Fehérvár	98. 109. 116. 156. 162. 163.
Ilosva (patak)	109. 119.	Kárpátok	17. 32. 41. 49. 58. 63.
Ingenus	81.	Kellerman	125.
Ipek	34. 39.	Kemény József gróf	152. 161.
Irland	5.	Kereskedés Erdélyben a ró- maiak alatt	137.
Isis	131.	Keresztesmező	57.
Ister	17. 50.	Kernyesd	97. 107.
Istrus	148.	Kerpenyes	147.
Italia 14. 33. 37. 46. 81. 84. 90. 105. 126. 136. 157.		Kézdi-Vásárhely	137.
Itinerarium Antonini Augu- sti Caracallae XII. 65. 85.		Kézimesterségek Erdélyben a rómaiak alatt	136.
J.			
Jazyges metanastae	54.	Khatakensek	18.
Jászok	66. 67. 68.	Király-kútja	58.
Jerney János	140.	Kis-Ápold 102. 107. 109. 153.	
Jobbágyfalva	108.	Kis-Besztercze	153.
Jornandes	20. 26. 85.	Kis-Csűr	107.
Josephus Flavius	13. 16.	Kisfalud	156.
Jugurtha	70.	Kis-Kalán 102. 116. 153. 155. 162.	
Julianus	59. 71. 87.	Kis-Oláhország	109.
Julius Caesar 23. 24. 91. 105.		Kis-Ostró	97.
Julius Capitolinus XIII. 66. 68. 70. 76. 94. 111. 148.		Kis-Pestény	97.
Jul. Flaccus	112.	Kis-Selyk	117. 153.
Juno	130. 131.	Kis-Sink	117. 153.
Jupiter Tavianus	130.	Kis-Szamos (folyó) 18. 109. 145.	
Jus italicum	99.	Klopotiva	97. 98.
Justinus	20. 23.	Kologyvár	115.
Justus Lipsius	11. 13.	Kolos	145.
K.			
Kajanel	146.	Kolozsvár 58. 72. 99. 100. 108. 109. 150.	
Kalifornia	139. 147.	Kolumbina	39.
Kapjon	18. 120. 121. 124.	Koppánd	156.
Karasova	39.	Koson-aranyok	117.
Katancsich	43.	Kostolatz	34. 38.
Katonai diszjelek	93. 129.	Kosztza	87.
Kavarán	39.	Kosztubokok	68.
Káránsebes	39. 41.	Kócs	109.
		Köleséri Sámuel 23. 57. 58. 61.	

	<i>Lap</i>		<i>Lap.</i>
67. 113. 125. 128. 129. 131.		Legio I. Italica . . .	26. 34.
142. 149. 151. 163.		" I. Minervia . . .	34. 44. 55.
Köln	31.	" IV. Flaviana . . .	34. 35.
Körösbánya	146.	" IV. Scythica . . .	26.
Közép-Dácia	94.	" V. Macedonica . . .	26. 34.
Közép-Duna	32. 33.		35. 52. 71. 116 121.
Közép-Europa	33.		159. 161.
Középfalva	145.	" V. pie	112.
Kőhalom	103. 153.	" VI.	26.
Krajova	56.	" VI. Ferrata . . .	52.
Krakó	108. 116. 136.	" VI. Hispanic. . .	121.
Krassó-megye	106.	" VI. Victrix . . .	33. 52
Krivádia	115.	" VII. Claudia . . .	34. 35. 38.
Kulpa	6. 24	" VIII. Augusta . . .	33.
Kúnok	166.	" X. Gemina . . .	34.
Kusma	153.	" XI. Claudia . . .	33.
Küküllő	117. 136. 153.	" XIII. Gemina . . .	34. 52. 62.
L.			71. 86. 93. 97. 121.
Laberius Maximus	51.		122. 123. 150. 161.
L. Aemilius Carus	111.	" XIV. Gemina . . .	34.
Lahn	31.	" XXI. Rapax . . .	33.
L. Ael. Lupus	132.	" XXII. Primigenia . . .	33.
L. Aelius Maximianus	113.	" XXX. Ulpia Victrix . . .	33.
L. Annius Fabianus	71.	Leguli Auraria	143.
L. Annius Fabius	110.	Lepidus	105.
L. Annius Italicus	111. 129.	Lersie	18
Lannus Fabianus	111.	Lettye	158.
L. Antonius Italicus	67. 111.	L. Flavius Valens	129.
Largiana	18. 104. 124.	Libellus Aurarus	140.
Latorvár-patak	117	Liber Pater	131.
L. Aurelius Chrestus	129.	Licinius Sura	34. 44.
Lazius Wolfg.	121. 122.	Licinius Valerianus	81.
L. Calpurnius	151	Liki-völgy	116.
L. Calpurnius Honoratus	128.	Limes Romanus	31. 22 33.
L. Coelius Delianus	112.	Livius	92. 167.
L. Lael. Terentianus	113.	L. Livius Victorinus	113.
Lederata	39.	L. Marius	111.
Legatus Augusti	62.	L. Minicius Natalis	35.
Legio Alauda	7.	Longinus	55.
" I. és II. Adjutrix	34. 35.	L. Septimius Nigrinus	129.
" I. Germanica	34	Lucius Verus	68.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Lugos	43.	Margus	38.
Lukadnitza	39.	Marinus	79.
Luna	131.	Maris	18. 22. 139.
Lupsa	147.	Marius Maximus.	X. 43.
Lusius	56.	Marius	7.
L. Veratius Speratus	127.	M. Arrius	113.
Lysimachus	23.	Maronea	146.
Lysimachus-aranyok	23.	Maros 18. 22. 99. 100. 101.	
		102. 106. 107. 108. 109. 115.	
		117. 119. 121. 138. 139. 144.	
M.		Maros-Bogát	108.
Macedonia 1. 24. 147. 150.		Maros-Németi	115.
Macrinus	73. 74.	Maros-Portus	98.
Maffei	35.	Maros-Ujvár	141. 144. 153.
Magyar-Nagy-Zsombor	109.	Maros-Vásárhely	58. 108.
Magyar-Nádas	109.	Marquardt	123.
Magyar-Sárd	109.	Mars 93. 97. 130. 131. 132.	
Mains	31.	Marseille	15.
Mainz	76.	Mártonhegye	153.
Malalas	85.	Márványhegy	154.
M. Alcinius	127.	Maseliana	39.
Malomárka	99.	Massman. Joann. Ferd. 140.	
Malomfalva	102. 108.	141. 145.	
Malomvíz (Rudimora)	97.	Mater	125.
Malvensis	95.	M. Aurelius Antoninus	67.
Mammea	76.	M. Aurelius Consularis	111.
Mannert Conr. 23. 25. 34. 37.		Mauretania	77.
94 100. 122. 126. 131. 138		Maximinus	76. 77. 128.
Manso J. E. F.	73.	Maximus	45. 77.
M. Antoninus	113.	Maximus Pupienus	77.
M. Jul. Philippus	78.	M. Caecilius Julianus	128.
Marcomannok	67. 68.	M. Cominius	133.
Marc. Ulpius	142. 151.	M. Cornelius Primus	133.
Marcus Agrippa	74. 112.	Meadia	41.
Marcus Aurelius XII. 67. 68. 69.		Media	41.
138 148.		Medusa	143. 162.
Marcus Aurelius Antoninus		Medgyes	136.
Heliogabalus	74.	Mehadia	39. 41. 96.
Marcus Aurelius Claudius	82.	Meleja	101. 116.
Marcus Aurelius Quintillus	83.	Mens	132.
Marcus Nonius Mucianus	71.	Mercur	105.
Margum	42.		

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Mercurius	130. 131. 162.	M. Surrianus	110.
Mesopotamia	64.	Mucianus	26.
Messius Decius	79.	M. Ulp. Caec. Bassianus	133.
Mestrius Marinus	163.	M. Ulpius	111. 151.
Metaurus	53.	M. Ulpius Maius	112.
Mészkö	154.	Muncsel	116. 154.
M. Fulv. Serapus	133.	Muratori	35.
Mikeszász	108.	Müller Frigyes	118. 124. 128.
Mikháza 18. 99. 108. 118.	153.	M. Valerius Longinus	127.
Milliarium aureum	105.	M. Veracilius Verus	110.
Minerva 130. 131. 143	162		
Minucius Rufus	23.	N.	
Miriszló	108.	Nagy-Ág	145.
Misenum	15.	Nagy-Ápold	102. 153.
Misitheus	77. 78.	Nagy-Enyed	102. 121. 161.
Mithridates	90.	Nagy-Küküllő	101. 108. 152.
Mitras	131.	Nagy-Ostró	97. 107.
M. Jul. Philippus	149	Nagy-Pestény	97.
M. Licinius	133.	Nagy-Szamos (folyó)	109. 110.
M. Licinius Crassus	25	120. 121.	
M. Licinius Mucianus	9. 129	Nagy-Szeben	103 107. 109.
M. Lucilius Lucianus	132.	116. 150.	
M. Munatius	133.	Nalác	107.
M. Nonius Mucianus	71.	Napoca	17. 18. 99. 100. 124.
Moesia 14. 25. 26. 27. 28. 32.		Napocensis Colonia	96.
34. 51. 65. 77. 78 79. 81.		Nádas (patak)	109.
85. 138. 139.		Nándor	101.
Mojgrád	120.	Nándor-Fehérvár	32. 37.
Moldva	17. 20. 48. 99.	Neckar	31.
Moles Hadriani	115.	Necropolis	103. 119. 120.
Monora	108.	Neigebaur J. F. VIII. 9. 23.	
M. Opelius	112.	38. 42. 52. 57. 58. 66. 68.	
M. Opelius Macrinus	112.	71. 72. 73. 76. 78. 79. 80. 96.	
Morava	38.	97. 98. 99. 102. 108. 111.	
Mosaikboden	97.	112. 113. 114. 115. 116. 117.	
Mosaiken	97. 162.	119. 121. 122. 123. 125. 127.	
Möller	22.	128. 129. 130. 131. 132. 133.	
M. Papius	127.	134. 135. 138. 142. 145. 149.	
M. Scaurianus	151.	151. 152. 153. 154. 156. 158.	
M. Statilius Taurus	24. 25.	159. 161. 162. 163. 164.	
M. Staius Priscus	67. 110.	Nemesis	80.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Neptunius	151.	Ostrovel	97.
Neptunus	130.	Ovidius	99.
Nero	5. 26. 31.	Ó.	
Nerva	X. 30. 31. 32. 33.	Ó-Hid	118.
Német-Óvár	71.	Ó-Orsova	42.
Néra-völgye	39. 41.	Ó-Torda 102. 116. 154. 162.	
Nicaea	XII.	Ö.	
Nicetas	45.	Öralja-Boldogfalva 56. 102. 107.	
Niebuhr	59. 66.	Öralja-Váralja	115.
Nicomedia	51.	P.	
Nicopolis	59.	Pacorus	51.
Nonius Regillus	81.	P. Ael. Antipater	128.
Noricum	14. 32. 34.	P. Ael. Dacianus	113.
Notitia dignitatum utriusque imperii	XII. 39. 65.	P. Ael. Decianus	113.
Novae	34	P. Aelius	113. 133.
Ny.		P. Aelius P. F. Fab.	133.
Nyárádtő	108.	P. Ael. P. Fil. Pap. Strenuus 133. 138.	
O.		P. Aelius Rufinus	112.
Octavianus Augustus	62.	P. Aelius Valerianus	113.
Offenbánya	147.	P. Ael. Julianus	134.
Ogradena	38.	Palacsi mocsár	115.
Ohaba-Várhely	98.	Palmyra	160.
Oklos	116.	Palus Hiulca	115.
Oláh-Köblös	109.	Pannonia 14. 28. 32. 34. 62. 65. 74. 79. 81. 84. 112. 164.	
Oláhpian	146.	Paralium	17. 18. 99.
Olt 18. 54. 101. 103. 109. 117. 118. 138.		Parelisum	99.
Oltzeme	118. 153.	Parolisum	99.
Ompoly	146. 156.	Parthey	XII.
Oppius Sabinus	27.	Parthicus	30.
Optatiana 18. 110. 120. 124.		Parti-Dacia	85. 94.
Optatus	127.	Partmelléki Dacia	94.
Oravieza	39.	Patavicensium (Patavissen- sium) vicus	100.
Orelli	35. 37. 95. 125.	Patavissa	72. 100.
Oroles	25.	Patronus . 93. 125. 135. 142.	
Orsova	38. 39.	Patruissa	100.
Osiris	131.		
Ostrova	38.		

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Paulinus	45.	Polybius	13.
Pedites singulares britannici	124	Pompeji	160.
Pek	39.	Pomponius Laetus	82.
Penates	131.	Pons Augusti	42.
Pentelikon	154.	Pons Vetus	118.
Pertinax 69. 70. 71. 94. 111. 142.		Ponte Vetere	118.
Perzsia	78.	Pontifex	93. 99. 132. 133.
Pescennius Niger	69. 71.	Pontus	51.
Pestény	97	Posthumius	81.
Petele	108.	Potulatensek	18.
Petresán	146.	Póka	108.
Petrény	102.	Praefectus Collegii Fabro-	
Petric	126.	rum	125.
Petronella	71.	Praetorium 13. 39. 103. 118.	
Petrosány	146.	Pratulu lui Trajanu	57.
Petrus Patricius 28. 37. 45. 55. 73.		Primipilus T. Auridius	35.
Pettau	34.	Priscianus	IX. 40.
Peuce	17.	Probus	115. 136. 165.
Pentinger Konrád IX. XII. 16.		Procopius	25. 50. 115.
17. 18. 39. 40. 41. 65 96.		Procurator 95. 141. 142. 151.	
99. 100. 103. 104. 109. 118.		Pro-quaestores	143.
120. 143.		Provence	16.
Phaedrus	168. 169.	Pruth	17. 18.
Philippus	78 79. 80. 98. 149.	P. Septimius Geta	111.
Philosophus	67.	Ptolemaeus 17. 18. 65. 96, 99.	
Phot. Bibl.	X.	100. 101. 117. 120. 143. 155.	
Piacenza	84.	Publius Furius Saturninus 68.	
Piatra Rosie	116.	110.	
Picnus	34. 38.	Publius Macrianus Macrinus 151	
Pinder	XII.	Puj	101.
Pistorius Rugianus	127.	Punicum	38.
Pius	66.	Pupienus	77. 148.
Plautius Caesianus	94.	P. Valentinus Sabinianus 128.	
Plinius XI XII. 3. 6. 20. 28. 37.			
51. 53. 58. 106. 170.			
Podolia	78.		
Poetovium	34.		
Pogány Ádám	161.		
Poklisa	107. 161.		
Poletin	26.		
Pollux	131.		
		Q.	
		Q. Axius Aelianus 110. 151.	
		Q. Caecilius Laetus	127.
		Q. Carpion	159.
		Q. Glitius Atilius Agricola 35.	
		Q. Lusius Sabinianus	151.
		Q. M. Turbo	110.

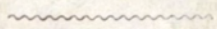
	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Q. R. F. C. Num. Certus	132.	Rufinus Marianus	127.
Quadok	67. 68. 81. 168.	Rus	102. 107. 153.
Quaestorok	92. 113. 143.	Rustrius Sulpitianus	67. 111.
Quintus Lusius	35. 45.	Rutilius Cocles	112.
Quirinus Frontonicus	68. 111.	Rückert	123.
Q. Vibius Camillus	133.		
		S.	
R.		Sabinianus	69.
Rabirius	161.	Sabinus	74.
Radna	141.	Salamanca	53.
Radnót	100.	Salinae	18. 102. 135 143.
Rajna	4. 14. 16. 31. 32. 33. 36.	156. 162.	
37. 53. 76. 84.		Sallustius	7.
Ram	34. 38. 40.	Sajó (folyó)	109.
Ravenna	15.	Sajó-Udvarhely	109.
Regensburg	31. 32.	Sajóvölgy	144.
Regillianus	81.	Samus	18.
Reho	107.	Samyl	27.
Reimar	3.	Sant-Angelo-várda	115.
Remeteszeg	18.	Sapor	77. 78. 81.
Restitutor Daciarum	98.	Sardonii	45.
Rhaetia	14. 33.	Sargetia	101.
Rhucconium	120.	Sarmandus	132.
R. Marcus Turbo	65.	Sarmata néptörzsek	20. 32. 38.
Roma XII. XIII. 1. 3. 7. 10. 12.		54. 66. 67. 104.	
19. 20. 24. 25. 28. 31. 32.		Sarmategte	20.
33. 36. 37. 46. 47. 49. 58.		Sarmaticus Maximus	76.
59. 60. 61. 62. 67. 68. 69.		Sarmizegethusa	20. 40. 41. 45.
71. 75. 77. 78. 81. 84. 86.		46. 86. 96. 106. 107. 157. 163.	
87. 89. 90. 91. 92. 93.		Sárd	136.
103. 105. 106. 110. 115. 123.		Sáros	153.
126. 129. 130. 132. 134. 137.		Scaurianus	142.
138. 139. 142. 147. 148. 149.		Schaffarik	20.
156. 160. 164. 165. 166. 168.		Schah-pour	77.
169. 170. 171. 172		Schola	158.
Romanus	151.	Schönwisner Steph.	76.
Romlott	120.	Seordiscok	23.
Rotteck	64.	Scriptores Historiae Augu-	
Roxolanok	66. 67. 138. 166.	stae minores	XIII
Ruda	146.	Schuller J. K.	43. 47. 56. 72.
Rudimora (Malomvíz)	97.	Schulze	123.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Schweighäuser	X. 6.	Sub-Procurator	142.
Scythák	22. 148. 170.	Suetonius Paulinus	4.
Scythia	1.	Suetonius Tranquillus XII. 3. 4.	15. 24. 25. 27.
Segesta!	6. 24.	Suidas	IX.
Segesvár	123. 153.	Sulpicianus	70.
Segélyesapatok 12. 14. 122. 123.		Surrianus	67.
125. 126.		Susagus	51.
Seivert 23. 64. 66. 71. 111. 121.		Syncellus	66.
122. 132.		Syria	14. 70. 94. 132.
Seneca	90.	Sz.	
Septimius Severus XII. 69. 71.		Szakadát	103.
73. 76. 95. 100		Szamos (folyó) 101. 109. 120.	
Serapis	79. 131.	Szamosközi Istv. 106. 121. 122.	
Serorum montes	17.	Szamos-Ujvár	18. 99.
Severus	X. 7'. 153. 161.	Szászka	39.
Sext. Octavius Fronto	37.	Szász-Régen 18. 108. 109. 119.	
Sext. Rufus	XIII. 23. 85.	144. 153.	
Silvanus	131.	Szász-Sebes	107. 109.
Sily	54. 101.	Szász-Ugra	123. 124. 153.
Simonius Julianus	112.	Szász-Város	101. 152.
Singedunum	37. 38.	Száva	6. 24.
Singidava	58.	Szemenik-Plessuva	39.
Sirmium	79.	Szent-Erzsébet 103. 107. 109.	
Skóczia	5.	153. 161.	
Sol	131.	Szent-György	102. 153.
Somlyó	165.	Szent-Márton	108.
Somkerék	109.	Szent-Mihály	121.
Somogy-megye	123.	Szerbország	38. 77.
Sófalva	144.	Szerdahely	102. 107. 109.
Sövénység	103.	Szerémség	79.
Spanheim	21.	Szék	145.
Spes	131.	Székelyek	170.
Sponsianns	149. 150.	Székely-Földvár	116. 144.
Sporschil Joh.	2. 86.	Székely-Udvarhely 121. 123.	
Statius Valens	X.	152.	
Stenarum	123.	Szészarma	109. 145.
Strabo XII. 3. 16. 20. 22. 24. 26.		Szilágyság	136.
Strehl	101.	Szilágy-Somlyó	136. 163.
Stritter	20.	Színkör	157.
Sub-Kununen	116.	Sziszek	6.
Sub-Piatra	116.		

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Szőlőmivelés Erdélyben a		Tibor	116.
rómaiak alatt	135.	Tibód	152.
Sztrigy 101. 102. 106. 107. 115.		Tigris	53.
116 155.		Tihó	120.
Sztrigyvölgy	102. 155.	Tiriscum	406. 115.
T.		Tisza	18. 20. 39. 49.
Tacitus X. 3 4. 8. 14. 15. 16.		Titus	34. 152.
26. 30.		Titus Commodus Antoninus	68.
Tactalia	38.	Tiviscum	40.
T. Ael. Cres(cen)tianus	127.	T. Laelius	413.
Tajo	53.	Tobiás	153.
Talia	39.	Tolmács	107. 109. 117.
Taliata	39. 40	Topánfalva	147.
Talio	137.	Torda 18. 57. 72. 78. 108. 135.	
Tamago	53	143. 152. 156.	
Tapae	43.	Tordas	102.
Tarbus	67.	Torma Károly 17. 18. 95. 99.	
T. Aur. Diocles	151.	100. 104. 111. 113. 114.	
T. Cl. Anicetus	132	120. 121. 123. 124. 127.	
Temes folyó	39. 40. 41	131. 144. 155.	
Temesi-Bánát 17. 39. 43. 48.		Tormes	53.
49 106.		Tornya Sámuel	133.
Templeman ,	2.	Toroczkó	145.
Tengerészet	15.	Totesd	107.
Terentius Gentianus	113	Történelmi kútfők VIII. s köv.	
Teuriskok	18.	Történetírás feladata VI. s köv.	
T. Fabius Ibiomarus	113	Traján VI. IX. X. XI. XII. XIII.	
T. Flavius Aper	159.	2. 6. 10. 12. 29. 30. 31.	
Thasos	146.	32. 33. 34. 35. 36. 37. 38.	
Theophilactus	20.	39. 40. 41. 42. 43. 44. 45.	
Thermae Herculis	41.	46. 47. 48. 49. 50. 51. 52.	
Thessalonica	147.	53. 54. 55. 56. 57. 58. 59.	
Thracia 1. 22. 23. 24. 26. 64.		60. 61. 62. 63. 64. 68. 82.	
73. 76. 80. 148.		86. 93. 96. 98. 99. 100.	
Tiarantus	18.	107. 121. 122. 124. 126.	
Tib. Cl. Rufus	133.	135. 136. 138. 139. 141.	
Tiberius	26. 31. 38.	142. 152. 153. 159. 164.	
Tiberius Julius Flaccius	111.	Traján-híd	51. 109.
Tibiscum IX. 39. 40. 41 42.		Traján jelleme	29 s köv.
Tibiscus	39.	Traján kapuja	117.
Tibisis	18.	Traján rétje	57.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Traján-út	107. 108. 109.	Valerius Catullinus	411.
Transdierna	52. 86.	Valerius Rufus	112.
Trebellius Pollio XIII.	81. 82.	Valerius Slonus	151.
Trebonianus Gallus	81.	Valerius Valentinus	113.
Trebonius Gallus	80.	Valia Sztuperi	116.
Triballok	166.	Vallásügy	129 s köv.
Triginta tyranni	82.	Vandal törzs	82. 83.
Triptychonok	145.	Varro	9.
Trium Daciarum	94. 95.	Varus	3.
Triumvir auro, argento aeri flando, feriundo	149.	Vaskapu 38. 40. 41. 42. 54. 56. 57. 96. 106. 138. 154.	
Troja	57.	Válaszút	145.
Tsierna	96.	Vándorjászok	54. 138.
Tul. Martialis	73.	Vár	139.
Turbo	64.	Váradja	107. 109. 162.
Turnu-Severin	52.	Várfalva 108. 116. 121. 145. 154.	
Turris Severini	52.	Várhegy (Gredistye) 116. 135. 145.	
Tyras	17.	Várhely 41. 42. 97. 98. 102. 109. 133. 156. 162.	
Tyrus	15.	Vármező	120.
U.			
Ugra	417.	Vásárhelyi Pál	52.
Uj-Sebeshely	152.	Veczel	106. 115.
Ulp. Astimidorus	113.	Vegetius	8. 13. 15.
Ulpia Trajana 41. 86. 97. 109. 115. 135. 149. 150. 156. 157. 163.		Vellejus Patereulus	3. 62.
Ulpia Trajana Augusta Da- cica	96. 111.	Venadok	166.
Ulpian	71. 96. 99. 100.	Venus	130. 131. 163.
Ulpianum	120.	Verespatak	139. 141. 147.
Ulpianus	113. 133.	Verestoronyi szoros 54. 55. 56. 107. 109. 117. 139.	
Ulp. Sabin	133.	Verona	80.
V.			
Vaiszlova	42.	Verőcze-megye	115.
Vajda-Hunyad	101.	Verus	59.
Vajda-Szent-Iván	108.	Vespasián	152.
Val. Celsus	102. 134.	Vesta-szűz	74.
Valens	X.	Vécs	109. 110. 119. 163.
Valerianus	79. 81.	Védasszony (mater)	125.
		Védnök (patronus) 93. 125. 138. 142.	
		Via lapidea	108.
		Victoria	131.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Victoria Carpica	79.	X.	
Vidra	147.	Xiphilinus	XII.
Viminacium IX. 34. 38. 39. 77. 78. 79.		Y.	
Vindelicia	32. 34.	York	72.
Vindobona	68.	Z.	
Virgilius	58. 172.	Zalatna	57. 146. 147. 156.
Virtus	131.	Zamolxis	21. 132. 134.
Vitellius	26.	Zám	161.
Volga	84.	Zernensium (Zernensis) Colonia	96.
Vopiscus	85.	Zeugma	42. 117.
Vulcanus	130.	Ziridava	103.
Vulkán-szoros 54. 55. 56. 107. 114.		Zonaras	X. 47. 51. 54.
Vurtope	116.	Zumpt W.	96.
W.			
Wesseling	39		

Igazítások.

<i>Lap.</i>	<i>Sor.</i>	<i>Hiba.</i>	<i>Javítva.</i>
IV.	27.	latt.	alatt.
IX.	33.	Bersovia	Berzovia
1.	7.	Al-duna	Al-Duna
"	18.	czéljára	czéljaira
2.	9.	szélessége	szélesség
5.	21.	szerint	szerént
"	22.	állandósítani készült	állandósítani s eredményét biztosítani készült
"	29.	annyi	anynyi
"	31.	tengerszorosak	tengerszorosok
6.	1.	Edinbug	Edinburg
"	7.	s téli	s a téli
"	8.	tengerektől, melyekben	tengerektől és sűrű rengetegektől, melyekben
"	14.	elődei megszegték.	elődei fegyvertényei megszegték.
"	34.	1)	4)
8.	27.	ragyogott, melyet	ragyogott, képezte tiszteletök legmagasztosb tárgyát, melyet
"	32.	jonuárban	januárban
"	34.	sasak	sasok
9.	12.	anyyira	anynyira
"	16.	naponként	naponkint
"	19.	foglalkodásaiban	foglalkodásaikban
"	29.	Mennyire	Menynyire
"	20.	Neigebauer	Neigebaur
10.	3.	hadvezérnek	hadvezérek
"	36.	egyenként	egyenkint
"	31.	könnyű	könnyű
"	33.	könnyebb	könnyebb
"	34.	hossza	hossza
11.	12.	megszokta tartani	meg szokta tartani
"	16.	jutottak	juthattak
"	20.	századonként	századonkint
"	33.	Lipsisius,	Lipsius,
12.	7.	könnyű	könnyű
"	"	könnyűszerű	könnyűszerű
"	8.	hosszú	hosszú
"	12.	Évenként	Évenkint
"	26.	szerint	szerént

<i>Lap.</i>	<i>Sor.</i>	<i>Hiba.</i>	<i>Javitva.</i>
13.	11.	ugyanannyi	ugyanannyi
"	22.	kimerülve	kimerülve
14.	2.	parittyások	parittyások
"	15.	hatvanöt	hetveöt
"	19.	menyhelyeiül	menhelyeiül
"	20.	hosszában	hosszában
"	22.	könnyen	könnyen
"	24.	Alsó, s három	Alsó-, három
15.	26, 27.	könnyű	könnyű
16.	16.	provincia	provincia
17.	22.	Bucsesdr-re	Bucsesd-re
"	23.	hegymagasakon	hegymagasokon
18.	1.	egyenként	egyenként
"	12.	Dnister	Dniester
"	17.	foljóira	foljóinkra
"	22.	Ptolemeus	Ptolemaeus
"	28.	emlékeik	ősemlékeik
19.	6.	annyira	annyira
"	24.	könnyen	könnyen
20.	19.	nyelve	nyelvre
"	29.	sarmatanépfajak	sarmata-népfajok
"	30.	Egeto	Egete
21.	13.	fogtak fel,	úgy fogtak fel,
"	24.	legyen itt is elég	legyen itt elég
"	26.	2)	1)
"	27.	3)	2)
22.	22.	Dniepr	Dnieper
"	31.	118 s köv.	119 s kövv.
23.	11.	hosszú	hosszú
"	28.	Neigebauer,	Neigebaur,
"	34.	1)	6)
24.	4.	messze	meszsze
"	8.	annyira	annyira
"	33.	de reb	de reb:
"	34.	nonnullis	nonnullis
25.	6.	dél	déli
"	25.	hosszában	hosszában
26.	1.	provincia	provincia
"	30.	speculabatur;	speculabatur:
"	"	bello	bello,
"	32.	excindere	excindere
27.	38.	Dannb.	Danub.
28.	6, 7.	mind-dennek	mind-ennek
"	12.	Már római	Már a római
"	15.	hunnyázkodás	hunynyázkodás
"	27.	néptörs	néptörzs
29.	18.	maga tartása,	magatartása,
31.	22.	Main	Mains
32.	20.	ugyan is	ugyanis
"	21.	szerint	szerént

Lap.	Sor.	Hiba.	Jobbítva.
32.	32.	mindenek előtt	mindenekelőtt
34.	9.	(Pettan)	(Pettau)
35.	9.	névszerint	névszerént
"	28.	5440.	5449.
"	33.	498:	498: 5;
37.	10.	(Singidunum)	(Singedunum)
"	19.	segédkezzék.	segéikezzék.
"	30.	26—36.	24—36.
"	32.	1)	2)
38.	11.	Singidunum	Singedunum
"	25.	Neigebauer	Neigebaur, (így a 7-dik ívig).
"	30.	legkeskenyebb,	legkeskenyebb,
"	35.	I. Bd. s köv. ll.	I. Bd. 83 s köv. ll.
39.	2.	nevezeten	nevezetben
"	13.	bánság	Bánság
"	19.	Karatován	Karasován
"	21.	fellebb	felebb
40.	26.	dunaparti	duna-balparti
41.	10, 26.	szerint	szerént
42.	5.	Vaiszlóvától	Vaiszlovától
43.	1.	seregeit válságos	seregeit a válságos
"	29.	Marius, Maximus	Marius Maximus
44.	30.	állítatott, s évenként	állítatott s évenként
"	34.	hegymagaslatokra	hegymagaslatokra
45.	4.	helyiséget	helyiséget
"	27.	2)	1)
"	"	ex hist.	exc. hist.
"	32.	Sarmaticisque	Sarmaticisque
"	"	Decebalo	Decibalo
46.	9.	ezen	ezer
"	11.	lerakja;	lerakja, a hadi gépeket s azok műveseit átadja;
"	20.	kevésbé	kevésbbé
"	23.	emléket	emlékeket
"	31.	<i>Ζεφυριζευθούση</i>	<i>Ζεφυριζευθούση</i>
47.	12.	virasztott	virasztott
"	28.	2)	1)
"	30.	76—86.	76—96.
48.	12.	Temes-Bánátot,	Temesi-Bánátot,
"	"	hanem Vaskapu	hanem a Vaskapu
"	17.	megtámadva,	megtámadtatva,
49.	18.	birtokkal,	birtokokkal,
52.	30.	Leg. Vitrix,	Leg. VI. Victrix,
"	32.	1838. II. sz.	1838. II. 28. sz.
53.	7.	szerint	szerént
55.	5, 6.	mégadásra	fültétlen megadásra
"	7.	tette.	tétette.
"	28.	<i>ήξιον</i>	<i>ήξιον</i>
"	34.	melyet meghódított.	melyet Traján meghódított.
56.	15.	talpalatnyi	talpalattnyi

Lap.	Sor.	Hiba.	Javítva.
56.	32.	a Vutkán-szorostól	a Vulkán-szorostól
"	33.	Schuler	Schuller
"	36.	hadjáratok	hadjáratakor
59.	25.	IV,	4,
"	28.	Judicium	Indicium
61.	26.	rendelte	rendezte
63.	8, 9.	Dacia meghódolt népe, a római polgárisodás va- rázsfényénél,	Dacia meghódolt, népe a római polgárisodás varázsfényénél
"	18.	törekédtek	törekedtek
"	26.	(116—138. Kr. u.)	(117—138. Kr. u.)
64.	26.	csodaművek.	csodaműnek.
65.	21.	6)	5)
67.	26.	bejül	belül
68.	33.	135: 4.	125: 4.
69.	1.	volnak,	volna,
70.	34.	szerint	szerént
73.	16.	parancsnokauak	parancsnokának
74.	8.	(217—118. Kr. u.)	(217—218. Kr. u.)
"	19.	baromilag	baromiség
78.	6.	Emlékét honban	Emlékét e honban
"	8.	melyek	melynek
"	9.	órgyilkok	orgyilkok
"	14.	kivegeztetése	kivégeztetése
"	16.	urnalkodónak	uralkodónak
"	20.	öszhangzó	öszhangzó
"	34.	VIII,	VII,
79.	11.	bizonyossággal	bizonyossággal
"	15.	minekutánna	minekutána
80.	3.	149.	249.
"	7.	győzelmet	győzelmeket
"	26.	órgyilkos	orgyilkos
81.	4.	évenkénti	évenkinti
"	33.	Decebeli	Decibali
82.	13.	Mark.	Marc.
"	33.	Vlav.	Flav.
86.	6.	Cserenetz	Czernetz
87.	2.	hatán	határán
"	9.	enyészte	enyészete
89.	7.	minden	mindazon
90.	32.	romanus	Romanus
93.	16.	egyéb	egyéb
"	32.	lándzsák	lándzsák
94.	7.	(193. Kr. e.)	(193. Kr. u.)
"	25.	5)	4)
95.	25.	erdemel	érdemel
"	34.	copias	copias hominum
96.	32.	W. Zumpt,	W. Zumpt,
99.	33.	Neigebaur	Neigebaur
104.	16.	védéken	vidéken

Lap.	Sor.	Hiba.	Javitva.
111.	19.	Rustrius, Sulpitanus	Rustrius Sulpitanus
112.	22.	C. Sinnius Anicetus.	C. Sennius Anicetus.
"	30.	Neigebauer,	Neigebaur,
120.	23.	rombolásának	rombolásának
121.	28.	Káror,	Károly,
123.	20.	I. Lucensium, II. Hi- spanorum,	I. Lucensium, II. Asturum, I'. Hispanorum,
127.	4.	emésztették el,	emésztettek el,
155.	25.	mélybben	mélybben
163.	16.	1797-	1797-ben*)

*) Az elősorolt fogyatkozásokat illetőleg, szerző saját igazolására kötelezve érzi magát azon nyílt megjegyzést tenni, hogy előtte ismeretlen okok miatt csak a hetedik ívtől, azaz a 97-dik laptól tehetta meg a mű szövegének, sajtó alá illesztés előtt, végleges revizióját.

